

Nádor Orsolya

A kelet-közép-európai nyelvi térség

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

A kelet-közép-európai nyelvi térség

The East-Central European Language Area

Nádor Orsolya

<https://orcid.org/0000-0003-2697-1027>

Nyelvészet / Linguistics (13024)

Kelet-Közép-Európa, dialektuskontinuum, nyelvtervezés, nyelvpolitika

East-Central Europe, dialect continuum, language planning, language policy

ISBN 978-963-646-335-9 (pdf)

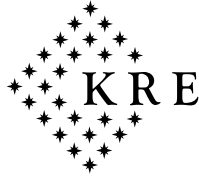
DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-068-6>

Open Access

<https://openaccess.hu/>

Nádor Orsolya

A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI
NYELVI TÉRSÉG

Károli Könyvek

monográfia

Sorozatszerkesztő: Sepsi Enikő

A szerkesztőbizottság tagjai:

Boros Gábor, Bozsonyi Károly, Csanády Márton,
Fabiny Tibor, Furkó Péter, Homicskó Árpád, Horváth Géza,
Kendeffy Gábor, Literáty Zoltán, Mészáros József,
Pap Ferenc, Tóth J. Zoltán

Nádor Orsolya

A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI
NYELVI TÉRSÉG

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2023

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2023

© L'Harmattan Kiadó, 2023

© Nádor Orsolya, 2023

Lektorálta:

Csernicskó István (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola)

Sándor Klára (Szegedi Tudományegyetem)

Žagar Szentesi Orsolya (Zágrábi Egyetem)

A borító a Wikipédia és a Wikimedia Commons képeinek felhasználásával készült a következőkről: Halotti beszéd és könyörgés, A baškai tábla, Dalimilova Kronika, Psałterz floriański, Freising-kézirat.

ISBN 978-963-646-068-6

ISSN 2063-3297

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-068-6>

Felelős kiadó:

Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója és Trócsányi László, a KRE rektora

Károli Gáspár Református Egyetem

1091 Budapest, Kálvin tér 9.

Telefon: 455-9060

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménytel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: +36-1-267-5979

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu

L'Harmattan France

5-7 Rue de l'École Polytechnique

75005 Paris

T.: 33.1.40.46.79.20

Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL

Via Degli Artisti 15

10124 Torino

Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198

Email: harmattan.italia@agora.it

TARTALOMJEGYZÉK

LECTORI SALUTEM	9
KÖSZÖNET	11

A TÉRSÉG KUTATÁSÁVAL FOGLALKOZÓ TUDOMÁNYOK

KELET-KÖZÉP-EURÓPA A FÖLDRAJZ SZEMSZÖGÉBŐL	15
Európa határai a térképen	16
Közép-Európa és Kelet-Közép-Európa	18
Kelet-Közép-Európa és a Kárpát-medence	21
Összegzés	23
Kérdések	24
KELET-KÖZÉP-EURÓPA MINT TÖRTÉNELMI TÉRSÉG	25
Területi integrációs elképzelések	29
Kelet-Közép vagy Közép-Kelet: a szórend jelentősége	37
Összegzés	42
Kérdések	42
KELET-KÖZÉP-EURÓPA MINT NYELVTUDOMÁNYI KUTATÁSI TEREP	43
A nyelvtipológia	43
Az areális nyelvészet szerepe a kelet-közép-európai térségben	47
Az areális nyelvészeti kutatások kezdetei Kelet-Közép-Európában	50
A Kárpát-medencei régió areális szerepet betöltő nyelvei	51
A latin areális szerepe	52
A német nyelv helye és areális szerepe	54
A szláv nyelvek areális szerepe	57
A kontaktológia szerepe a nyelvi viszonyok feltárásában	61
A két- és többnyelvűségről röviden	66
A két- és többnyelvűség mint nyelvpolitikai jelenség	68
A társadalmi kétnyelvűség típusai	69
A nyelvek közötti egyensúly, illetve a nyelvi dominancia kérdése	71
Nyelvpolitika	74
Összegzés	79
Kérdések	80

NYELVEK NEMZETI ÉS NEMZETKÖZI SZEREPBEN

A NYELVI SOKSZÍNŰSÉG	83
A világ nyelvei	83
A veszélyeztetett nyelv fogalma	85
Európa nyelvi térképe	88
A dialektuskontinuum	89
A nyelvek ismertsége	92
Összegzés	94
Kérdések	96
NYELVEK HÍDSZEREPBEN	97
Bevezetés a hídszerépű nyelvek elé	97
A lingua franca fogalma	98
A mesterséges nyelvek mint lehetséges közvetítő nyelvek	99
Az egyszerűsített és újraépített közvetítő nyelvek – a pidzin és a kreol	101
A középkori Európa nemzetközi közvetítő nyelve: a latin	102
Európa regionális és időszakos közvetítő nyelvei	105
A francia nyelv	105
A német nyelv	106
Az orosz nyelv	108
Korunk európai lingua francája, az angol	110
Összegzés	112
Kérdések	113
A VERNAKULÁRIS NÉPNYELVEKTŐL A NEMZETI NYELVEKIG	115
Bevezetés: a nyelv társadalmi szerepe	115
A népnyelv és a nemzeti nyelv	116
A nemzeti nyelv létrejöttének feltételei	117
A vernakuláris népnyelvek az oktatásban	120
A korai grammatikák szerepe az európai nemzeti nyelvek alakításában	122
A nyelvtervezés folyamata	122
A saját nyelvnek megfelelő írásrendszer kidolgozása	125
A szépirodalom szerepe a nemzeti nyelvek kialakulásában	126
Néhány példa az anyanyelvű írásbeliség korai szakaszából	127
A nyelv identitásalakító szerepben	128
A lokális identitás különleges esete: a „hungarus” gondolkodás	129
A francia nyelv mint a nemzethez tartozás szimbóluma	132
Összegzés	134
Kérdések	135

KELET-KÖZÉP-EURÓPA NEMZETI NYELVEI

A TÉRSÉG NYELVTERVEZÉSEI	139
Bevezetés	139
A kelet-közép-európai térség szláv nyelvei	141
A cseh nemzeti nyelv létrejöttének története	142
Az első nyelvemlékektől a 16. századi törésig	144
A cseh nyelv 16–18. századi visszaszorulása	147
A modern cseh nyelv nyelvtervezési folyamata	148
A szlovák irodalmi nyelv létrejötte	150
Előzmények: az ószlávtól a cseh irodalmi nyelv alkalmazásáig	151
Az első tervező: Anton Bernolák (1787)	152
Az első valódi sztenderd korszaka (1843–1852)	154
A lengyel sztenderd létrejötte	157
A lengyel nyelv szerepe Lengyelország történetében	158
Az ukrán és a ruszin nyelv sztenderdizációjának kérdései	163
A ruszin sztenderd problémája	164
Az ukrán irodalmi nyelv létrejötte	168
Bevezető a déli szláv nyelvek csoportja elé	169
A szerb nyelv normatív változatának formálódása	171
A korai szerb nyelv és az egyházi szláv	172
A modern szerb irodalmi nyelv felé vezető út	173
A horvát irodalmi nyelv formálódása	176
Az első nyelvemlék és a nyelvjáráások	176
A 19. századi horvát nyelvtervezés	179
Kísérlet a közös irodalmi nyelv létrehozására	182
A szlovén nyelvi norma	186
A szlovén protestáns norma	188
Az ellenreformáció korától a modern nyelvi norma létrehozásáig	189
A NYELVI TÉRSÉG EGYETLEN NEOLATIN NYELVE: A ROMÁN	193
A Kárpátokon inneni és túli területek vallási és kulturális különbségei	194
A Scoala Ardeleană szerepe az egységes román nemzeti nyelv létrejöttében	195
A 19. század második fele: úton a mai nyelvi norma felé	197
A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI NYELVI TÉRSÉG EGYETLEN URÁLI NYELVE: A MAGYAR	199
A latin írásbeliség és az első nyelvemlékek	201
A magyar nyelvű irodalom a reformáció korában	203
A latin betűkészlet és a magyar hangrendszer	204
A státustervezés kezdetei	206

TARTALOMJEGYZÉK

Herder jóslata és II. József nyelvrendelete	206
A magyar nyelvújítók	208
A státustervezés időszaka	210
A régió etnikai sajátosságait figyelmen kívül hagyó státustervezés következményei	211
Összegzés	212
Kérdések	214

ANYAORSZÁG NÉLKÜLI, TERÜLETFÜGGETLEN NYELVEK

A TERÜLETFÜGGETLENSÉG ELLENTMONDÁSAI	217
Bevezetés	217
A cigány közösségek nyelvei	219
A jiddis	227
Összegzés	234
Kérdések	234

UTÓSÓ A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI NYELVI TÉRSÉGHEZ

Hol van Kelet-Közép-Európa?	235
Mely nyelvek tartoznak a kelet-közép-európai nyelvi térséghez?	236
Végül: létezik-e kelet-közép-európai nyelvi tér?	236

Térképek jegyzéke	239
Képek jegyzéke	241
Források	245
Irodalom	247

LECTORI SALUTEM

A könyv története tíz évvel ezelőttre nyúlik vissza, amikor a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszéke választható tantárgyként meghirdette a horvát anyanyelvű, hungarológia mesterszakos hallgatóknak a *Közép-európai népek és nyelvek* című tantárgyat. Kiderült, hogy a saját élményeiken és tapasztalataikon túl szinte semmit sem tudnak a régió hasonló utat bejárt nyelveiről, és többnyire nem értik az egyes nyelvek beszélői közötti konfliktusok gyökereit. Hallottak a latin és a német nemzetközi közvetítő nyelvi szerepéről, de az orosszal és az angollal már nem tudták összekapcsolni a korábbi közvetítői funkciókat. A tantárgy tartalma és a jelen kötet tervezete velük együttműködve, a szemináriumokon szerzett tapasztalatok alapján formálódott, de a téma összetettsége, érzékenysége miatt félbemaradt, és csak 2021-ben, a pozsonyi Comenius Egyetemen *Népek és nyelvek Kelet-Közép-Európában* címmel meghirdetett választható tantárgy, a magyartanár- és szerkesztő szakos hallgatókkal való együttes munka hozta meg a könyv megírásához szükséges újabb lendületet.

A könyv egyik célja, hogy áttekintést nyújtson a Kelet-Közép-Európában élő népekről és nyelveikről az e címen meghirdetett tantárgy hallgatói, a közép-európai tanulmányokat folytatók és a nem egyetemista érdeklődők számára egyaránt. A másik cél az, hogy a nyelvtudomány oldaláról járuljon hozzá a politológusok, történészek és geográfusok által már közel két évszázada kutatott régió jellemzőinek megértéséhez.

A téma többoldalú tudományos megközelítést igényel, ezért a történelmi, népi- ségtörténelmi, politológiai, kisebbségtudományi, geográfiai és irodalomtörténelmi aspektus is megjelenik a központi szerepet betöltő nyelvtudományi területek mellett. Ez utóbbi esetében kiemelt szerepet kap a történetre és a változásokra egyaránt hangsúlyt helyező külső és belső nyelvi tervezés, a nyelvmenedzselés és nyelvpolitika, valamint a kontaktológia és az areális nyelvészet. A nyelvtudományi szempontok közül kiemelkedő a szociolingvisztika, a dialektológia és nyelvtervezés metszéspontjában található dialektuskontinuum fogalma, mivel ez tekinthető összekötő kapocsnak a többi, nem nyelvészeti tudományterülettel is. Az egyes nyelvtudományi területeket külön is bemutatja a könyv egy fejezete annak érdekében, hogy a régió szempontjából meghatározó nyelveket már erre az elméleti alapra támaszkodva tárgyalhassa, valamint azért is, hogy a nem nyelvész olvasók is otthonosan mozoghassanak a későbbiekben a nyelvészeti vonatkozások, terminusok között.

A kötet tehát interdiszciplináris jellegű, hiszen a területet már eddig is több tudomány vizsgálta a saját szemszögéből, és számtalan könyv, tanulmány látott már napvilágot a történettudomány, a politológia, a kisebbségtudomány, a földrajztudomány területén, amelyekre alapozva, valamint kiegészítve a nyelvtudomány közvetlenül idekapcsolódó szakterületeinek eredményeivel választ keresünk arra a kérdésre, hogy Kelet-Közép-Európa értelmezhető-e nyelvi térségként is. A számos könyvben és tanulmányban olvasható ismeretek mellett nem könnyíti meg az olvasó dolgát, hogy nincs Kelet-Közép-Európának egyetlen elfogadott definíciója, nem egységes az idesorolt országok listája sem, bár a kutatók egyetértenek abban, hogy vannak olyan közös sajátosságok, amelyek miatt mindenképpen szükség van a régió elkülönítő megnevezésére és a többi európai területhez való viszonyának feltárására.

Mivel ennek a régióknak a gondolkodását a nemzetállami lét története és ennek nyelvi szimbólumrendszere határozza meg, külön fejezet foglalkozik a régió szláv, neolatin és finnugor nemzeti nyelveinek kialakulásával, az egyes nyelvek társadalomtörténetével, nyelvjárási sajátosságaikkal, a sztenderdhez vezető útjukkal. Azonban vannak a régióban olyan nyelvek is, amelyek beszélői nem mondhatnak magukénak önálló országot, hanem sok országban telepedtek le az idők során rövidebb-hosszabb időre, ez pedig nyomot hagyott a nyelvükben is. Ezeket a nyelveket a szakirodalom területfüggetlenként tartja számon.

Ez a könyv csak a Kelet-Közép-Európában elhelyezkedő, hasonló történelmi, (nyelv)politikai utat bejárt országok nemzeti nyelvhez vezető útjával foglalkozik: Csehországgal, Szlovákiával (a valamikori Csehszlovákiával), Ukrajna Magyarországgal határos részével, különös tekintettel Kárpátaljára, Romániával, Szerbiával, Horvátországgal, Szlovéniával (a valamikori Jugoszlávia tagállamai közül), valamint a fentiekén túl – érintőlegesen – a régió történelmét meghatározó Ausztriával (az Osztrák–Magyar Monarchiával) és a történelmi, művelődés- és kapcsolattörténeti szempontból többször is kiemelkedő szerepet betöltő Lengyelországgal.

Az egyes fejezetekben hosszabb szakirodalmi idézetek is helyet kaptak, amelyek alkalmasak lehetnek akár a közös megbeszélésre, a szemináriumokon való feldolgozásra, megvitatásra is.

A felhasznált irodalom teljes bibliográfiája és a képek, térképek forrásjegyzéke a kötet végén kap helyet, de a szöveghez kapcsolt lábjegyzetek segítségével már olvasás közben is tájékozódni lehet arról a hatalmas mennyiségű könyvről és tanulmányról, amely a térségről az elmúlt évtizedekben készült.

Jó utat kívánok Kelet-Közép-Európa nyelveinek felfedezéséhez!

Pozsony–Budapest, 2023.

Nádor Orsolya

KÖSZÖNET

Köszönettel tartozom volt zágrábi, volt és jelenlegi pozsonyi diákjaimnak, akik választható tantárgyként felvették a Népek és nyelvek Kelet-Közép-Európában című tantárgyat, és nemcsak lelkesen fogadták a jegyzet elkészítésének a tervét, hanem véleményezték is az elkészült részeket.

Köszönöm a kötet lektorainak, Csernicško Istvánnak, Sándor Klárának és Žagar Szentesi Orsolyának, hogy több változatban is elolvasták, véleményezték a kéziratot, és felhívták a figyelmemet a veszélyes pontokra.

Köszönöm kollégáimnak, Schmidt Ildikónak a nyelvészeti fejezetek elolvasását és véleményezését, Heltai János Imrének a cigány nyelvekről, Robert Pejšanak a cseh nyelvről szóló fejezet, Dusík Anikónak a szlovák, Csernicško Istvánnak az ukrán és a ruszin, Fazakas Emesének, Tódor Erika Máriának és Magyarai Sárának a román, Andrić Editnek a szerb, Žagar Szentesi Orsolyának, Kristina Katalinić-nak a horvát és a szerb fejezetek véleményezését, Mateo Žagarnak a korai horvát írásrendszerrel kapcsolatos megjegyzését, valamint Fischer Andreának, Mladen Pavičićnak, Kolláth Annának és Marko Jesenšeknek a szlovén fejezet átolvasását.

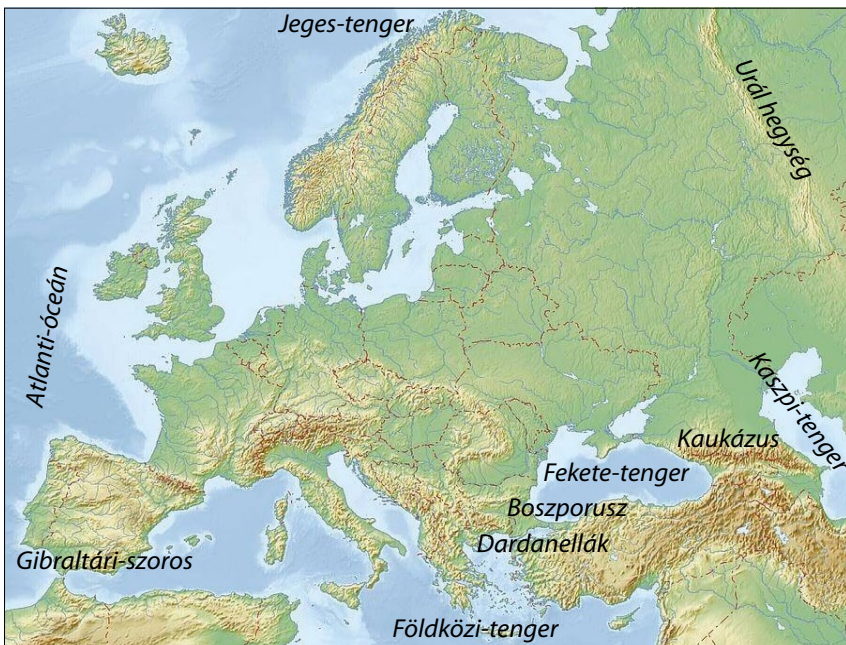
Köszönöm a Károli Könyvműhely munkáját.

A TÉRSÉG KUTATÁSÁVAL FOGLALKOZÓ
TUDOMÁNYOK

kérdésekkel és ellentmondásokkal szembesülünk, amelyek évszázadok óta foglalkoztatják, vitákra készítetik a filozófusokat, történészeket, az irodalom, a nyelv, a kultúra tipikus európai vonásaira választ kereső kutatókat.

EURÓPA HATÁRAI A TÉRKÉPEN

Földrajzi értelemben Európa a hat kontinens egyike, amelynek keleti határát az Urál hegység – a Kaszpi-tenger és a Kaukázus vonala, a délit a Földközi-tenger, a nyugatit az Atlanti-óceán, az északit pedig a Jeges-tenger jelöli ki. Elfogadjuk az önálló földrészként való meghatározást annak ellenére, hogy vannak más elképzelések is, például, hogy nincs is önálló „Európa” kontinens, mivel Ázsiát és Európát külön-külön nem veszi körül tenger, ezért csak „Eurázsia” létezik, és ennek a nyugati részét nevezzük Európának.

2. térkép. Európa domborzati térképe.

A terület meghatározása korábban sem volt egységes, miközben azt gondolhatjuk, hogy a természet térformái kijelölik a határait. Az ókorban, amikor a görög mitológiai királynő, Európé nevét az égei-tengeri és kis-ázsiai területek

elkülönítésére kezdték használni, még sokkal szűkebb területet értettek rajta. Csak a kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően terjesztették ki a szárazföld nyugati, majd északi részei felé, a hasonló vidékekre. Az ókorban tehát még korántsem beszélhetünk Európa mint „kontinens” megnevezéséről – legalábbis a mai fogalmaink szerint biztosan nem. Az ókori és kora középkori Európa két meghatározó nagyhatalma, a Római Birodalom, majd a Frank Birodalom idején alakult ki a földrész nyugati, északi és déli határvonala, a keleti viszont csak sokkal később jött létre.¹

3. térkép. Európa nagy régiói.

A 3. térkép a nagy európai régiókat mutatja. Az észak-európai országok csoportját Dánia, Svédország, Norvégia, Izland és Finnország alkotja, Nyugat-Európához Hollandia, Belgium, Németország, Franciaország, Luxemburg, Nagy-Britannia és Írország tartozik. Az olasz és a spanyol határtól kezdődik Dél-Európa, majd az Adriai-tenger középvonalától északkeletre jelöli ki a térkép a délkelet-európai országokat, ahová Törökország kisebb része tartozik, a kelet-európai választóvonal pedig Oroszország, Fehéroroszország és Ukrajna nyugati határaihoz közel

¹ Koller Boglárka: A sokarcú földrész, *Európai Utas*, XI. évf., 2000/1, 30–38; Varannai Zoltán: Közép-, Kelet- vagy Kárpát-Európa, esetleg Eurázsia?, in Bán D. András (szerk.): *A híd túlsó oldalán*, Budapest, Osiris, 2000, 157–216.

húzódik. A térképről az is leolvasható, hogy a Baltikumot a készítők Közép-Európa részének tekintik. A közép-európai régió nyugati határait Németország, Luxemburg, Svájc, déli határát Horvátország, az északkeletit Észtország, Lettország és Litvánia keleti határa, a keletit pedig Ukrajnában és Romániában nem az államhatár, hanem a Kárpátok hegyvonulata alkotja. A déli határ tekintetében (Horvátország, Szlovénia) ugyanakkor célszerű különbséget tenni még földrajzi szempontból is az északabbra található, minden szempontból közép-európai jegyeket mutató országrészek és ugyanezen országok mediterrán, tenger melléki területei között.

KÖZÉP-EURÓPA ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA

Sokan vitatják, hogy érdemes-e a címben szereplő két elnevezést használni ahelyett, hogy egyszerűen Európának neveznénk a térséget, hiszen földrajzi és kulturális értelemben, legfőbb jellemzőiket tekintve összetartoznak a térképen feltüntetett országok. Ugyanakkor vannak olyan – a többi régiótól eltérő – közös, de nem minden esetben geográfiai természetű jegyek, amelyek a Kelet-Közép-Európához sorolható országokat történeti-kulturális szempontból jellemzik, de nem jellemzik sem Kelet-, sem Észak-, sem Dél-Európát. Ezért indokolt a külön megnevezés, sőt még kisebb régiók, így pl. a több országot is magában foglaló Kárpát-medence elkülönítése is. Ilyen közös jegyek például, hogy az országhatárokat többnyire nem a természetes határvonalak (folyókák, hegyek, nyelvhatár) mentén húzták meg a régióról döntő nagyhatalmak és nem a szomszédos országok; a megváltoztathatatlan határok akár többször is megváltozhatnak: Jugoszlávia (1918–1991) és Csehszlovákia (1918–1992) valamikori területén ma már önálló államok osztoznak. A gazdaság-földrajz szempontjából pedig a térség egészére ugyancsak jellemző, hogy bár az Európai Unió politikai és gazdasági csoportjához tartozik a régió országainak többsége, a gazdasági és jóléti mutatóik messze elmaradnak a közép- és nyugat-európai tagállamoktól. Ennek egyik oka az lehet, hogy már a nyolcvanas évek végétől kezdve, majd az unióhoz való csatlakozás óta is százazrek hagyták el a kelet-közép-európai országokat, ráadásul főként fiatalok, közepesen vagy magasan képzett szakemberek, akik más országokban járulnak hozzá a gazdasági haszon gyarapodásához. A fő célországok: Németország, az Egyesült Királyság (a Brexitig), Ausztria, valamint a skandináv államok. Egy 2020-ban publikált tanulmány szerint² ez az érintett államokban jelentős népességcsökkenéshez, elöregedéshez fog vezetni:

² Siskáné Szilasi Beáta – Halász Levente: A kelet- és közép-európai gazdasági alapú kivándorlás mint életstratégia, in Berghauer Sándor et al. (szerk.): *Társadalomföldrajzi folyamatok Kelet-Közép-Európában*, I., Uzhhorod, "RIK-U" LLC, 2020, 212.

Az Európai Unió egészét tekintve ez a folyamat többnyire pozitív hozadékkal jár, ezzel szemben az egykori vasfüggönytől keletre levő térség országainak Nyugat-Európához történő felzárkózását egyértelműen lassítja. Az IMF elemzése szerint 25 év alatt a nyugat- és észak-európai irányú kivándorlás a poszt-socialista térség-beli országok esetében 7 százalékponttal alacsonyabb reál-GDP-növekedést okozott, mint amelyet migráció nélkül termelhettek volna [...]. Az emigráció következtében a lakosság előregedésének üteme felgyorsul, így nagyobb nyugdíjkiadásokkal és szociális terhekkel szükséges számolni. A gazdasági növekedés mérséklődése pedig adó- és járulékemeléseket von(hat) maga után. Ez az alulfoglalkoztatottságot még inkább erősítheti, súlyosbodhat a munkaerőhiány, az emigráció mértéke pedig növekszik.

Az alábbi térképen látható, hogy a Sulinet adatbázisában elérhető anyag csak az országhatárokat veszi figyelembe a térség ábrázolásánál, a kulturális határokat – amelyek miatt egyes országok nem, vagy csak részben tartoznak ide, nem jelöli. Ausztria, bár számtalan ponton kötődik a régió történelmi sorsközösségéhez, nem tartozott a szovjet blokkhoz, Ukrajna, Románia és Szerbia pedig nem köthető ide teljes egészében a vallási határvonalak miatt, Bosznia-Hercegovina pedig valószínűleg csak a volt Jugoszlávia részeként került a térképre.

4. térkép. Kelet-Közép-Európa országai a Sulinet Tudásbázisban.

Közép-Európa területének első ismert meghatározása Albrecht Penck német földrajztudós nevéhez fűződik (1887), aki az óceáni jellegű nyugati térség fokozatos átmenetéről beszélt a kontinentális, keleti jelleg felé, és az északi és déli tájak között is hasonló fokozatosságot figyelt meg. Az így kirajzolódó változások nyomán Közép-Európát négy zónára osztotta, „ezek: az Alpok és Kárpátok előtere (Alpen/Karpaten-Vorland), a két délnémet medence, a középnémet hegyvidék és az északnémet síkság. A Német Birodalmon kívül végül is Ausztria–Magyarország, Svájc, továbbá Hollandia és Belgium tartozna a régióhoz”.³ Penck szemléletét a német élettérből való kiindulás határozza meg, annak ellenére, hogy geográfiai fogalmakkal jellemzi az idesorolt területeket.

5. térkép. Mitteleuropa.

Lendvai L. Ferenc,⁴ aki számos tanulmányt és könyvet szentelt a térség természetének, földrajzi szempontból is tisztázatlannak tartja Közép-Európa külső határainak és belső régióinak meghatározását, mivel a 19–20. századi koncepciók mindegyikét áthatja a birodalmi, leginkább a Német Birodalomnak megfelelő szemlélet, aminek még akár az egyes tájegységek is alárendelődnek.⁵ A

³ Idézi Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa mibenlétének problémája, in Módos Péter – Tischler János (szerk.): *Közép-európai olvasókönyv*, Budapest, Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet, 2005, 17.

⁴ Uo., 13–26.

⁵ Uo., 17–19.

térséget szerinte leginkább az átmenetiség jellemzi mind éghajlati, mind gazdasági, mind társadalmi szempontból, akár északról délre, akár nyugatról keletre nézzük a térképet. Végül megállapítja, hogy „Minden, viszonylagosan állandónak tekinthető földrajzi különbség ellenére ugyanis a történelemben találjuk meg azt az alapvető tényezőt, amely Közép- és Kelet-Európát végül is a fejlődésnek más, a kontinens nyugati területeitől eltérő útjára vezette. Közép- és Kelet-Európa éppen ezért számunkra elsősorban történeti fogalom, tartalmát mindenekelőtt a történeti-gazdasági fejlődés sajátos útja adja meg.”⁶

Közép-Európa, aminek csak részben van földrajzi szempontból is meghatározható területe, véget ér a magyar kultúra keleti határánál: így a Kárpátok vonulatától mint természetes határvonaltól Ukrajna nyugatra eső része, Kárpátalja tartozik még ide, valamint Románia középső, székelyföldi területe is. Ezekről keletre viszont egy más kultúrkör kezdődik, amit Kelet-Európának nevezünk, bár a természeti képződmények nem segítik a közép-európai térségtől való elhatárolását.

A *Kelet-Közép-Európa* terminust következetesen, ebben a sorrendben (kelet >> közép) célszerű használni, amikor az európai, nyugati keresztény kultúrkör keleti felén található, de a „nyugattól” évtizedekre elzárt országokról beszélünk. Közép-Európa keleti részéről, nem pedig Kelet-Európa középső részéről van szó. Megállapítható, hogy az ebbe a kategóriába való tartozás nem földrajzi, hanem eszmei, kulturális dimenziók mentén értelmezhető. A történelmi és művelődéstörténeti összetartozás alapjait a következő fejezet tárgyalja, előtte azonban szűkítsük a kört tovább, a Kárpát-medencére.

KELET-KÖZÉP-EURÓPA ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE

A Kárpát-medence Közép-Európa keleti területének egy sajátos régiója, amely az őskor óta lakott. Kontinentális éghajlata egészen a legutóbbi évtizedekig jól elkülöníthető négy évszakra osztotta az évet. Alföldi és dombsági területeinek, folyóvizeinek köszönhetően kiválóan alkalmas a mezőgazdasági művelésre, a búza-, kukorica-, gyümölcs- és zöldségtermesztésre, valamint az állattartásra egyaránt. Földrajzilag pontosan körülhatárolható egység ez a valamikori Pannontenger helyén kialakult medence, amelynek természetes határát az azt körülölelő hegylánc, a Kárpátok vonulata jelöli ki (lásd a 6. térképet). A földrajztudományi írásokban hagyományosan a földtörténeti szempontok alapján meghonosodott

⁶ Uo., 21.

Pannon-medence elnevezés használatos,⁷ valamint a geopolitikai szempontokat is bekapcsoló *Kárpát-Pannon-térség* terminus.⁸

6. térkép. A Kárpát-medence domborzata.

Északról délkeletre haladva a Kárpátok lánchegysége természetes határvonalat képez, ami megegyezik Közép-Európa keleti határával. Nyugat felől a Kárpát-medencét az Alpok, délről a Dinári-hegység zárja. Legnagyobb folyója a Duna, amely nem kizárólag földrajzi elem, hanem több annál, a vízgyűjtő területén élő különféle etnikumok számára szimbolikus jelentésű is: összeköti a különféle népeket és kultúrákat. Az elnevezés Kiss Lajos földrajzi nevek eredetét tartalmazó szótára szerint⁹ valószínűleg szkíta eredetű (**danu* = folyó), ami két formában élt tovább, a latin *Danuvius* és az iráni, majd gót gyökerekre visszavezethető **Dōnavi* >> *Dunaj* alakban. Ez utóbbit használják a szláv nyelvek és a

⁷ Bada Gábor – Horváth Ferenc: A Pannon-medence jelenkori tektonikája, *A Természet Világa*, különszám, 1998, <https://www.termvil.hu/archiv/kulonsz/k982/pannon.html> (Letöltés: 2023. március 8.)

⁸ Kocsis Károly – Tátrai Patrik (szerk.): *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata*, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont – Földrajztudományi Intézet, 2015. [A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata | Nyitólap \(mtafki.hu\)](https://www.mtafi.hu/) (Letöltés: 2023. május 17.)

⁹ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai, 1978, 395.

magyar is. Érdekesség még, hogy a Vaskaputól délre található alsó szakasz elnevezése ettől eltérő volt: *Histernek* nevezték. Ha minden olyan országot számításba veszünk, amelyik a Duna vízgyűjtő területéhez sorolható, akkor összesen tizenhét ország tartozik ide, közülük nyolc, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Ukrajna, Szerbia, Horvátország, Szlovénia és Románia részben vagy egészében kelet-közép-európai ország, háromnak a fővárosa, Pozsony, Budapest és Belgrád pedig közvetlenül a folyó partján található.

ÖSSZEGRZÉS

A kelet-közép-európai nyelvi térség összetettsége indokolja, hogy bevezetesként röviden tárgyaljuk a földrajzi, történelmi és művelődéstörténeti hátteret is. Ez a fejezet Európa, Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa, végül a Kárpát-medence geográfiájának néhány lényeges pontját mutatta be, a kontinens égtájait, amelyek egy-egy régió megnevezésére is szolgálnak, valamint érintőlegesen kitért azokra a gazdaságföldrajzi elemekre is, amelyek ugyancsak indokolják, hogy ebből a szempontból is összetartozó térségként kezeljük az idetartozó országokat. Látható, hogy a rendelkezésre álló szakirodalom még e jól meghatározhatónak látszó terület tekintetében sem egységes.¹⁰ A természeti környezet mellett megjelennek a társadalmi, egyebek között a birodalmi gondolkodáson alapuló geopolitikai szempontok is, különösen a múlt századi német tudományosságban, ami Közép-Európában meghatározó jelentőségű volt.

A következő fejezetben Európa egészével nem, csak Közép- és Kelet-Közép-Európával foglalkozunk történeti szempontok mentén. Végigtekintve azoknak az országoknak a névsorán, amelyek kisebb vagy nagyobb részben osztoznak ezen a területen (Ausztria, Bosznia-Hercegovina, Csehország, Magyarország, Horvátország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna), látható, hogy földrajzi adottságaik eltérőek, emiatt gazdasági jellemzőik, települési viszonyaik is másként alakultak, de ezeket részletesen nem tárgyaljuk, csak az alapvető ismeretekre szorítkozunk. A hegyek és folyók alkotta természetes határokat sokszor felülírták a háborúk és a nemzetközi közreműködéssel megvalósult békekötések. Ezek mindegyikének hatása volt a régió nyelvi sokféleségére is, a szabad és támogatott – vagy éppen ellenkezőleg, a korlátok közé kényszerített nyelvhasználatra. Az etnikai szempontból zárt települések lakóinak az életét

¹⁰ Pásztor Szabolcs: *Kelet-Közép-Európa világgazdasági orientációja*, Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2020, 6–31. [Kelet-Kozep-Europa vilag-gazdasagi orientacioja e s felzarkozasa.pdf](https://www.nke.hu/kelet-kozep-europa-vilag-gazdasagi-orientacioja-e-s-felzarkozasa.pdf?sessionid=C9A4B5E4AF17AB385DE7B35D4CCB7C25) ;sessionid=C9A4B5E4AF17AB385DE7B35D4CCB7C25 (uni-nke.hu) (Letöltés: 2023. február 7.)

megváltoztatta az iparosítás, majd a mezőgazdaság kollektivizálása a második világháború után. A térségre jellemző lett a városokba törekvés, az ingázás a biztosabb megélhetés érdekében, ami hosszú távon a nyelvcseré egyike előidézőjévé vált.

KÉRDÉSEK

Egyetért-e azzal az állítással, hogy földrajzi szempontból is használható a Kelet-Közép-Európa megnevezés?

Nézzon utána a statisztikákban, milyen képet mutatnak az elmúlt harminc évre vonatkozóan a kelet-közép-európai térség demográfiai adatai! Mire lehet ezekből következtetni?

Hogyan változott a térség gazdasága, a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem aránya a 19. század óta? Milyen természeti adottságok, gazdasági erősségek és gyengeségek jellemzik a térség országait?

KELET-KÖZÉP-EURÓPA MINT TÖRTÉNELMI TÉRSÉG

A történészeket régóta foglalkoztatja, hogy mit jelent Európa és az európaiság általában, mi a szerepe nagy birodalmaknak abban, ahogy és amilyen formában Kelet-Közép-Európa mint történelmileg értelmezhető közös térség létrejött, és valóban a periférát jelenti-e a közép-európai centrumhoz képest.¹¹ A második témakörben az e tárgykörben készült kötetek, tanulmányok felhasználásával próbálunk választ keresni arra, miért indokolt ennek a megkülönböztető megnevezésnek a használata.

A térséggel foglalkozó tanulmányok szinte mindegyike alapműként említi Friedrich Naumann *Mitteleuropa* (1915) című könyvét. Naumann a régió határait a Benelux államok és a Boszporusz (Törökország) között jelölte ki, de megkülönböztette a vezetésre hivatott centrumot (Németország, Ausztria–Magyarország) és a lehetséges csatlakozókat a balti államoktól egészen az Adriai-tengerig. Penck (1915) földrajzi szempontból is jogosnak és elfogadhatónak tartotta a Mitteleuropa-fogalmat, de újat is javasolt, a *Zwischeneuropa* terminust, ami a magyar nyelvű szakirodalomban „Köztes-Európa” formában jelenik meg, érzékeltetve a térség kelet és nyugat kulturális egysége között elfoglalt, egyértelműen nehezen meghatározható helyét. Köztes-Európa nyugat–keleti irányban az Atlanti-óceántól az orosz nyelvhatárig, észak–déli irányban pedig az észak-európai országoktól a Baltikumon át a Boszporuszig húzódó területként jelent meg, és Penck elképzelései szerint egy ugyancsak német irányítású államszövetséget jelentett.¹²

Ezek az elnevezési javaslatok nem terjedtek el, a regionális összetartozás formálisan nem valósulhatott meg, „Mitteleuropa” vagy „Zwischeneuropa” néven nem jött létre államszövetség – főként a tervekben megjelenő német és Habsburg vezető szereppel való szembenállás miatt.

¹¹ Faragó László: Az EU területi politikájának változásai közép-kelet-európai nézőpontból, *Tér és Terep*, XXX. évf., 2016/2, 5–8.

¹² Mező Ferenc: Közép-Európa fogalmi változása térben és időben, *Tér és Társadalom*, XV. évf., 2001/3–4, 85; Hasonló felosztást találunk Paul Robert Magocsi: *Historical Atlas of Central Europe*, Toronto, Toronto UP, 2002; valamint Tomasz Kamusella: *Words in Space and Time. Historical Atlas of Language Politics in Modern Central Europe* (Budapest – Viena – New York, CEU Press, 2021) című munkájában.

Ormos Mária szerint¹³ a közép-európai térséget a történelem folyamán két ellentétes attitűd határozta meg: az egyik az önvédelemre, a másik a dominanciára való törekvés. Az önvédelem támadót feltételez, és a térségben soha nem volt igazán sikeres, mivel a politikai erőviszonyokat hosszú időre befolyásolta, sőt meghatározta az osztrák, a német, később az orosz/szovjet birodalmakhoz való kapcsolódás. Nem mondhatjuk, hogy a térségben élő etnikumok egyformán viselkedtek volna az egyes birodalmakkal szemben: hol a német–osztrák dominancia elfogadása, hol ennek ellentételezéseként, a szláv nemzettudat formálódásával párhuzamosan, az összetartozást jelképező pánszláv eszme hódított, vagy éppen a magyar dominanciára való törekvés határozta meg a területen együtt élő népek viszonyát. Ez utóbbi nem terjedt ki Közép-Európa egészére, csak a történeti Magyarország, és valójában csak a 19. század utolsó harmadában volt jellemző.

Az első hatalom, amely törekvéseit eszmei, ideológiai elemmel is alátámasztotta, az orosz cárizmus volt, amely nyugati menetelését olykor összekötötte a pánszláv eszmével, amely eredetileg lengyel körökből származott. Mivel az egyébként meghatározhatatlan Közép-Európa északi és déli peremén szinte kizárólag szláv nemzetek találhatók, a pánszláv gondolat, amelynek több változata alakult ki, eléggé egyértelműen elárulta a célját. Akár válasznak is tekinthetjük a német Mitteleuropa fogalmának megjelenését a 19. század első felében, amennyiben ugyanarra az övezetre irányult, és mintegy kifejezte a német–orosz birkózást részben a török hagyatékért, részben azon túl.¹⁴

Az összetartozást és az összefogást a térségben kialakult, de soha meg nem valósult konföderációs elképzelések szemléltetik – ezekről a későbbiekben még lesz szó. Az ok részben az, hogy a 19. század folyamán formálódó nemzetállamok egyikének sem volt ez az érdeke, részben pedig az, hogy amelyik ország (birodalom) megpróbálkozott a szervezéssel, saját politikai súlyának, a térségben betöltött dominanciájának hangsúlyozásával tette ezt, ami alá- és fölérendeltséghez vezetett volna a föderációt alkotó államok egyenlősége helyett.

Arató Endre a 19. századi Kelet-Európa történetéről szóló kötetének előszavában¹⁵ olvasható a közös jellemzők keresésével kapcsolatos fontos megállapítás:

A polgári típusú nemzeti mozgalmak – éppen az elmaradott gazdasági-társadalmi viszonyoknak megfelelően – a legtöbb területen nyelvi-kulturális formák között indultak meg. Az irodalmi nyelv megteremtéséért folytatott harc, a nyelvművelés problémái, a nemzeti történetírás, irodalom, művészetek, különböző nemzeti nyelvi intézmények

¹³ Ormos Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz?*, Budapest, Napvilág, 2007, 11–12.

¹⁴ Uo., 12.

¹⁵ Arató Endre: *Kelet-Európa története*, Budapest, Akadémiai, 1971, 13–14.

megteremtése jelzik a mozgalmak izmosodását. [...] A modern politikai-nemzeti mozgalom kezdeti formája a nyelvharc volt, amely az elnemzetlenítéssel szemben vette fel a harcot. Az asszimiláció – s ez is jellemző Kelet-Európára – mindenekelőtt az elnyomott népek anyanyelve ellen irányult, s ennek védelme adja a kibontakozó nyelvharc tartalmát.

Arató könyve a hatvanas évek második felében készült, 1971-ben jelent meg, és a kelet-közép-európai térség népeire, mozgalmaira is következetesen a Kelet-Európa globális terminust használja, miközben a két területnek külön fejezetet szentel. Az egyes kelet-közép-európai nemzeti mozgalmakat a befejezetlenül maradt, de a benne foglalt hatalmas forrásanyag miatt ma is alpműnek számító nemzetiségtörténeti kötete¹⁶ közel háromszáz oldalon tárgyalja részletesen.

Romsics Ignác a közép-, illetve kelet-közép-európai térség történetét dolgozta fel egy igen részletes monográfiában, kiterjesztve a vizsgálatot a sok szállal ide köthető délkelet-európai államokra is.¹⁷ A hangsúlyt a soknemzetiségű térség diszharmonijára helyezi, és rámutat arra, hogy az etnikai és politikai rendezetlenség, a vélt vagy valós sérelmek folyamatos ébren tartása folyamatos destabilizációs tényezőként jelenik meg. Erre az 1990-es évek közepén a szerbek, horvátok, bosnyákok közötti délszláv háború szolgáltatta az egyik legutóbbi bizonyítékot, a jelen kötet írásának idején pedig az ukrán–oros háború, amelynek nem az egyetlen, de az egyik fontos tényezője, ürügye a nyelvhasználati szabadság korlátozása. Fontos összetartó erő a szülőföldhöz, nyelvhez, hagyományokhoz, jelképekhez való kötődésben megnyilvánuló nacionalizmus, ami jelentősen megkülönbözteti a térséget Nyugat-Európától:

szokás a nacionalizmus megkülönböztetése is egy Nyugat-Európára jellemző racionálisabb és az egyéni szabadságjogokat, illetve a királytól vagy bármely más központi hatalomtól való polgári függetlenséget hangsúlyozó változata (állampolgári vagy területi nacionalizmus) s egy inkább Kelet-Európában gyakori misztikusabb és organikusabb, az egyéni szabadságjogok helyett a nemzeti kollektívum szabadságát és az etnikailag-kulturálisan idegen politikai hatalomtól való függetlenedését előtérbe állító válfaja (etnikai nacionalizmus) szerint.¹⁸

Ez a fajta nacionalizmus azonban nemcsak a történelmi és politikai eseményekben érhető tetten, hanem a nyelvhez – különösen a más etnikumok nyelvéhez mint lehetséges veszélyforráshoz való viszonyulásban is. A térség etnikai

¹⁶ Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*, Budapest, Akadémiai, 1983.

¹⁷ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam*, Budapest, Helikon, 2020.

¹⁸ Uo., 15.

összetételére ugyanakkor a többszöri és jelentős migráció miatt évszázadok óta nem az etnikai homogenitás, hanem a sokféleség a jellemző. A török kort követő betelepítések és a belső migráció következtében vegyes lakosságú területek, falvak, városok jöttek létre, ahol megismerték egymás kultúráját, sőt a két- és többnyelvűség a hétköznapi interakciókban is természetessé vált. Az államigazgatás szintjén ugyanakkor a 19. század óta az erős nemzetállami koncepció érvényesül, aminek az egyes államok sokszor a kisebbségeiket érintő, korlátozó típusú közigazgatási, oktatási és nyelvhasználati törvényekkel igyekeztek érvényt szerezni. A nagyhatalmakkal, a szövetségi rendszerekkel szemben kialakult el-ellentmondásos viszonyt, a saját nemzetállam építését, valamint az ezzel szorosan összekapcsolódó etnikai és nyelvi diszkriminációt történeti szempontból a kelet-közép-európaiság meghatározó jegyeinek tekinthetjük.

Az Európa közép- és keleti tájain élő népek mentalitása, történelmi hagyományai, identitásának megnyilvánulásai nagy mértékben eltérnek az északi és a nyugati részek népei körében az államról, nyelvről, más etnikumokról kialakult elképzelésektől. Paul R. Magocsi *Historical Atlas of Central Europe* című munkájában¹⁹ Közép-Európát három nagyobb régióra osztja (lásd a 7. térképet). Az első a Balti-tengertől a Prut és a Dnyeper folyóig tartó északi rész, a második az Alpok és a Kárpát-medence országait magában foglaló középső terület, a harmadik pedig a Törökország európai részét is tartalmazó balkáni régió, amit kevésbé tudományosan Délkelet-Európának nevezünk.

7. térkép. Közép-Európa három zónája: az északi, az Alpok-Kárpátok és a Balkán.

¹⁹ Magocsi: *Historical Atlas of Central Europe*.

A felosztás a kelet-közép-európai régió bonyolult és sokrétű sajátosságainak figyelembevételével készült, ugyanakkor számos további kérdést vet fel politika-történeti, nemzetiség-történeti és nyelvi szempontból. Az egyik fontos témakört ezen belül a szövetségkeresés alkotja, amelyben benne rejlett akár egy svájci típusú, föderatív alapokra épített soknemzetiségű ország lehetősége is. Ez a típusú államépítés azonban abban az időszakban, amelyik a nemzetekről szólt, és inkább az egymástól való különbözőséget mintsem az összetartozást hangsúlyozta, eleve kudarcra volt ítélve. Mindazonáltal – a 21. századból visszatekintve – legalábbis elgondolkodtató. A következő fejezet ezeket az elképzeléseket mutatja be röviden.

TERÜLETI INTEGRÁCIÓS ELKÉPZELÉSEK²⁰

Már az 1800-as évek közepén, a modern, nyelvi alapokra épülő nemzeteszmé térhódításakor felmerültek konföderációs elképzelések. Ezek kezdetben a Habsburg Birodalom stabilizálását, vagy ezzel szemben a szláv államok dominanciáját, később pedig az önállóvá vált Magyarország érdekeit szolgálták volna. Megalkotóik ennek a fő célnak megfelelően képelték el a kelet-közép-európai térség soknemzetiségű területeinek irányítását. Kossuth Lajos például, aki ugyan „nemzeti szerencsétlenségnek” tartotta a föderalizmust, végül mégis ebben látta az ország területi integritásának biztosítékát.²¹ Mások, így többek között a cseh František Palacký, a szlovák Ján Kollár, a horvát Ljudevit Gaj a szláv népet egyesítő pánszláv ideológiában fedezték fel azt az összefogó erőt, ami a szláv nyelvű országok együttműködését jelentette volna. Az együttműködés vezető szerepére azonban több jelentkező is lett volna, az oroszok, lengyelek, horvátok, szerbek, szlovákok a saját érdekeiknek megfelelően képelték el ezt a szellemi közösséget. Az orosz pánszlávisták szerint például ennek mindenképpen orosz birodalmi vezetéssel kellett volna létrejönnie, mivel ez hangsúlyozta a szláv népek közös szembenállását a Habsburgokkal és a magyarokkal egyaránt.²² Ezek a 19. századi, szláv összetartozást hangsúlyozó elképzelések többször előkerültek

²⁰ Romsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.

²¹ Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*, Budapest, Ister, 1998, 22.

²² A pánszláv gondolatról, kulturális és nyelvi vonatkozásairól írt összefoglaló tanulmányt Gogolák Lajos *A pánszlávizmus* címmel, in Szekfű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*, Budapest, Franklin, 1944. Új kiadás: Budapest, Lucidus, 2000, 123–136. A szlovák nyelvű magyar nemesség és a pánszláv ideológia kapcsolattörténetét tárgyalja Demmel József: *Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története* című könyve (Pozsony, Kalligram, 2014).

később is, a 20. századi határmódosításokkal, illetve az ún. közös szláv folyosó, az ún. korridor megvalósításával kapcsolatban. Popély Árpád szerint a „korridor” szerepét ebben az államszövetségben nem csupán egy keskeny folyosó, hanem az északnyugati és déli területei mellett Kárpátaljától és Erdély egy részétől is megfosztott maradék magyar állam töltötte volna be, amelynek feladata az északi és a déli szlávok közötti összeköttetés biztosítása lett volna.²³

Közép-Európa északi és délkeleti felében már a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve erős volt a nemzeti nyelvekhez, a saját történelmi múlthoz, érdemekhez való ragaszkodás. Az érintett, viszont külön-külön is dominanciára törekvő nemzetek valójában semmiféle soknemzetiségű, föderatív alapokon nyugvó államszervezet létrehozásában nem voltak érdekeltek, sokkal inkább a saját, lehetőleg nyelvileg is homogén nemzetállamuk megteremtésére törekedtek. Az egynyelvűséget ugyanakkor szinte lehetetlen volt elérni, mivel Európának ezt a részét sokféle etnikum lakta, és ezek a népek a saját nyelvük számos változatát beszélték. A korszak térségmeghatározásai birodalmi központúak (Habsburg Birodalom, Orosz Birodalom), a később kulcsszerepet játszó, sokféle értelmezéssel rendelkező Közép-Európa-fogalom az európai identitás egy következő állomását jelenti. Ugyanakkor ezek a meghatározási kísérletek sem mentesek attól, hogy megnevezzék az ideális vezető szerepet betöltő országot. A dominanciára való törekvést jelölte meg a térség egyik jellemző vonásaként Ormos Mária is a korábban már idézett Közép-Európa-monográfiájában.

Azonban nemcsak a szláv népek között fogalmazódott meg az összefogás, a szövetségkeresés igénye. A magyar nemzetiségpolitika – benne a magyar államnyelv elismertetése és széleskörű használatának bevezetése – az 1840-es évektől kezdve ütközött nagyobb ellenállásba a hozzá hasonló gondolatokat megfogalmazó nemzetiségek részéről, akik ugyancsak nyelvhasználati jogokat akartak a saját népességük lakta területeken az oktatásban és a közigazgatásban egyaránt. Erre azonban a magyar politika nem volt nyitott. Az első negatív tapasztalat a szabadságharc idején következett be, amikor ez a szűklátókörűség a nemzetiségek szembenállásához, a magyarokkal való szembeforduláshoz vezetett. Az 1849 nyarán meghozott nemzetiségi törvény biztosította volna a szabad nemzeti fejlődést és nyelvhasználatot a nem magyar etnikumok számára, de a megvalósításra már nem volt idő, és csak az 1868. évi 44. törvénycikk kihirdetése után lépett hatályba. Az előzményekhez tartozik emellett az is, ahogy az emigrációban élő Kossuth Lajos elképzelte a békés együttélés egy lehetséges módját.

²³ Popély Árpád: „Szégyentelen és igazolhatatlan”. Adalékok a szláv korridor történetéhez, *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, XXII. évf., 2020/4, 4–5.

Kossuth először 1850-ben egy Teleki Lászlónak írt levelében vázolta fel egy Magyarország központú államszövetség tervét, amelyben nemcsak a közvetlen szomszédok, hanem a lengyelek, csehek is szerepeltek volna. Ugyanez foglalkoztatta a szabadságharc másik ismert alakját, Klapka Györgyöt is. A Kossuth nevével összekapcsolt, 1862-ben kiadott tervezet²⁴ kidolgozója, amint Hermann Róbert tanulmányában olvasható, Klapka volt.²⁵ Mindketten hittek abban, hogy a térség országainak közös érdeke egy erős szövetségi állam létrehozása. Az így létrejövő állam segíthetett volna a korábbi vitás nemzetiségi ügyek békés rendezésében is. Kifelé a tagállamok külügyi, kereskedelmi, pénz- és vámügyi közös irányítással és képviselettel működtek volna, viszont belül, a törvényhozásban a szövetségben részt vevő népek arányos képvisellete mellett érvelt a tervezet. A mi szempontunkból a nyelvhasználattal kapcsolatosan megfogalmazott gondolatok különösen fontosak, mivel tükrözik azokat a tapasztalatokat, amelyek a magyar nyelv hivatalossá tételének folyamatában ellenállást váltottak ki a nem magyar népesség körében:

- a) Minden község maga határoz hivatalos nyelve fölött. E nyelven fognak folyni szóbeli tanácskozásai; készülni jelentései és levelei a megyefőnökhöz, kérvényei a kormányhoz és a diétához. Minden község maga szabja meg azt is, iskoláiban melyik legyen a tannyelv.
- b) Minden megye szótöbbséggel dönti el, hogy a közigazgatásban melyik nyelv használtassék. E nyelven fognak folyni a szóbeli tárgyalások, szerkesztetni a jegyzőkönyvek s a levelezések a kormánnyal. A kormány viszont szintén e nyelven válasszol, s fogalmazza minden rendeletét.
- c) A parlamenti tárgyalásoknál minden képviselő tetszés szerint használhatja az országban divó nyelvek bármelyikét.
- d) A törvények a megyékben és községekben otthonos valamennyi nyelven fognak közzététetni.

Ezek a gondolatok akkor fogalmazódtak meg, amikor a kelet-közép-európai – vagy Kossuth és követői megnevezésével a „dunamenti” – népek nyelvi tervezése eljutott a státustervezés szakaszába, a korábbi lokális hovatarozástudat helyébe a nyelvi identitás lépett. Ezt tekintetbe véve még hangsúlyosabb szerepet kap az ebben a tervezetben indirekt módon jelen lévő kollektív jog, a különféle etnikumok egyenrangúsága. Sajnos a történelmi helyzet nem kedvezett a

²⁴ Kossuth Lajos: *„Dunai Szövetség” tervezete*, 1862. május 1. <http://mek.niif.hu/04800/04882/html/szabadku0178.html> (Letöltés: 2023. február 10.)

²⁵ Hermann Róbert: Kossuth konföderációs koncepciója. A magyar emigráció elképzelései az együttélés újraszabályozására 1849–1867, *Rubicon*, XXIX. évf., 2018/2, 11–12.

tervezett dunai konföderáció megvalósulásának, az 1867-es kiegyezés csak részben tudta teljesíteni a Kossuth és Klapka által megfogalmazott alapelveket.

A 20. század első felében több „köztes-európai” politikus is felvetette egy szövetségi állam gondolatát, így például *A Monarchia jövője* című munkájában Jászi Oszkár (1918/1988), aki Kossuth Lajos tervei alapján, egy föderatív alapokra épített, a svájci kantonok mintájára szervezett Duna-menti államszövetségben, „keleti Svájc” létrehozásában találta meg a térség nemzetiségi szempontból is elfogadható átalakításának módját.²⁶ Jászi kiemelt szerepet szánt a térség közepén elhelyezkedő Magyarországnak – ebben a tekintetben ő is azon európai gondolkodók sorába illik, akik valamelyik meglévő birodalom, nép vezetésével képzeltek el az együttműködést. A következő térképen látható, hogy a többséget alkotó nemzetiségek közül a magyarok és a szlovákok alkothattak volna önálló kantonokat, a vegyeslakosságú területeken pedig az ott többségben élők dominanciájával jöhetett volna létre további tizenegy területi egység, összesen tizenegy. Ugyanakkor vannak olyan nagy létszámú etnikumok, amelyek vagy meg sem jelennek, vagy ott is „vegyes” közigazgatási egységet alkothattak volna csak, ahol ez az arányszámuk alapján nem volt indokolt.

8. térkép. Jászi Oszkár konföderációs terveze.

²⁶ Zahorán Csaba – Nagy Béla: *A Jászi Oszkár-féle „Keleti Svájc” tervezet, 1918.* <https://tti.abtk.hu/terkepek/1918-a-jaszi-oszkar-fele-keleti-svajc-tervezet> (Letöltés: 2023. március 6.)

Magyarország volna az új szövetség természetes geográfiai központja. Ő volna az összes tagállamok szerves és nélkülözhetetlen összekapcsolója. Nélküle gazdasági és kulturális integráció az egyes államok között alig képzelhető el. Ezért látjuk egész történelmi fejlődésünk folyamán, hogy Magyarországgal minduntalan szervezettebb kapcsolatba jutottak a szomszédos államok: Lengyelország éppúgy, mint Dalmácia, Szerbia éppúgy, mint a Havasalföld. Igaz, hogy ez a kapcsolat laza, feudális kapcsolat volt, de azért lehetetlen észre nem venni a reálisabb, mélyebb érdekszolidaritást a pusztán fegyveres, dinasztikus összeköttetések mögött. Magyarország mindig a nyugati – természetesen elsősorban német – kultúra közvetítő szerepét vitte Kelet és Dél felé.²⁷

Más nemzetek gondolkodói, így a cseh Eduard Beneš, aki a kelet-közép-európai Szabad Népek Szövetsége létrehozását kezdeményezte 1941-ben, Tomáš Garrigue Masaryk, az első Csehszlovák Köztársaság államelnöke és a szlovák Milan Hodža a két világháború közötti években olyan közép-európai szövetséget képzeltek el, amelynek központi eleme egy *lengyel–csehszlovák* összefogás lett volna, de a történelmi helyzet ezeknek a terveknek sem kedvezett.²⁸

A kelet-közép-európai térségről, a dunai államszövetség létrejöttét megakadályozó külső és belső tényezőkről alapos áttekintést ad Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című esszéjében.²⁹ Bibó az együttműködést akadályozó tényezők gyökerét abban látja, hogy a térségben a nyelv- és az országhatárok nem estek egybe, és az itt élő népek kizárólag a nyelvi alapon szerveződő nemzetállam létrehozásában látták a biztos jövőjüket, a minden országra jellemző nyelvi nacionalizmus pedig kizárja a szövetséget. Bibó hangsúlyozza, hogy északról és nyugatról egyaránt értetlenül néznek a közép- és kelet-európai „nyelvi háborúkra”,³⁰ noha arrafelé sem ismeretlen a nyelvhasználati vita.

A nyugat- és észak-európai nyelvi vitákban olyan ellenfelek állnak egymással szemben, akiknek a számára a demokrácia *meglévő és jól értékelt* szerzemény, a nyelvi vita viszont *nem létkérdés*. [...] A közép- és kelet-európai nyelvi háborúkat azonban – szemben a

²⁷ Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*, Budapest, Új Magyarország Részevénnytársaság, 1918, 69.

²⁸ Bán D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európáról 1939–1947, in Romsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 115–158; Gulyás László – Tóth István: Milan Hodža első Közép-Európa tervének magyarországi fogadtatása, *AETAS*, XXI. évf., 2006/1, 109–119.

²⁹ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, 1946, <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/194.html> (Letöltés: 2023. január 7.) Kötetben: Vida István (szerk.): *Válogatott tanulmányok*, II. kötet, Budapest, Magvető, 1988, 185–266.

³⁰ Uo., 228.

nyugat- és észak-európaiakkal – olyan népek vívják, melyek az állami és nemzeti lét bizonytalanságában s az ebből származó félelemben élnek több nemzedék óta. E népek állami életük jövőjét az egynyelvű emberek összetartozására akarják alapozni, a nyelvi háborúk kimenetelétől függ meglévő vagy vágyaikban kívánt állami keretük léte vagy nem léte, s a nyelvi statisztika eredményeitől várják határaik vagy határigényeik eldőlését.³¹

Noha a második világháború után létrejött új szövetségi rendszer a „keleti blokkba” tartozó országok számára kényszerű együttműködés volt, nyugatról nézve a szovjet érdekszféra egységesen „keletnek” tűnt, ezzel együtt Közép-Európa és Kelet-Közép-Európa tartalma, érdekessége kiürülni látszott, de legalábbis háttérbe szorult néhány évtizedre. A prágai tavasz idején, 1968-ban került ismét a térség az európai társadalmi érdeklődés középpontjába. Akkor vált népszerűvé ismét ez a téma és maga a terminus is a régió változásaira érzékeny társadalomtudósok írásaiban, amikor a nyolcvanas években megkezdődött a szocialista-kommunista rendszer szétesése.

A cseh származású Milan Kundera, aki a 20. század végi demokratikus átalakítások emblematikus alakja lett, az akkor még a szovjet érdekövezetbe tartozó országok „másként gondolkodó”, tehát a rendszertől elhatárolódó értelmiségi csoportjának tagjaként a *közös kulturális örökségre* hívta fel a figyelmet *The Tragedy of Central Europe* (1984)³² című esszéjében. A második világháború után Európa középső részét a politika elzárta a Nyugattól, amelyhez szellemi-kulturális hagyomány, társadalmi fejlődése, művészettörténete alapján tartozik, és beszorította egy tőle idegen, keleti kultúrába. Az írás megjelenése után tíz évvel azok az országok, amelyekre Kundera utalt – köztük a sok példával előforduló Magyarország is – ismét a Nyugat részévé váltak. A szovjet birodalom államszövetsége szétesett, vezető szerepe megszűnt, majd a szovjet ideológia is gyorsan eltűnt a térségből, és a korábbi kelet-közép-európai szövetségesek ismét oda csatlakozhattak, ahova valójában mindig tartoztak: Európához. Ez azonban nem jelentette egyben azt is, hogy létrejött volna az egységes Európa: a politikai rendszerek közeledtek ugyan egymáshoz, a kulturális elzártság megszűnt, de gazdasági téren, az életszínvonal, valamint az egymásról való gondolkodás tekintetében megmaradt a nyugat és a kelet közötti különbség, sőt újra felerősödtek a nyelvi viták, amelyek a diszkriminációs rendeletek miatt helyenként nyelvi háborúsággá erősödtek (pl. szlovák–magyar, szerb–horvát, orosz–ukrán viszonylatban).

³¹ Uo., 228–229.

³² Milan Kundera: *The Tragedy of Central Europe*, transl. Edmund White, *The New York Review of Books*, 26 Apr, 1984, 33–38.

Hanák Péter *Közép-Európa keresi önmagát* című írásában³³ a birodalmak közötti peremhelyzetet, az átmenetiséget, a kultúrák találkozását nevezi meg a térség meghatározó vonásaként:

Európa e közbülső régiója, történeti helyéből következően, mindig is határterület volt: tájak, népek, kultúrák peremén helyezkedett el. E régióban vált szét a nyugati kereszténység a keleti ortodoxiától, s nagyjából eddig ért a reneszánsz, a protestantizmus, majd a liberalizmus térhódítása. Ebben a régióban találkozott össze a felvilágosult, asszimilált zsidóság az etnikai és vallási tradíciót szigorúan őrző keleti zsidósággal, s a mozgalommá szervezett szociáldemokrácia az állammá szervezett bolsevizmussal. Nemcsak népek, de társadalmi formák, politikai eszmék és kultúráramlatok határmezsgyéje e régió. Történeti helyéből következik tehát nehezen definiálható ismérveinek a relativitással rokon vonása: a marginalitása.

Visszatekintve a „rendszerátalakítások” éveire, a változások mellett kirajzolódnak azok az állandó vonások is, amelyek több évszázada meghatározzák a térség népeinek, országainak egymáshoz való viszonyát.³⁴ A demokratikus átalakulás folyamata rövid időre háttérbe szorította az etnikai és nyelvi-nyelvpolitikai konfliktusokat, hangsúlyossá vált a megbékélés, ami egyebek között etnikailag vegyes pártok, szervezetek létrehozását is jelentette, de az első szabad választásokat követően ismét új erőre kapott a nacionalizmus. Különösen jellemző volt ez azokban az országokban, amelyek az első szabad évtized végére alkotóelemekre estek (Jugoszlávia, Csehszlovákia, a Szovjetunió). A valamikor szilárdnak hitt status quo, a határok megváltoztathatatlansága is megrendült a térségben, ami ismét teret adott a homogén nemzetállami törekvéseknek. Ismét célkeresztbe kerültek a kisebbségek, akik a demokrácia jegyében nyelvi, oktatási és politikai támogatást vártak az új államalakulattól, ehelyett újabb megszorító törvényekkel kellett szembenézniük. A 19. századi nemzetépítési hagyományokat felélesztő attitűd és a nyelvi homogenizációra való törekvés a 20. század végi stabil nyugat- és észak-európai demokráciákra egyáltalán nem volt jellemző, de a szovjet „nagy testvér” nemzetekfelettséget hirdető ideológiája alól felszabadult

³³ Hanák Péter: *Európa keresi önmagát*, *Liget Műhely*, 1988/ősz, <http://ligetmuhely.com/kozep-europa-keresi-onmagat/> (Letöltés: 2023. február 15.)

³⁴ A rendszerátalakítás idején, 1989-ben jelent meg a *Századvég* folyóirat különszáma *Kell-e nekünk Közép-Európa?* címmel. Ebben Kende Péter a térség föderációs esélyeit áttekintve arra a következtetésre jutott, hogy „ideje, hogy a kelet-közép-európai föderáció szép, de tartalmatlan ábrándképét a történelmileg idejémtúlt fogalmak szertárába rakjuk vissza” (1989, 19.). Hogy mennyire volt tartalmatlan, az éppen a fentebb idézett tanulmányok alapján vitatható. Visszatekintve a föderatív berendezkedésre mint a konfliktuskezelés egyik lehetőségére, nem nevezném tartalmatlannak, inkább elgondolkoztatónak.

országok mindegyikében – talán részben erre válaszként – előbb-utóbb megjelent a nacionalizmus, és hosszú távú konfliktusforrás maradt az együtt élő népek számára.

A politikai és a gazdasági szempontok előbb-utóbb elkerülhetetlenné teszik az egyes térségek együttműködését. A kelet-közép-európai országok kapcsolatait a második világháborút követően egy kényszerű szövetség, a szovjet blokkhoz való tartozás és a szovjet birodalomnak való alárendeltség, a teljes politikai függés határozta meg. Ennek szolgálatába állította a rendszer a térség gazdasági erősítését szolgáló szervezetét, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát (1949–1991) – közismert rövidítéssel: a KGST-t, majd létrejött a katonai szövetség, a Varsói Szerződés (1955–1991) is, amelynek elsődleges tárgyalási nyelve az orosz volt.³⁵ Az 1990-91-től kezdődő rendszerváltások, a Szovjetunió meggyengülése, később szétesése jól mutatta, milyen gyorsan eltűnhet egy kikényszerített szövetség. A Varsói Szerződés volt tagállamai valóra váltották korábbi elképzeléseiket, kifejezték szándékukat a világ legnagyobb katonai tömbjéhez való önkéntes csatlakozásra. A szándéknyilatkozat elfogadását követően fokozatosan kaptak meghívást a korábban azzal szemben állónak tekintett Észak-atlanti Szerződés Szervezetébe (NATO). Csehország, Lengyelország és Magyarország 1999-ben lett a NATO tagja, a régió többi országa pedig 2004-ben, illetve Horvátország 2009-ben. A szervezet két hivatalos nyelve az angol és a francia.

Napjainkban újabb szövetségi rendszerek mentén szerveződhetnek a régió országai. A legjelentősebb, legátfogóbb szövetségi rendszer az Európai Unió, amelynek a közép- és kelet-európai országok többsége már a tagja, vagy a csatlakozás követelményeinek teljesítésén dolgozik. Itt azonban nem a történelmi konföderációról van szó, hanem a független államok között létrejött, meglehetősen bonyolult szövetségi rendszerről, amelyben az érdekvényesítés lehetősége korántsem kiegyensúlyozott. A kelet-közép-európai államok természetesen csatlakozni akartak mihamarabb a náluk fejlettebb gazdasági és társadalmi mutatókkal rendelkező országokhoz. Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Magyarország és Szlovénia 2004-től, Románia 2007-től, Horvátország 2013-tól tagja az Uniónak, Szlovákia (2009) és Szlovénia (2007) az euró övezetnek is tagja, ennek 2023-tól Horvátország is része. Ugyancsak az Unió mint szövetségi rendszer kulcsfogalma a „schengeni övezet” való tartozás, ami teljes mozgásszabadságot biztosít. Magyarország és Lengyelország, Szlovénia és Horvátország határországként vannak jelen. Visszaulva Kossuth nyelvpolitikai elképzeléseire, az Unió is

³⁵ A témáról könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésre. Ezek közül kettő a KGST-ről: 55 éve alakult a KGST » Múlt-kor történelmi magazin » Hírek (mult-kor.hu); a Varsói Szerződésről: Tarján M. Tamás: Megszűnik a Varsói Szerződés katonai szervezete: 1991. március 31. | Megszűnik a Varsói Szerződés katonai szervezete (rubicon.hu) (Letöltés: 2023. január 9.)

hasonlóképpen működik: minden ország nyelve hivatalos – ha kéri, hogy az legyen. Jelenleg 24 hivatalos nyelven működik a szervezet.³⁶

Regionális szempontból fontos kezdeményezés volt a csak néhány közép-európai országot magában foglaló csoport, az ún. „Visegrádi négyek”, röviden „V4”. A rendszerváltásokat követően 1991-ben hozták létre a volt keleti blokk kelet-közép-európai országai ezt a szervezetet, amelynek Csehország, Szlovákia, Lengyelország és Magyarország a tagja. Az együttműködés eredeti célja az volt, hogy a három (akkor még Csehszlovákia), majd négy – hasonló problémákkal küzdő – ország segítse egymást az európai integráció folyamatában, valamint a korábbi társadalmi rendszer helyett egy új, demokratikus alapokra felépített állam létrehozásában.³⁷ Az elmúlt évtized azonban azt erősítette meg, hogy még a 21. században is nehéz megvalósítani több állam érdekazonosságát és zökkenőmentes együttműködését.

A regionális szerveződések működőképesnek bizonyultak az elmúlt két évtizedben, és részben Európai Unió, részben a határ menti, regionális jellegű szövetségek kereteiben valósult meg az a fajta együttműködés, amit a térségről gondolkodó tudósok a 19. századtól kezdve szorgalmaztak. Ugyanakkor látható, hogy a keleti és nyugati kultúrák közötti eltérések, az egyes országok közötti érdekellentétek még mindig jelen vannak, és ma sem lehet elkerülni azt, hogy egyes államok vezető szerepre törekedjenek akár a nemzetközi szervezetekben, akár a regionális kapcsolatokban.

KELET-KÖZÉP VAGY KÖZÉP-KELET: A SZÓREND JELENTŐSÉGE

A Kelet-Közép-Európa fogalom – amint arra már a földrajzi szempontú áttekintés is rámutatott – még a Közép-Európa terminushoz képest is erősen vitatott. Az idesorolható országok összetartozása azonban világosan látható. A megkülönböztető elnevezést történelmi, geopolitikai okok indokolják: a 20. század közepén mindegyik a „keleti blokk” része lett, miközben társadalmi berendezkedésük német és osztrák mintán alapult, kultúrájuk a korai feudalizmus óta európai kultúra volt, és lakói magukat azóta is a „középhez” vagy a „nyugathoz” tartozónak tekintik. Már a megelőző fejezet is utalt arra, hogy a „kelet” és a „közép” jelző helyének fontos szerepe van, de tegyük még világosabbá, hogy mi ennek az oka.

Ha *Közép-Kelet-Európa* formában szerepel, akkor *Kelet-Európa középső részét* értjük alatta, tehát Romániát, Bulgáriát és Szerbiát – ezen országok esetében

³⁶ Nyelvek (europa.eu) (Letöltés: 2023. február 20.)

³⁷ Visegrádi Alap <http://www.visegradgroup.eu/> (Letöltés: 2023. február 20.)

pedig elsődlegesen a keleti és a déli jellemzők találkoznak. Ha pedig *Kelet-Közép-Európa*ként használjuk a terminust, akkor *Közép-Európa keleti részét* jelenti. Ideológiai és társadalomtörténeti szempontból idesorolható Csehország, Magyarország, Szlovákia, a volt Német Demokratikus Köztársaság (NDK/DDR), Lengyelország, Horvátország, Szlovénia, valamint a balti államok: Észtország, Lettország, Litvánia, viszont meg kell jegyeznünk, hogy a Kárpát-medencei országok kivételével mindegyik hordoz a kelet-közép-európai mellett nyugati, déli vagy észak-európai vonásokat is. Az utóbbi három baltikumi ország esetében nem a kelet-közép-európai, hanem egy közös balti jelleg a meghatározó, ezért indokoltabb a balti államok terminus használata.³⁸

A térséggel foglalkozó kutatók, mindenekelőtt a történészek számára világos, hogy a Nyugattól évtizedekre elzárt terület országai kulturális és államszervezési hagyományait tekintve egyszerűen csak Közép-Európa keleti részét jelentik, ugyanakkor vannak olyan nyelvi, ideológiai és nemzetfelfogási sajátosságaik, amelyek indokolják a külön megnevezést és a térség elkülönítését a Bizánc örökségét hordozó Kelet-Európától.

9. térkép. Kelet-közép-európai országok.

³⁸ A térség történetére, földrajzi, népességtörténeti, politológiai kérdéseire vonatkozóan figyelemre méltó egyebek között Bojtár Endre *Bevezetés a baltisztikába* című monográfiája (Budapest, Osiris, 1997), valamint a The Association for the Advancement of Baltic Studies (AABS) kiadásában 1972 óta megjelenő *Journal of Baltic Studies* (aabs-balticstudies.org).

A 9. térkép készítőjének magyarázata szerint a térség középső részén található zöld szín jelzi a kelet-közép-európai országokat. Látható, hogy Ukrajna, Románia, Szerbia és Horvátország csak kis része tartozik egyértelműen ide. Azonban leszögezhetjük, hogy ez utóbbi ország teljes egészében a térség része, még akkor is, ha a történelmi múltját tekintve Dubrovnikot, a valamikori Raguzát és környékét dél-európai, itáliai jegyek határozzák meg mind nyelvi, mind kulturális szempontból, és az Isztriai-félsziget déli része, Rovinj, Pula is inkább délies vonásokat mutat. A másik három ország esetében Ukrajna nyugati határsávja (Kárpátalja), Románia Kárpátokon inneni területe sorolható ebbe a régióba, Szerbia azonban – noha keleti keresztény, ortodox hagyományokat képvisel, elsősorban az egykori Jugoszláviában betöltött szerepe miatt tartozik ide, és ugyanilyen okokból indokolt lehet a három vallást és kultúrát képviselő, meglehetősen ingatag állam, Bosznia-Hercegovina besorolása ehhez a régióhoz.

Oscar Halecki a Nyugat peremvidékének tekintette Kelet-Közép-Európát. 1952-ben megjelent monográfiájának bevezetőjében olvashatók az alábbi gondolatok a térség elnevezéséről:³⁹

E térség, amely népeinek megannyi közös élménye ellenére sosem alkotott történelmi egységet, földrajzilag sem egységes, és az összes többi történelmi régióhoz hasonlóan a határai sem voltak állandók.

Ebből adódik mindjárt az első nehézség: milyen valóban találó névvel illessük Európa ezen részét. A nehézséget csak fokozza, hogy a kontinens bizonyos számú régióra való szokványos felosztása mind mesterséges. Ha csak kettőt különböztetünk meg, Nyugat-, illetve Kelet-Európát, képtelenség megfelelő helyet találni egy olyan térségnek, amely teljes egészében egyik részhez sem tartozik. Ha ezt kiegészítjük egy Közép-Európa-konceptióval is, tüstént le kell szögeznünk, hogy ennek a központi régiónak lényege a kettősség. Nyugati, egyöntetűen német szárnyától eltekintve csak a keleti részét azonosíthatjuk durván azzal az „új” vagy „ismeretlen” kutatási területtel, amelyet most be kívánunk illeszteni az európai történelem általános keretei és mintái közé. Ennél az oknál fogva a Kelet-Közép-Európa elnevezés látszik a legmegfelelőbbnek.

Ha felsoroljuk a Közép-Európa-hoz tartozó országokat, és visszatekintünk az általuk bejárt történelmi útra, kitűnik a hasonlóságuk. Németország és Ausztria mellett a volt Csehszlovákia, Magyarország, Románia nyugati része, Ukrajna nyugati része, Lengyelország, esetleg a balti államok, Észtország, Lettország, Litvánia, valamint a volt Jugoszlávia északi és nyugati területei sorolhatók ide.

³⁹ Oscar Halecki: *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története*, ford. Szilágyi Tibor, Budapest, Osiris–Századvég–2000, 1995, 12.

Az első kettő kivételével tehát azok az országok, amelyek évtizedeken keresztül a volt Szovjetunió érdekövezetébe tartoztak, és a második világháború végétől a rendszerváltások időszakáig a társadalmi berendezkedésük, hivatalos ideológiájuk sok tekintetben azonos lett a kommunista nagyhataloméval. Vannak olyan sajátosságok is, amelyek ettől az ideológiától függetlenül – sőt talán azzal szemben léteztek, így a nyelvi-etnikai hovatartozás fontossága, a többségi akarat érvényesítése a kisebbségek nyelvhasználatában, oktatási és közéleti jogaik szabályozásában, valamint az önálló, lehetőleg etnikailag homogén nemzetállamok megteremtésének határozott szándéka. A Szovjetunió által évtizedeken át szorgalmazott, de a lakosság által igazán talán soha el nem fogadott internacionalizmus ütközött a kelet-közép-európai országok gyakorlatában a térséget a 19. század óta meghatározó és az előbbivel szemben a hétköznapiakban, az interetnikus kapcsolatokban és a nyelvideológiákban is gyökeret verő nacionalizmussal.

Berend T. Iván a német és az osztrák hatás jelentőségét hangsúlyozza a térségről írt monográfiájában, mivel ez nemcsak a hivatalosság, az államigazgatás szintjén volt jelen, hanem a kultúrában is, és befolyásolta a művészetek, az irodalom, a színházművészet és a tudományok formálódását is. Ugyanakkor nem ez volt a térségben élő értelmiségnek az egyetlen nemzetközi kapcsolódási pontja, hanem fontos vonzereje volt a 19. századi Párizsnak és Szentpétervárnak is, különösen a lengyel és a román írástudók számára. Berend T. sorra veszi a jelentős nemzetformáló személyiségeket és kötődéseiket:

Bécs a Habsburg Birodalom népeinek fontos információs központja lett. A szlovén Kopitar, a cseh Dobrovský, a magyar „testőr költők” – mint Bessenyei György és Batsányi János –, a szerb Vuk Karadžić mindannyian Bécsben ismerkedtek meg az új nyugati korszakkal.

A lengyelek zöme és egyes román gondolkodók, illetve írók Párizsba zárandokoltak. Mások Szentpétervárra utaztak. A nagy lengyel romantikus hármas, Mickiewicz, Słowacki és Krasiński, hosszú éveket töltött el a francia fővárosban. Pest-Buda szintén fontos szerepet játszott a szlovák, horvát és szerb intellektuelek életében. Pest-Buda volt a szerb és bolgár könyvkiadás első központja, és az első szerb újság is itt látott napvilágot. A szlovák Ján Kollár és a horvát Ljudevit Gaj is itt tanult és dolgozott. Mindannyian a nyelvi reformok és a múltat felfedezni vágyó romantikus kulturális mozgalom úttörőivé váltak.⁴⁰

⁴⁰ Berend T. Iván: *Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*, Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet, 2003, 51–52.

Közép-Európa keleti határvidékén a közös történelmi tudat és a nyelv mint nemzetformáló eszköz a 18. század végétől folyamatosan kiemelt szerepet játszik a nemzeti törekvések érvényesítésében. Kelet-Közép-Európa részben a betelepítések, részben a természetes belső migráció következtében etnikai szempontból évszázadok óta erősen kevert, soknyelvű régió, ahol a 19–20. századi problémák jelentős része még a 21. század elején sem oldódott meg. A többség és kisebbség hétköznapiiban ma is megnyilvánuló, akár egymás fizikai bántalmazásáig is elfajuló nyelvi intolerancia beleilleszkedik az államok által vezérelt, kirekesztő, asszimilációra épülő kisebbség- és nyelvpolitikájába, ezzel a nyelv a politika hatékony eszközévé válik. Bárdos-Féltoronyi geopolitikai monográfiájában erről a nemzetformáló és konfliktusgerjesztő eszközről a következőket írja:

A 19. század elején Európa nagy területein hiányzott még az újkori államkeret, első sorban a középső és keleti térségekben, ha az akkor fennálló birodalmakat nem vesszük számításba. Hiányzott a társadalmi közösségek egyesítésének alapja. A politika olyan új tartalmakat keresett, amelyek a széles társadalom számára jobban elfogathatónak bizonyulhattak, így a nyelv, a vallás és a kultúra talaján kialakulhatott a „kultúrnemzet” fogalma, amely az újkori nemzetállam kialakulásához vezető út fontos állomása. A nyelv, a vallás és a kultúra manipulálhatóak és ideológiailag értelmezhetőek, s akár „a nép ópiumává” is válhatnak. Az ezek által táplált gondolkodás tehát elsősorban a történelmet tartja fontosnak, s emiatt a „tisza” eszméáramlatoknál jobban függ a történelmi helyzettől.⁴¹

A történelmi gondolkodás, a múlt nemzetközponitú és mítoszoktól sem mentes magyarázata, az egyes történelmi és politikai események hosszú távú traumaként való megélése, továbbvitele generációkon keresztül, a párbeszéd hiánya, az együttműködés korlátozott volta Kelet-Közép-Európa népeinek általános jellemzője ma is. A nyelvi nemzettudat erőteljességét, egyben megosztó természetét mutatja az a tény is, hogy az 1990-es évek elején, a demokratikus rendszerváltások időszaka után szinte minden országban születtek olyan törvények, amelyek a területükön élő, nem a többségi etnikumhoz és nyelvközösséghez tartozó csoportok nyelvhasználati jogaira, főként azok korlátozására vonatkoztak, mivel ezek az országok továbbra is nemzetállamként határozták meg magukat.

⁴¹ Bárdos-Féltoronyi Miklós: *Bevezetés a geopolitikába*, Budapest, L'Harmattan, 2006, 67.

ÖSSZEGRZÉS

A fentiek alapján leszögezhetjük, hogy Kelet-Közép-Európa mint történeti régió, létezik. Az ide sorolható országok Európához tartoznak, és számukra a nyugat, így a nyugati kereszténység, az ahhoz kapcsolódó feudális, majd polgári rendszerek, a kultúra és a tudomány ott kialakult formái, intézményei jelentették a követendő példát. Ez azonban csak többé-kevésbé sikerült, emiatt jellemző lett a térség Közép-Európához viszonyított periférikus szerepe, ami a kelet-közép-európai népeket az egymással való szövetségkeresésre ösztönözte, valamint a birodalmaknak való alárendelt szerep: a török, majd a Habsburg Birodalom, rövid ideig a Német Birodalom, végül a szovjet érdekövezet alá tartoztak ennek a területnek az országai. Az itt élő népek közötti viszony meghatározó jegye a 18–19. század fordulójától kezdve a nacionalizmus, ami a népből nemzetté válás időszakában pozitívnak értékelhető, azonban fokozatosan negatívvá vált, amikor egymás ellenében igyekeztek érvényt szerezni saját hatalmuknak – főként a többiek nyilvános nyelvhasználatát korlátozó törvényekkel, rendeletekkel. A szövetségek létrejöttét, főként a dunai konföderációs elképzeléseket a belső érdekellentétek folyamatosan akadályozták, bármennyire indokoltak is lettek volna külső szemszögből, de főként a 21. századból visszatekintve. Jelenleg az ide tartozó országok szövetségei ugyancsak több szálúak: a rendszerváltások óta élnek a regionális gazdasági és kulturális összekapcsolódás lehetőségeivel, ugyanakkor továbbra is meghatározó az Európához való tartozás tudata, hiszen már tagjai vagy tagjelöltjei az Európai Uniónak.

KÉRDÉSEK

Európa égtájak szerinti felosztása mennyire felel meg ön szerint a történelmi-politikatudományi valóságnak – különös tekintettel a Baltikumra?

A Nyugathoz tartozás vágya mindig jelentős volt a kelet-közép-európai értelmiség körében. Mit gondol, miért nem sikerült mégsem teljes egészében átvenni ezt a követni szándékozott modellt?

Milyen okai és tanulságai lehetnek a konföderációs elképzelések sikertelenségének?

KELET-KÖZÉP-EURÓPA MINT NYELVTUDOMÁNYI KUTATÁSI TEREP

Már a földrajzi és a történeti bevezetőben is jól körvonalazható kulcsfogalomként jelent meg a nyelv. A Földön használatos nyelvek közül alig van olyan, sőt talán nincs is, amelyiknek a beszélői ne kerülnének kapcsolatba más nyelvekkel. A több mint hétezer nyelvhez azonban csak alig kétszáz önálló állam kapcsolódik, ami egyebek között azt is jelenti, hogy több nyelv történeti, szociolingvisztikai, dialektológiai, nyelvtervezési folyamatát együttesen kell ismerni ahhoz, hogy egy nyelvi térség természetéről, működéséről, az ott élőkre gyakorolt hatásáról véleményt alkothassunk. Ez a fejezet azokat a nyelvtudományi területeket tekinti át röviden, amelyek több nyelv összevetésére, társadalmi szerepének vizsgálatára is kiterjednek, és átfogó, alapozó jellegű tudást adnak a térség nyelvi viszonyainak megértéséhez.

Az első csoportot két történeti meghatározottságú terület, a *nyelvtipológia* és az *areális nyelvészet* szerepének bemutatása alkotja. Erre építve következik a *kontaktológia*, valamint a térségre jellemző *két- és többnyelvűség* áttekintése, amit ez az alfejezet *nyelvpolitikai és szociolingvisztikai* szempontok középpontba állításával tárgyal. A *nyelvtervezéssel* itt külön nem foglalkozunk, mert mindegyik, az egyes nyelvek sztenderdizációját, normatív változataik létrejöttét tárgyaló fejezet keretét ez adja.

Természetesen a nyelvészet minden területe hozzátehet valamit a kelet-közép-európai népek nyelveinek történeti, fonetikai, morfológiai, szintaktikai rendszerének áttekintéséhez, dialektológiai és szociolingvisztikai jellemzőinek feltárásához, ezeket tételesen nem tárgyaljuk ebben a fejezetben, mert szétfeszítené a könyv kereteit, viszont az egyes nyelvek nyelvtervezési folyamataihoz kapcsolódva érintjük majd ezeket is.

A NYELVTIPOLÓGIA

Amióta a 19. században elterjedt a nyelvvizsgálat történeti-összehasonlító szemlélete és módszere, a nyelveket genetikai és tipológiai szempontok alapján sorolják csoportokba. A *genetikai* osztályozás azt jelenti, hogy a kutatók logikai úton kikövetkeztetnek egy alapnyelvet, amelyre fonetikai, morfológiai jellemzőik,

alapszókincsük alapján, összehasonlító módszerrel visszavezethetők az egy nyelvcsaládba tartozó nyelvek. Ezt a „nyelvet” – például a proto-indoeurópai vagy a proto-urálit senki sem használta az utólag kikövetkeztetett formában: a számos grammatikai és lexikai közös elem mellett a sokféleség, a változatosság jellemezhetette. A nyelvrokonság megállapítása, a régmúlt nyelvallapotainak, változásainak elemzése, az összevetések nyomán kialakult eredmény annál biztosabb, minél több írott forrás áll a kutatók rendelkezésére. A nyelvtörténeti kutatások alapján állítható, hogy az európai nyelvek többsége indoeurópai, de vannak finnugor (pl. finn, észt, magyar), kaukázusi és altaji nyelvek is – utóbbiak Oroszország és Grúzia területén honosak. Az egyes rokonnyelvek hasonlóságát tekintve persze meglehetősen nagy különbségeket lehet tapasztalni attól függően, hogy az évszázadok során milyen távolra kerültek egymástól, illetve milyen egyéb, nem rokonnyelvi hatások érték őket.⁴² A magyarul beszélők elődei és a rokon nyelveket beszélők ősei több ezer éve távolodtak el egymástól, a finneket, az észteket és a magyarokat más-más nyelvi és kulturális hatások érték, ezért nyelveik rokonsága a hétköznapi ember számára nem is magától értetődő. Ezzel szemben a szláv nyelvek késői szétválása, a keleti, déli, nyugati szláv nyelvek szoros kapcsolata nemcsak a kutatók és az érintett etnikumok számára világos, hanem még a nyelvtanulók dolgát is megkönnyíti a grammatikai és a lexikai hasonlóság.

A *tipológiai* osztályozás alapja a nyelv *formai* rendszere, így a hangok típusai (pl. használnak-e csettintőket, diftongusokat), a szóalakot létrehozó morfológiai jegyek, valamint a szórend. Eszerint – Adam Smith, Friedrich Schlegel, Franz Bopp rendszerezése alapján – agglutináló (affixáló), flektáló (szintetikus), izoláló (analitikus) és Wilhelm von Humboldt kiegészítése nyomán inkorporáló (mai elnevezéssel: polyszintetikus) típusú nyelveket lehet megkülönböztetni. Általában nem csak egy csoport grammatikai tulajdonságait hordozzák az egyes nyelvek: például a magyar döntően agglutináló, de esetenként kimutathatók a szótó megváltozása miatti flektáló (pl. a *tesz-vesz*-csoport alakváltozataiban), sőt az egyeztetésnél az inkorporáló tulajdonságok is (*vettem egy kényelmes nyári cipő+t*). A kelet-közép-európai szláv nyelvekben viszont megtalálhatók mind a flektáló tulajdonságok, főként az igék és származékaik esetében, pl. E/1. jelen időben

⁴² A magyar nyelv finnugor rokonságával kapcsolatosan is számos szakmai (és szakmaiatlan, pusztán ideákra támaszkodó) vita folyt az elmúlt évszázadokban, és folyik ma is. Ezekről tájékoztatnak egyebek között Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*, Budapest, Typotex, 2011; Honti László: *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*, Budapest, Tinta, 2012; Bakró-Nagy Marianne (szerk.): *Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben*, Budapest, Gondolat, 2018.

szlovákul *on ide [ő megy]* – múlt időben: *on išiel/išla [ment]*, mind az agglutináló típusjegyek, elsődlegesen a három grammatikai nem szerinti névszórágózásban (hímnem: *toho starého muža = azt az idős férfit*; nőnem: *tu peknú stanicu = azt a szép állomást*; semleges nem: *na tom vol'nom meste = azon a szabad helyen*).

Emellett érdemes az *areális* kapcsolatokra is figyelmet fordítani az egymás mellett élő, de nem azonos családba tartozó, sőt akár tipológiai szempontból is máshova besorolt nyelvek esetében, mivel az együttélés és az annak következtében kialakuló kétnyelvűség hatására akár a grammatikai rendszerek is közeledhetnek egymáshoz. Az azonos területen eltöltött idő azonban fontos tényező, hiszen a kölcsönzések nyilvánvalóan megelőzik az areális jegyek létrejöttét, sőt a továbbvándorlás miatt nem is jön létre összefonódás. A török nyelvrokonság kérdése például többször is felmerült a nyelvtudomány története során, miközben itt minden bizonnyal az azonos területen való intenzív együttélés jelenti a magyarázatot a magyar nyelv török eredetű elemeire.⁴³ Sándor Klára az e témakört tárgyaló, problémafelvető tanulmányában rámutat arra, hogy a nagyszámú lexikai átvétel mellett igazolhatók az areális, tehát a nyelvi rendszert ért török hatások is, így például az *ö* fonémává válása, az igeneves alárendelés konzerválása, az igeidők differenciálódása. A történeti szempontból bizonyított együttélés a honfoglalást megelőző időszakban sok egyéb kölcsönhatás mellett az areális nyelvszét érdeklődésére számot tartó jelenségeket is hozott.⁴⁴

A nyelvtipológia története sem mentes a tévedésektől és a túlzásoktól, de ez a formálódó és egyre differenciáltabbá váló nyelvtudományi megközelítések esetében ugyanúgy természetes, mint más tudományok esetében. August Schleicher például Hegel filozófiájának hatására először úgy vélte, hogy az izolálás jelenti a tézist, ahol a szó egységet alkot, de a grammatikai funkció nem látható, az agglutinálás képviseli az antitézist, mivel ott a grammatika kifejeződik, de ezzel a szó egységessége is megszűnik, részekre bomlik, a flektálást pedig szintézisként értékelte, mert ebben az esetben megmutatkozik mind a szó egysége, mind annak grammatikai funkciói. Ez a rendszerezés egyben a nyelvek feltételezett fejlettségét is mutatta. A későbbiekben tovább vizsgálta a morfológia szerepét, és megállapította, hogy ez nem elégséges a nyelvrokonság

⁴³ A vitáról lásd pl. Pusztay János. *Az „ugor–török háború” után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*, Budapest, Magvető, 1977, 92–107; Sinkovics Balázs: Vámbéry és a magyar–török rokonság. *historica_112_089-098.pdf* (u-szeged.hu) (Letöltés: 2023. február 8.)

⁴⁴ Sándor Klára: A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei, in Klima László – Türk Attila (szerk.): *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében*, Budapest, 2020. november 11–13. PPKE, BTK – MÖK, Martin Opitz, Budapest, 2021, 94–96.

megállapításához, de a típusba soroláshoz alapvető.⁴⁵ Ebben az első nyelvtudomány-történeti időszakban Hegel mellett Darwin hatása is megjelenik – egyebek között a rokonság ábrázolásánál, ami azt mutatja, hogy a nyelvtudósok már korán felismerték a többi tudományterület eredményeinek alkalmazhatóságát a saját elméleteikre is.

Morfológiai szempontból a legegyszerűbb az izoláló nyelvek csoportja, mivel az idetartozó nyelvek nem toldalékokkal, hanem a mondatok szórendjével és a szavak intonációjával fejezik ki a grammatikai viszonyokat. Ezek a nyelvek jellemzően Kelet-Ázsiában (pl. Vietnam) fordulnak elő, de idetartozik a világnyelv-vé vált angol is.

Az indoeurópai nyelvek alapvetően a flektáló típushoz tartoznak. Ebben a csoportban jellemző a szótő megváltozása, ugyanakkor jelen vannak prefixumok és szuffixumok is (pl. a horvát nyelvben: *Zágrábban* = *u Zagrebu*; *Zágrábba* = *u Zagreb*), amelyek több funkciót is elláthatnak a grammatikai esetekkel együtt; a formát viszont a három grammatikai eset nem is befolyásolja.

Az agglutináló nyelveket (amilyen a magyar is) a tő- és toldalékmorfémák jól elkülöníthető rendszere határozza meg. Egy szótőhöz – megfelelő sorrendben – akár több képző és jel is társulhat (*olvas+hat+ó+ság+á+hoz*).

A poliszintetikus – Humboldt elnevezése nyomán inkorporáló – nyelvekre jellemzőek a hosszú, összetett szerkezetű szavak, amelyek főként agglutináló, de flektáló tulajdonságokat is hordoznak, ezért kétséges, hogy ez önálló típusnak tekinthető-e.

A nyelvek csoportokba való sorolását azonban nemcsak morfológiai alapon lehet elvégezni, hanem a mondatok felépítése – ezen belül az ige szerepe, tranzitivitása és kiegészítései szerint is, illetve annak alapján, hogy a stilisztikai szempontból semleges, kijelentő mondatokban mi a szórend alapja az alany (S), a cselekvés (V) és a cselekvés tárgya (O) hármas egységében. Újabban pedig a cselekvőt már nem is tekintik fontosnak, inkább csak a cselekvés és annak tárgya közötti sorrendiség alapján határozzák meg, mely típusba tartozik egy nyelv. A nyelvtipológia kutatói folyamatosan finomítják a besorolási szempontokat, így egyre pontosabb képet kaphatnak a nyelvek areális hatásokra történt változásairól is. Havas Ferenc a nyelvtipológiát bemutató áttekintésében⁴⁶ a szórend kapcsán 1228 nyelv szórendjének összevetésével készült arányokat is közöl:

⁴⁵ Havas Ferenc: A klasszikus nyelvtipológia története, in Havas Ferenc (szerk.): *A nyelvtipológia klasszikusai. Szemelvények a XVIII. század közepétől a XX. század elejéig*, Budapest, Tinta, 2020, 9–42.

⁴⁶ Havas Ferenc: Nyelvtipológia, in Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*, Budapest, Inter, 2011, 257–262.

eszerint a vizsgált nyelvek 40%-a az SOV (a magyar is ilyen), 37%-a az SVO, 7%-a a VSO, 2%-a pedig a VOS típusba sorolható.

Az azonos nyelvtípushoz sorolt nyelvek nem feltétlenül rokonai egymásnak, de a kelet-közép-európai régióra jellemző a szláv, illetve a tágabb, indoeurópai rokonság is, valamint az agglutináló és flektáló típusúhoz való tartozás. Amint fentebb említettük, a magyart döntően az agglutinálás jellemzi, és sem a szláv, sem a germán, sem a neolatin nyelvcsaládhoz nem tartozik, hanem az uráli nyelvek a közelebbi és távolabbi rokonai akkor is, ha a rokonság egyre kevésbé nyilvánvaló a laikusok számára.

AZ AREÁLIS NYELVÉSZET SZEREPE A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉGBEN

A nyelvek kiterjedésének a határai soha nem húzhatók meg egyetlen vonallal. Sokkal inkább morfológiai, szintaktikai szerkezeteket kölcsönöznek egymástól. Vannak esetek, amikor nehéz megállapítani, hogy valóban két külön nyelvről van szó, vagy egy nyelv különféle változatairól, amelyeket két önálló ország kodifikált és hirdetett ki önállóként. Ha valóban meg akarjuk ismerni a nyelvek természetét, működését, a szűkebb és tágabb beszélőközösségekben betöltött helyét, akkor érdemes a működés földrajzi és kulturális kapcsolatrendszerét is megvizsgálni az areális nyelvészet szemszögéből.

Az *area* latin eredetű szó, az elsődleges jelentése: *'udvar, terület'*. A nyelvutomány szempontjából ez a szó egy szélesebb területet (régión) jelent, ahol egymással több évszázada, folyamatosan élnek együtt a különféle nyelveket beszélő közösségek. Ezek a közösségek sok szálon kapcsolódhatnak össze, lehetnek egyenrangú etnikumok, amelyek nyelvileg is egyenlők, és kapcsolataikat a mindennapok határozzák meg, vagy akár egy másik, mindegyik kisebbségi csoport feletti etnikum és nyelv fennhatósága alatt is élhetnek, ilyenkor lehetnek szűkebb, két nép közötti és tágabb, a többségi – kisebbségi viszonytal jellemezhető kapcsolatok.

Az areális nyelvészeti vizsgálatok célja, hogy az egy meghatározott területen (például a Kárpát-medencében) élő, egymással szomszédos, de nem rokon nyelvek között az együttélés hatására létrejött egyezéseket, hasonlóságokat, kölcsönhatásokat vizsgálja. A kutatónak a nyelvek közötti (*interlingvális*) kapcsolatok hasonlóságait és különbségeit kell kutatnia, ehhez pedig ismernie kell legalább két-három szomszédos nyelvet. Balázs János szerint a módszernek egybevetőnek (konfrontatív) kell lennie: „ha feladatunknak az egyezések kimutatását tekintjük, akkor módszerünk összehasonlító (komparatív) lesz. Ha viszont a

különbségeket keressük, a szembeállító (kontrasztív) módszerhez kell folyamodnunk. Ennek megfelelőleg egyetemes érvényűnek az egybevető (konfrontatív) módszer fog bizonyulni, amelynek egyik válfaja az összehasonlító (komparatív), a másik pedig a szembeállító (kontrasztív).⁴⁷ Ha továbbvisszük ezt a gondolatmenetet, akkor eljutunk egy meglehetősen vitatható ponthoz, a *nyelvszövetség* kérdéséhez. A kutatók itt arra keresik a választ, hogy eredményezett-e a nem rokon nyelvek nyelvi együttélése *közösen létrehozott* grammatikai elemeket. Az elmélet erősen vitatható, amint egyebek között Fejes László és Fodor István írásaiban⁴⁸ is olvasható.

Az areális kapcsolatok annál mélyebbek, minél hosszabb ideig és minél közelebb él két népcsoport együtt úgy, hogy egymással folyamatosan kommunikáltak egymással a társadalmi élet különféle szinterein. Természetesen az egymáshoz tipológiai szempontból is közelebb álló, kisebb, szorosabb kört alkotó nyelvek között (cseh–szlovák; horvát–szerb) sokkal több hasonlóság mutatható ki morfológiai szempontból is, mint például a szerb és a román között, ahol a szókincs jelenti a domináns kapcsolódási pontot. Befolyásolhatja a kapcsolatok minőségét az is, hogy az érintett népek között milyen hatalmi viszony vagy presztízskülönbség van, így például megjelenhet egy regionálisan hivatalos nyelv (pl. a magyar) helyesírása egy teljesen más nyelvtípushoz tartozó szláv nyelv (észak-horvát) írásrendszerében – természetesen akkor, amikor annak még nem létezett kész, elfogadott és elterjedt saját helyesírása. A jövevényszavak esetében egyértelmű, hogy az átvevő nyelvből korábban hiányzott az a tartalom (településrész, lakókönyvet, mesterségek, vallás stb. szókinccse), amelyet átvettek, majd beillesztettek a saját fonetikai és morfológiai rendszerükbe (pl. a magyarba átkerült szláv, latin és német szavak szókezdő mássalhangzó-torlódását egy szóeleji magánhangzó oldja fel, de ettől a szó eredete még felismerhető).

A honfoglalást követően a nyelvi area összetartozásának legjellemzőbb bizonyítékait a magyar és a vele szomszédos nyelvek között szerkezeti szinten a morfológia (pl. a *-nok/-nök* szláv eredetű képző megjelenése a magyarban, pl. *bojnik* >> *bajnok*), a szintaxis (a latin és a német nyelv hatása az összetett mondatok szerkesztésére), lexikai területen pedig a szóképzés (jövevényszavak) és a frazeológia hordozza. A honfoglalás előtti korszakból pedig a nyelvtipológia jellemzőinél már utaltunk a török nyelvek történetileg bizonyítható hatására.⁴⁹

⁴⁷ Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei, in Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1983, 7–8.

⁴⁸ Fejes László: Dunamenti nyelvtársaság, *Nyelv és Tudomány*, 2012. nov. 5. <https://m.nyest.hu/hirek/dunamenti-nyelvtarsasag> (Letöltés: 2022. december 17.); Fodor István: Van-e a Dunatájnak egységes nyelvi alkata?, *Magyar Nyelv*, LXXX. évf., 1984/1, 36–47 és 2: 1984/2, 177–186.

⁴⁹ Sándor: *A török–magyar nyelvi kapcsolatok*, 77–102.

A rendelkezésre álló tanulmányok többsége nyelvtörténeti oldalról közelíti meg a témát,⁵⁰ de vannak átfogó igényű, az egy areához tartozó nyelvek szoros összefonódása révén létrejövő, ún. nyelvszövetség lehetőségét is vizsgáló írások, sőt megjelent a kétnyelvűség és a történeti szociolingvisztika szempontjait figyelembe vevő *kontaktológia* is a területi kapcsolatban álló kelet-közép-európai nyelvek vizsgálatában, amit külön fejezet mutat be röviden. A legutóbbi kutatási irányok közül még idesorolható a magyar nyelvterületen, magyar kutató által alig művelt *eurolingvisztika*, amely az összehasonlító nyelvészet új kutatási irányaként Európa nyelvi sajátosságait (mondatfajták, szórend) vizsgálja úgy, hogy épít a történeti nyelvészet, a nyelvtipológia, az areális nyelvészet és a kontrasztív nyelvészet eredményeire, módszereire: a nyelvi korpuszok felhasználásával keresi azokat a konvergenciajelenségeket, amelyek az egymással nem rokon európai nyelvekben megfigyelhetők.⁵¹

Az utóbbi évtizedekben, a kognitív nyelvészlelet elterjedésével összefüggésben az areális vizsgálatok egy további új szemponttal, a *nyelvi világgkép* feltárását célzó, összevető jellegű nyelvvizsgálatokkal bővültek. A kutatások célja az, hogy feltárják a nyelv, a gondolkodás és a kulturális kapcsolatok közös vonásainak gyökereit, kategorizálják az emberi világgkép alapelemeinek tágabban és szorosabban összetartozó egységei szerint. Vizsgálják például *az ember, a haza, a család, az élet, a halál, a munka, a pénz* fogalmi mezőit, az ezekkel kapcsolatos szemantikai egységeket, frazeologizmusokat többnyire az együtt élő népek és nyelvek szempontjából. Ezeknek a kutatásoknak van egy általános, elméleti síkja, amellyel itt nem foglalkozunk,⁵² és van egy olyan síkja is, amely segíthet az egy területen élő, különböző nyelvi és kulturális háttérrel rendelkező etnikumok gondolkodásának megértésében. Ez egy lehetséges új kutatási irányt, sőt társas nyelvészeti szemléletváltást is hozhat majd az eddig leginkább összevetésekre, dialektológiai vizsgálatokra támaszkodó areális nyelvészetben.

⁵⁰ Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.

⁵¹ Az eurolingvisztika és egy magyar részvétellel folyt, az alapvető mondatfajtákát, főként a kérdőmondatot vizsgáló, kilenc nyelvre kiterjedő nemzetközi kutatás rövid, közérthető bemutatása olvasható az *Élet és Tudomány* c. lapban: Péteri Attila: Nyelvi egységesülés Európában? Eurolingvisztika, *Élet és Tudomány*, LXVIII. évf., 2013/47, 1478–1480.

⁵² A nyelvi világgkép vizsgálatával foglalkozik egyebek között Janusz Bańcerowski: *A világ nyelvi képe. A világgkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*, Budapest, Tinta, 2008; Szilágyi N. Sándor: *Világunk, a nyelv*, Budapest, Osiris, 2000; Bárdosi Vilmos (szerk.): *Világgkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*, Budapest, Tinta, 2010; Magyarai Sára: *A nyelvi világgkép a magyar és a román nyelvben*, Nagyvárad–Kolozsvár, Partium – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015.

AZ AREÁLIS NYELVÉSZETI KUTATÁSOK KEZDETEI KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Azokban a nyelvi térségekben, ahol több, nem egyidőben érkezett és nem is ugyanahhoz a nyelvcsaládhoz tartozó nép, nyelv és kultúra él együtt, természetes, hogy ezek kölcsönösen gazdagítják egymást, felkínálva az areális szempontú kutatás lehetőségét. Pusztay János szerint „egy nagyobb földrajzi area nyelvi változásainak elemzéséhez szinte ideális az ilyen összetétel”.⁵³

A térségben először Jernej Kopitar szlovén nyelvész végzett areális, tehát a nyelvek földrajzi elhelyezkedésével és a köztük kialakult kapcsolatokkal foglalkozó vizsgálatokat 1829-ben, de nem a szűkebb környezetében használatos német, szlovén, horvát, magyar nyelvi areát vizsgálta, hanem a délkelet-európai nyelveket. Megállapította, hogy a román, a bolgár és az albán nyelv csak a felszínen (nyelvi anyagában, tehát főként szókincsében) különbözik egymástól, de köztük alapvető szerkezeti, formai egyezések vannak.⁵⁴ Ez az első ismert areális szempontú balkanológiai nyelvészeti kutatás, amit a 19. század közepétől kezdve számos másik követett, többek között a német August Schleicheré, aki a történeti nyelvészet kimagasló egyénisége volt. Érdemes megjegyezni, hogy az ő egyetemi munkásságának magyar vonatkozása is van: neki – és persze az összehasonlító történeti nyelvészet számára kitűnően hasznosítható magyar nyelvnek – köszönhető, hogy létrejött Prágában 1853-ban a ma is működő tanszék őse, ahol az első, hivatalos pályázat keretében kiküldött magyarországi vendégtanár, Riedl Szende dolgozott. Schleicher nyelvtipológiai vizsgálatai során felfigyelt arra, hogy vannak olyan nyelvek, amelyek nem tekinthetők rokonoknak, de szomszédok, és nemcsak szókincsükben, hanem fonetikai rendszerükben is mutatnak hasonlóságokat. Példaként pedig a kaukázusi és – Kopitarhoz hasonlóan – szintén a balkáni nyelveket említette. Ő azonban ezt nem a közös terület társadalmi és kulturális sajátosságaira, hanem a természet- és a nyelvtudomány szoros összefüggéseit hangsúlyozó irányzat képviselőjeként – tévesen – a Balkán éghajlati jellemzőire vezette vissza.⁵⁵

Az addigiaknál sokkal több konkrét areális nyelvi vonatkozást tartalmaznak a szlovén szlavista, Kopitar tanítványa, Franc Miklošič⁵⁶ összehasonlító nyelvészeti kutatásai. Miklošič elsősorban négykötetes, 10 szláv nyelvet összehasonlító

⁵³ Pusztay János: *Közép-Európa: nyelvi konvergenciátáj*, Szombathely, Savaria University Press, 2003, 30.

⁵⁴ Balázs: *Areális nyelvészeti kutatások*, 10.

⁵⁵ Uo., 12.

⁵⁶ Karel Horálek: Miklosich és kora, in Horálek: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1967, 400–403.

nyelvtanáról ismert,⁵⁷ de foglalkozott a román és a magyar nyelvben megtalálható szláv, illetve a dél- és kelet-európai nyelvekben található török elemekkel is. A Balkán vizsgálata során érdeklődése a szerb és az újjörög nyelvekre is kiterjedt, és feltételezte, hogy a hasonlóságokban jelentős szerepet tölthetett be két eltűnt nyelv, a trák és az illír – tehát ezek areális szempontú szerepét is vizsgálta, ami indokolja, hogy ne csak az összehasonlító szláv nyelvtudomány, hanem az areális nyelvészet, sőt a balkanológia is egyik elődjeként tekintsen rá. Balázs János szerint⁵⁸ mivel ő eseteket, nyelvtani szerkezeteket vetett össze, például ő írta le először a jövő idő *'akar'* jelentésű igével történő képzését mint közös vonást, a genitívusz és a datívusz megegyezését, elindította a balkáni nyelvek összehasonlító kutatását, amelyek azóta kiterjedtek többek között a fonológiára, az esetragok leépülésére, elöljárókkal történő helyettesítésére, a számnevek kifejezésére – és természetesen a szókincs tükörelemeinek a vizsgálatára is.

A kelet-közép-európai areális nyelvi kapcsolatok áttekintése során nemcsak az eredetileg idesorolt grammatikai hatásokat vesszük figyelembe, hanem a társasnyelvészeti szemléletet követve a magasabb presztízsnének tartott nyelvek többire gyakorolt hatását is. Még a holtnak nyilvánított latin is számtalan írott nyelvvaltozatban létezett, sőt beszélték is – valószínűleg sok-sok népnyelvi kontaktuselemmel tűzdelve. A latint inkább egy korlátozott, meghatározható funkciójú használat, beszélőközösségenként eltérő szintű ismertség jellemezte, és a legnagyobb befolyása minden bizonnyal a kulturális szókincsre, valamint az írásbeliségre volt. A következő részben azokat a nyelveket és hatásukat tekintjük át röviden, amelyek a Kárpát-medence népeinek a köznapi és emelkedett nyelvhasználatát meghatározták. Nyelvtudományi szempontból a történeti szociolingvisztika az a szemlélet és kutatási terület, amely segít az évszázadok alatt több változáson is átesett népnyelvek és presztízsnyelvek viszonyának megértésében.

A KÁRPÁT-MEDENCEI RÉGIÓ AREÁLIS SZEREPET BETÖLTŐ NYELVEI

A Kárpát-medencei régió nyelvi-etnikai szempontból igen tarka képet mutat. Az itt élő népek egy része már a 10–12. század óta együtt él, bár vannak olyanok is, amelyek kihaltak, beolvadtak (pl. avarok, besenyők, jászok, kunok), és vannak később érkezett népek is (örmények, görögök, bolgárok, cigányok). Számukra a közös terület, a hosszú együttélés nyelvi és kulturális szempontból is számos

⁵⁷ *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen I–IV*, 1852–1875. Új kiadás: Cambridge, Cambridge University Press, 2015.

⁵⁸ Balázs: *Areális nyelvészeti kutatások*, 12.

hasonló jegyet eredményezett. A betelepülő magyarok is gazdagították az itt élők kultúráját, és ők is tanultak, főként a kora középkorban már itt élő szláv népektől. A 14–15. századtól azonban már sok nyelvi elemet adtak át vagy éppen vissza a környező népeknek, az átvételhez képest megváltozott tartalommal. A magyar állam megalapítása után a szláv hatás mellett döntően a közös európai kultúrát hordozó közép- és kora újkori latin, majd az újkor vége felé a kelet-közép-európai közvetítő nyelvvé vált német alakította a terület nyelvi arculatát.

A Kárpát-medencei areális nyelvi kapcsolatok értelmezésének az alapja az, hogy az egész kultúrkört meghatározó, magas presztízsű nyelvek – a latin és a német – hogyan hatottak a nyelvi kultúrára, valamint az, hogy a régióban természetesen együtt élő nyelvek és kultúrák kapcsolatrendszerének alakulása az egyes történelmi és művelődéstörténeti korszakokban milyen főbb jegyekkel jellemezhető. Az említett két ernyőnyelv Európa sok népnyelvére hatással volt, részben úgy, mint Európa meghatározó és magasfokú kidolgozottsággal rendelkező nemzetközi szerepű közvetítő nyelvei, részben úgy, hogy közvetlenül is hatottak a magyarok és a velük élő többi nép szókincsére, nyelvük írásbeliségének alakulására is.

A latin areális szerepe

A latin nyelv areális kapcsolatai átszövik az egész nyugati keresztény kultúrkört, és jelen vannak a nyelv egyes részrendszereiben – a grafémáktól a frazeologizmusokon és a szaknyelveken át a stílusig. A latin ma is fontos része az orvosi szaknyelvnek, a jogászok is latin szövegszerkesztési minták alapján fogalmazzák az átlagember számára alig érthető szövegeket. Megjelenik a latin írásbeli kultúra hatása a frazeológiában (pl. a latin *verba volant, scripta manent* horvátul: *riječī lete, zapisano ostaje*; csehül: *slova uletí, napsané zůstává*; szlovákul: *slovo odletí, kým písmo zostáva*; románul: *vorbele zboară, scrisul rămâne*, magyarul: *a szó elszáll, az írás megmarad*) vagy az egyik leggyakoribb köszönésünkben is. A *servus humillinus* ('alázatos szolgája') latin köszönési forma nemcsak a magyarban (*szervusz*), hanem a cseh, a szlovák, lengyel, román, horvát, szerb, szlovén, ukrán és az ausztriai német nyelvben is létezik informális üdvözlési formaként.

A latin szöveggörnyezetben előforduló korai nyelvemlékekben, különösen az oklevelekben és a szerzetesek számára készített rendtartásokban már a 10–12. században is megjelennek anyanyelvi szavak, sőt egész szerkezetek is, amelyek részben a latin és a népnyelv fonetikai eltéréseire világítanak rá, részben arra, hogy a latin nyelvtudás hiányosságait milyen ügyesen pótolta a középkori szerző. Természetesen a tulajdonnevek – *tichon* (Tihany), *Horuat* (Horvát), *Morodic*

(Maradék) – szerepeltetésének más oka volt: az oklevelekben, adománylevelekben pontosan meg kellett nevezni az érintett helyeket (település, dűlő, tó, folyó), valamint a személyeket is. Az egyik legelső magyar szórványemlék, a Tihanyi Alapítólevél (1055) egyik sorában: „*feheruuaru rea meneh hodu utu rea*” ('Fé-hérvárra menő hadútig' / más olvasatban 'hadútra') látható egy helységnév a hozzá tartozó, de még külön jelölt névutóval (később ebből a *rea*-ból lett a *-ra/-re* rag), és az is észlelhető, hogy a latin betűkészlet nem felelt meg teljes egészében a magyar nyelv fonetikai rendszerének. A kelet-közép-európai latin betűs nyelvemlékek olvasása azért okoz nehézséget ma is, mert nem minden hangnak volt megfelelő betűjelölője a latin ábécében, emiatt nem tudjuk biztosan, hogyan hangozhatott a 13. vagy a 14. században egy-egy leírt szöveg. A latin grafémák megmaradtak alapkészletként a latin betűs írást választó nyelvekben, de kiegészültek a lágy mássalhangzókkal, fokozatosan elkülönült egymástól a *c* és a *k*, az *s*, *sz*, *z*, *zs* írása, valamint azokban a nyelvekben, amelyekben hosszú-rövid magánhangzó párok vannak, megjelentek a mellékjelek (pontok, vesszők) is.⁵⁹

A magyarban és a többi kelet-közép-európai nyelvben is számos latin jövevényszó, sőt más nyelvek közvetítésével sok nemzetközi műveltség szó honosodott meg az oktatási rendszernek és írásbeliségnek köszönhetően, ráadásul a mód, ahogyan az egyes nyelvek beépítették ezeket, hasonlóak, bár nem egyforma ideig őrizték meg az átvételeket. Leginkább főnevekkel gazdagodtak (*modus* – *mód*), de vannak igék is (*cantare* – *kántál*, *dirigere* – *dirigál*), és az egyik leggyakrabban használt szavunk, a *persze* is latin eredetű (*per se* – *egyedül*, *magától*).

A 16. századtól már olyan anyanyelvi terminusok is megjelennek, amelyek latin tudományos szavak tükörfordításaként honosodtak meg. A matematikában a *nominatur* a törtszám *nevezőjét* jelenti, amit a németek *Nenner*, a csehek *jmenovatel'*, a horvátok *nazivnik* alakban használnak – mindegyik a „név” szó képzett formája (*név* > *nevez* > *nevező*; *Name* > *nennen* > *Nenner*; *jméno* > *jmenovati* > *jmenovatel*). A grammatikából pedig az *eset* szót emeljük ki, amelynek eredetije a latin *casus*, de a német *Fall* és a horvát *padež* megfelelők is az *eséssel* kapcsolatos szóból származnak.⁶⁰

Ugyancsak a latin areális jelentőségét támasztja alá a korai szótárirodalom, ahol a latin mindig szerepet kapott – először az első helyen, majd később a népnyelvi szótárak megfeleltetési nyelveként is.

Ha 17–18. századi magyar nyelvű szépirodalmi vagy szakirodalmi szövegek olvasásával próbálkozunk, sokszor érezzük úgy, hogy magyarul olvasunk, de

⁵⁹ Az írásrendszerről és a helyesírás történetéről lásd Korompay Klára: Helyesírás-történet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, Budapest, Tinta, 2018, 83–98.

⁶⁰ Balázs János: A latin a Duna-tájon, in Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989, 132.

mintha mégsem magyar szöveget tartanánk a kezünkben: csikorognak a mondatok, olyan igealakokat és szószerkezeteket találunk, amelyekről joggal feltételezhetjük, hogy csak írásban jelentek meg, magyar ember soha úgy nem beszélt. Ennek részben a latin, részben a német tükörfordítás – illetve e kettőnek az összefonódása az oka, és a nyelvalkításnak arra a szakaszára utal, amikor meg kellett teremteni a szaknyelveket, valamint ki kellett dolgozni a szövegek stilisztikai megformálását is.

A latin – ha eltérő mértékben is – az egész kelet-közép-európai régióra hatással volt mind a hozzá tipológiailag közelebb álló indoeurópai nyelvekre, mind a tőle távolabb lévőkre, mint amilyen a magyar is. Azok a népek, amelyek a nyugati kereszténységet választották, a latin írásrendszert követték, okleveleiket ezen a nyelven írták, létrehozták a latin szlávos, németes, magyaros változatát. Ez megmutatkozott a betűkészlet kialakításában éppúgy, mint a jövevényszavak átvételében és a szövegszerkesztési, stilisztikai szabályok alkalmazásában.

A német nyelv helye és areális szerepe

Közép-Európa másik magas presztízsű és nagy hatású nyelve a német, amely a holt latinnal szemben országokhoz, birodalmakhoz is köthető élő nyelv volt, többször is megpróbálta átvenni annak a helyét, és mivel valós hatalom volt mögötte, ez időről időre sikerült is. A középkori német hatás részben a társadalom legfelső rétegének dinasztikus kapcsolatai révén, részben a német iparosok, parasztok bevándorlása révén az alsóbb társadalmi csoportokban érvényesült, majd a reformáció korában sokszor éppen a latinnal szemben vált új közvetítő nyelvvé a régió egyes országaiban. A 18. század végi német nyelvi terjeszkedés idején azonban már új nemzeti és nyelvi ideológiák jellemezték Európát, emiatt csak korlátozottan és konfliktusokkal terhelve tudta betölteni birodalmi szintű hivatalos nyelvi szerepét. Az ellenállás így sokkal határozottabban fogalmazódott meg vele szemben, hiszen nemcsak egy európai műveltségnyelvet testesített meg, hanem a Habsburg Birodalmat is, amelynek német nyelvét nemcsak a kancelláriával való kapcsolattartásra, hanem az oktatásra vonatkozóan is törvények írták elő a birodalom népei számára.

A német nyelv areális hatása két irányban rajzolódik ki: az egyik a Kárpát-medencében honos német dialektusok valamelyikének közvetlen hatása volt a többi népnyelvre és viszont (kiejtés, szókölcsonzés és -átalakítás, szerkezetek, összetett szavak képzése). A másik az irányított, a hivatalos kommunikációhoz kapcsolódó hatás, ami a nyelvhasználat emelkedett szinterein, írásban, de szóban is a jog, a közigazgatás és a tudományok szaknyelvében, stilisztikájában

jelentkezik. De ott volt a színjátszásban is, a német vidékekről érkezett mesteremberek nyelvhasználatában, sőt a magyar nyelvkönyvek elsődleges közvetítő nyelve lett.

A latinnal szinte egy időben jelent meg a német nyelv a Kárpát-medencében, de a presztízse elmaradt attól: Magyarországon az első térítő papok, az első királyné, a bajor származású Gizella udvartartása jelentette az első kapcsolatot, de szinte minden kelet-közép-európai országban megtalálhatók voltak a német származású királyi vagy főnemesi házastársak. Ezt követően a betelepedés szinte folyamatos volt, különféle mesteremberek érkeztek, akik céheket, városokat alapítottak, ahol anyanyelvükön beszéltek. Néhány kiemelt történelmi időszakban, például a 13. században a tatárjárás után, illetve a 17. században a török kor befejeződése után összefüggő német etnikai tömbök jöttek létre a történelmi Magyarország számos tájegységén.

A német nyelv hatása megjelenik a legkorábbi latin írásbeliségben is, mivel német anyanyelvű szerzetesek végezték először az oklevélírást, a kódexmásolás feladatát, ezért a német dialektusok hatása egyértelműen kimutatható a kancelláriai helyesírás gyakorlatában, és a 19. században is még használt gótbetűs írásmód szintén nekik köszönhetően terjedt el. A német hatás megjelenik a betűk elnevezésében is (*r = err; ábcé*), ami eltér a latin betűzéstől. Mivel a német szerzetesrendek (pl. a ciszterciek) iskolákat is működtettek, kiejtésük, írásmódjuk a latin írásbeliség különböző szintjein is megjelent és fokozatosan terjedt. Azonban „egységes” német nyelvi hatásról sem a latin, sem a többi nyelv kapcsán nem beszélhetünk, mivel három nagy, egymástól jelentős mértékben eltérő nyelvjárási területről (alnémet, középnémet, felnémet) érkeztek az írástudók, a kolostorokat működtető szerzetesek, és dialektusuk természetes módon megjelent az általuk írott anyagokban is.

A betelepülők között nemcsak a felső társadalmi rétegekhez tartozó nemesek voltak jelen, hanem iparosok és parasztok is, akik mesterségeket (*kasznár, bognár*), technikákat (*hám, prés*), ételneveket (*perec*) stb. honosítottak meg a legalsóbb néprétegek nyelvében is. Az átvett jövevényszavak jelentős része a mai magyar nyelvben is megtalálható, egy részük azonban eltűnt a hozzájuk tartozó tárggyal, fogalommal együtt, vagy kiszorította a nyelvújítás idején javasolt magyar szó.

A német eredetű jövevényszavak nemcsak a magyarban, hanem a Kárpát-medence több nyelvében is megjelentek, így például északon, a Szepességben letelepült német iparosok, bányászok a magyar mellett a szlovák szókincset is gazdagították, az erdélyi szászok pedig a román szókincsre hatottak, igaz elég kis mértékben. A német többségű településeken már a 14. század második felében megjelent az anyanyelvű hivatalos írásbeliség, amit folyamatosan használtak a városi közigazgatásban, sőt még akkor is, amikor 1844-ben a magyar lett a

hivatalos nyelv. Megjelentek a német településnevek, amelyek sokszor a hagyományosan használt elnevezések tükörfordításai voltak, így pl. a szláv eredetű Pest ('sütni') német neve *Ofen* ('kemence') lett, az *öt* templomról elnevezett Pécs pedig *Fünfkirchen*.⁶¹

A különféle korokban és területeken (nemesi megnevezések – *gróf, herceg*; ételnevek – *pástétom, cukor*; katonai szókincs – *harc, ostrom, blokád*) természetesen nem ugyanolyan intenzitással jelennek meg a jövevényszavak.⁶² Például az 1526-ig tartó ómagyar korban még lényegesen magasabb a szláv nyelvekből származó közsavak száma, Magyarország három részre szakadása után viszont, amikor a Magyar Királyság az osztrák uralkodóház fennhatósága alá került, a mindennapok nagyobb arányú bevándorlása mellett a német hivatalos nyelv használata is felerősödött, sőt a katonaság számára ez lett a vezényleti nyelv, ami az ország lakosságára – anyanyelvétől függetlenül – meglehetősen széles körben hatott. Megnőtt a jelentősége az osztrák fővárosnak és a németek által lakott több (közeli) városnak, így Pozsonynak (*Preßburg*), Sopronnak (*Öfen*) is, ez pedig a társadalmi élet minden szintjére, így a nyelvhasználatra, a mindennapok nyelvi érintkezésére is hatással volt. Az etnikailag vegyes lakosságú településeken a mindennapokban is hasznos kétnyelvűség lehetett a jellemző, aminek sokféle foka és szintje lehetett. A német nyelv is vett át szavakat a magyarból és máshonnan is, ilyenek a *Paprikahuhn* (paprikáscsirke), a *Mulatschag* (mulatság), *Kutsche* (kocsi), *Csardas* (csárdás), amelyek nemcsak a németben hanem más, távolabbi európai nyelvekbe is átkerültek mint „magyar eredetű vándorszavak”.⁶³

Az areális nyelvi hatások magasabb minősége jelent meg a szövegszerkesztésben, a stílusban, a szakszókincs átvételében, amikor a reformáció idején a peregrinus diákok német (Göttingen, Wittenberg, Heidelberg stb.) és németalföldi egyetemeken tanulták a különféle társadalom- és természettudományokat, majd szülőföldjükre visszatérve igyekeztek alkalmazni a tanultakat. A német a tudományok területén is presztízsnyelvvé vált, a műszaki tudományokat például az osztrák és magyar hatalmi viszonyok alakulása szerint hol németül, hol magyarul oktatták. Hasonló, a nyelv és a társadalom minden rétegére kiható kapcsolat a cseh és a német areális viszonyában figyelhető meg. Részben a protestáns egyházban, részben az egyetemi oktatásban kiemelt szerep jutott a német nyelvnek, sőt a 19. század közepén úgy látszott, hogy a cseh nyelv sorsa az

⁶¹ Mollay Károly: A német–magyar nyelvi érintkezések, in Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Dunátólájon*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989, 236.

⁶² Gerstner Károly: Szókészlet-történet. A német jövevényszavak, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, Budapest, Tinta, 2018, 255–256.

⁶³ Fazakas Emese: *Bevezetés a magyar nyelvtörténetbe*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2007, 196.

emelkedett nyelvhasználat, a tudományos nyelv területén a nyelvváltás lesz, és végleg kiszorítja a német.

A jövevényszavak a hangrendszeri igazodásukat követően nemcsak egyszerűen beépültek a magyar nyelv szókincsébe, hanem ösztönzőleg is hatottak rá, és viszonylag korán, már a 16. század közepén megjelentek a tükörszavak, például Geleji Katona István nevéhez fűződik a *'földrengés'* szó, amelynek eredeti alakja *'Erdbiden'*. A német mintát követő tükörszóalkotás mint anyanyelvi szókincsteremtő módszer a 18. század második felétől a 19. század végéig tartó nyelvtervezési szakaszban teljeseedik ki.

Létezik egy igen elterjedt magyar nyelvi babona is az átvételekkel kapcsolatban: a létige + határozói igeneves szerkezetet (pl. a ruhád *oda van készítve* az ágyadra) sokan germanizmusnak tartják, és mint ilyet, nem javasolják az alkalmazását. Szepesy Gyula, aki egy egész könyvet szentelt a 19. század vége óta létező, és több esetben az areális kapcsolatokra visszavezethető nyelvi babonának,⁶⁴ több fejezetben is foglalkozik ezzel a tévhitel. Sok példával mutatja be, hogy nem azonos a német és a magyar igeneves szerkezet: *'Az ellátás biztosítva van'* (pl. egy külföldi utazáson) – a németben nem határozói igenév, hanem befejezett melléknévi igenév szerepel a szerkezetben: *'Die Versorgung ist gesichert'*. (= *biztosított*), és nem lehet sem latin, sem német átvétel, mert a legközelebbi nyelvrokonaink, az osztjások grammatikai készletében is ugyanígy, a *-mán* határozói igenévképzővel fejezik ki ezt a tartalmat. A német nyelv areális szerepe a második világháború után erősen csökkent, mára szinte el is tűnt, az aktív hatás megszűnt, és már csak mint nyelvtörténeti tényről emlékezhetünk meg erről a kapcsolatról.

A szláv nyelvek areális szerepe

A szláv nyelvek areális hatásának egyik iránya a magyarral való kapcsolataik jellemzőinek feltárása, a másik pedig a szláv nyelvek története, egymásra gyakorolt hatása. Ez utóbbit részletesebben tárgyaljuk majd a cseh és szlovák, valamint a szerb és a horvát irodalmi nyelvi norma kialakulásáról szóló fejezetekben, és kitérünk olyan hosszú távú kelet-közép-európai areális hatásokra is, mint amilyen például a cseh husziták mellékjeles írásmódjának az elterjedése a szláv nyelvekben és a magyarban. A némethez hasonlóan itt is több nyelvi szinten jelennek meg a területhez köthető kapcsolatok, de legnagyobb számban a szókincs területén mutatható ki a hatás.

⁶⁴ Szepesy Gyula: *Nyelvi babonák*, Budapest, Gondolat, 1986. <http://mek.oszk.hu/01600/01688/01688.htm> (Letöltés: 2023. február 11.)

A szláv nyelvek már jelen voltak a Kárpát-medencében, amikor a magyar törzsek megérkeztek, de a 9. században még nem a ma létező önálló nyelvek formájában, hanem az akkor még nem differenciált, sok dialektusból álló ősszláv nyelvként került kapcsolatba a magyarral.⁶⁵ Ezért így, általánosságban *szláv* (*ősszláv*) – és nem korai horvát, szlovák stb. jövevényszavakként szerepelnek a nyelvtörténetben az együttélés első korszakában átvett lexikai elemek, annak ellenére, hogy magukat a szláv népcsoportokat is más-más hatások érték északon, keleten, délen és nyugaton, tehát valószínűleg kisebb-nagyobb mértékben eltérő kiejtészváltozatokban adták át a területükön honos szókincset. A magyar etnikum 9. század végi letelepedésétől kezdve a 12–13. századig az areális kapcsolatokat a szláv átadó és a magyar átvevő attitűd jellemezte, a 14. századtól azonban megfordult a folyamat, és megkezdődött a sokszor szláv eredetű, korábban átvett, de közben megváltozott jelentéstartalmú magyar szavak visszaáramlása.

Az első szláv jövevényszavak az új életmóddal kapcsolatosan kerültek a magyarba, és főként az egyházi (*kereszt, barát*), az állami (*pecsét, király*) és a gazdasági élet (*káposzta, széna, molnár*) területéről, valamint a műveltség új elemeinek megnevezésére (*konyha, ebéd, család*) szolgáltak. Az átvétel idejére többnyire csak következtetni lehet, de például a nazálisok (*-om, -on, -em, -en*, pl. a *gomba, rend* szavakban) megléte arra utal, hogy a 12. század előtt történt a szó átvétele, mert ezt követően a magyarral érintkező nyelvekből eltűnt az *-ę /-o*.⁶⁶ Kniezsa István szerint a legnagyobb változást a lakóhely fogalmával összefüggésben élte meg a 9–10. századi magyarság. „A magyarság átmentette a régi korból a *ház* (eredetileg kunyhó, lásd finn *kota*), *ajtó, küszöb, tető és fal* szavakat, míg a többi a szlávból vette át: *eszterha (strěcha), szelemen (slěme), gerenda (greda), ablak (oblok), szoba (istbba), kamra (komora), pitvar (pitvor), pince (pivnica), udvar (dvor)*. A régi magyar lakás legfőbb berendezési tárgya a *szőnyeg* volt, amely *ágyul* is szolgált. Ehhez jött most az *asztal (stol), lóca (lavica), polc (polica)*”.⁶⁷

Az areális kapcsolatok azonban azt feltételezik, hogy nemcsak egyik nyelv hat a másikra, hanem kialakul az együttélés során valamilyen kölcsönhatás is. A szláv–magyar areális kapcsolatok jellemzője az, hogy míg kezdetben döntően a szláv átadás és magyar átvétel határozza meg a fő irányt, attól kezdve, hogy 1102-ben, Kálmán horvát királlyá koronázásával létrejött a horvát–magyar

⁶⁵ Zoltán András: A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok, in Sudár Balázs et al. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 205–210.

⁶⁶ Bárczi Géza: Szláv jövevényszavak, in Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat, 1985, 115–120.

⁶⁷ Kniezsa István: Magyar–szláv nyelvi érintkezések, in Szekfű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*, Budapest, Franklin, 1942; Reprint: Budapest, Lucidus, 2000, 141.

perszonálunió, egyre több, az államigazgatással és a jogrendszerrel kapcsolatos szó, kifejezés kerül át a horvátba, emellett a szlovák és a román nyelvbe is. A Zágrábban alapított püspökség (1093) nemcsak egyházi, hanem areális nyelvi kapcsolatokat is eredményezett, így például Knieszsa István a magyar államiság hatásait vizsgálva megállapítja, hogy

a zágrábvidéki horvát nyelvben a magyar hatás mindenképp az állami és egyházi szervezetre, közigazgatásra és bíraskodásra terjedt ki. Így magyar eredetű az *orsag* (ország) szó s az országos méltóságok nevei közül a *nadersspan* (nádorispán), *kinčtarto* (kincstartó), *lovasmešter* (lovászmester) [...] A közigazgatás területén a megyei rendszert szintén a magyarból vették át, amit a *varmedja* (vármegye) és a *špan* (ispán) szavak is igazolnak. A horvátban a szó eredetileg *župan* volt, a *špan* már magán viseli a magyarból való visszakölcsönzés bélyegét.⁶⁸

Egy szélesebb areát átfogó szó, a *város* szó elterjedéséről írja, hogy „ez a szó egyébként az egész Balkánon el van terjedve és a szerben és horváton kívül megvan a románban (*oras*) és az albánban is”.⁶⁹ Az északi, tehát a magyar nyelvterülethez közelebb eső tájakon nemcsak a lexikai átvételek, hanem a Ljudevit Gaj-féle nyelvtervezési és helyesírási reformig a helyesírásban is szerepet kapott a magyar mint átadó nyelv, így a korabeli horvát nyelvű dokumentumokban megjelennek a magyar kettősbetűk (*gy, sz, cz, ch*) is. Hasonló tartalmi és formai jegyek jellemezték a magyar nyelv areális hatását a nyelvújítás előtti szlovén, szerb, ruszin és szlovák nyelv viszonylatában is, bár az utóbbiaknál jelentős a nyelvjárási átvételek és a tükörfordítások szerepe is.

A Kárpát-medencei nyelvek lexikájában és szintaxisában alig, vagy egyáltalán nem jelenik meg az orosz, kivéve az ukránt, ahol a szovjet-orosz egységesítő politika a nyelv fejlődésébe is beavatkozott. Cserniczkó István a mai Kárpátalja területén honos nyelvek nyelvpolitika-történetének áttekintése során⁷⁰ írja erről a ráhatásról: „Ez az erőszakos beavatkozás a nyelv valamennyi szintjét érintette: a szókészletet, a terminológiát, a grammatikát, de még a helyesírást is. A szókészletben a szovjet nyelvi tervezés azokat a szavakat, újításokat támogatta, amelyek közelebb álltak az orosz nyelvi ekvivalensekhez, és fokozatosan szorította vissza a sajátosan ukrán elemeket”.⁷¹ Az ukrán–orosz együttélésben ez egy újabb nyelv(változat), az ukrán grammatikára és az orosz szókincsre épült *szurzszik*

⁶⁸ Uo., 143.

⁶⁹ Uo., 145–146.

⁷⁰ Cserniczkó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén*, Budapest, Gondolat, 2013, 206–208.

⁷¹ Uo., 206.

létrejöttéhez vezetett.⁷² Az orosz esetében tehát nem lehet térben és időben kiterjedt areális hatásokról beszélni. A magyarban is megjelentek az orosz novel-lák, regények, drámák közvetítésével azok a nemzetközivé vált műveltségyszavak, amelyek eredeti formájukban és jelentésükkel illeszkedtek be a nyelvbe (*trojka, szamovár, matrjoska, pirog, vodka*), majd a második világháború idején a tükör-fordításként vagy reáliaként átvett szovjet politikai terminusok (sovjet – *tanács*; zabrat’ – *zabrálni* ’elvenni vkitől valamit’; *malenkij robot* ’meghatározatlan idejű kényszermunka’). A legutóbbi idők két legnépszerűbb orosz eredetű nemzetközi szava, amely nemcsak ebben a régióban terjedt el, hanem az egész világ megismerte: a *glasznozty* és a *peresztrojka*.

A szláv nyelvek szétválása viszonylag későn, a 11–12. században fejeződött be. A szétválásban Karel Horálek szlavisztikai tankönyve szerint a magyarok Kárpát-medencébe való betelepülésének is szerepe volt: „érkezésükkel a szlávtságot földrajzilag két különálló részre osztják, amelyeken belül még további válaszfalak keletkeznek államhatárok formájában, amelyek akadályozzák a társadalmi érintkezést s ezzel a nyelvi változások nagyobb földrajzi elterjedését is”.⁷³ A magyar nyelv szempontjából fontos, hogy kezdetben a szláv nyelvek általában mint egy új kultúra átadói szerepeltek, és szinte lehetetlen elkülöníteni, hogy melyik ma ismert nyelv játszott domináns szerepet, viszont később, a 16–17. században már pontosan meghatározható az átadó nyelv. Természetesen nemcsak a magyarra, hanem egymásra is hatással voltak – így a cseh és a szlovák, a szerb és a horvát dialektusok közvetlenül és folyamatosan is hatottak egymásra, a nyugati és a déli szláv nyelvek pedig a belső vándorlásokkal összefüggésben, szakaszos areális jegyeket mutatnak.

Ezeknek az areális kapcsolatoknak az intenzív szakasza a térség nyelveinek sztenderdizálásáig, tehát a normatív (irodalmi) változatok létrejöttéig tartott, majd a 20. században, az új államok megalakulásával kezdődött újra, amikor a kisebbségi–többségi viszony mentén új értelmezést kapott. Ezzel a szakasszal viszont már a kétnyelvűség-kutatás és a kontaktológia foglalkozik.

⁷² Cserniczkó István: Az ukrán szociolingvisztika nyelvszemlélete a szurzsik megítélésének tükrében, in Kontra Miklós et al. (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*, Budapest, Gondolat, 2013, 119–136.

⁷³ Horálek: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, 70.

A KONTAKTOLÓGIA SZEREPE A NYELVI VISZONYOK FELTÁRÁSÁBAN

A különféle nyelveket beszélő etnikumok egymás mellett élése, keveredése nemcsak etnikai, politikai és kulturális, hanem megkerülhetetlen nyelvi kérdéseket is felvet. Amint az a fenti fejezetekből látható volt, először az areális szemléletű nyelvészet keresett válaszokat arra, hogy az egy területen osztozó nyelvek milyen hatással lehetnek egymásra. Azzal viszont nem foglalkoztak, hogy ezek a nyelvek milyen hierarchikus viszonyban lehettek egymással, milyen nyelv- és beszélő-közösségekkel rendelkeztek, milyen volt az egyes dialektusok presztízse, használati köre, hogyan ismerték meg egymás nyelvét az eltérő etnikumok tagjai, természetes módon vagy külső, politikai ráhatásra lettek-e két-, sőt többnyelvűek – tehát összegezve: milyen társadalmi körülmények hozhatták létre a kimutatható areális jegyeket. Ahhoz, hogy a nyelvtudomány ezekre a kérdésekre is választ tudjon adni, újabb szemléletváltásra volt szükség, nevezetesen a *társasnyelvészet* megjelenésére, amely nemcsak a nyelvek jelenében, hanem a múltjában is kutat, vizsgálódik az egy nyelven belüli nyelvváltozatok körében éppúgy, mint az egymástól különböző nyelvek egymásra hatásának folyamatában és következményeiben. Sándor Klára megfogalmazásában:

A társasnyelvészet a társas jelentést nem esetleges tulajdonságnak tartja, hanem a nyelv belső természetéhez tartozónak és funkcionálisnak, azaz olyasminek, amely minden természetes emberi nyelvet jellemez, és a nyelv megfelelő működése elképzelhetetlen nélküle. Ennek megfelelően a nyelvet annak **társas** – kulturális és társadalmi – **beágyazottságában** vizsgálja, a **társas jelentést** a nyelvleírás elhagyhatatlan részének tekinti.⁷⁴

A jelen fejezet nyelvtudományi alapjait a társas szemlélet határozza meg, mivel ez az a megközelítés, amire szükség van ahhoz, hogy a kelet-közép-európai nyelvek alkotta hálózat természetét feltárjuk. Ennek a szemléletnek a segítségével válik igazán érthetővé az az iskolában tanult meghatározás, amely szerint a nyelv és a nyelvek egymáshoz való viszonya társadalmi jelenség. Az együtt élő nyelveket lehet – a hangsúlytól és kérdésfeltevéstől függően – szociolingvisztikai vagy nyelvészociológiai, dialektológiai, kontrasztív nyelvészeti, nyelvérintkezési szempontból vizsgálni, vagy akár a kulturális egymásra hatást előtérbe helyezve antropológiai, kulturális nyelvészeti válaszokat keresni, vagy éppen a pszicholingvisztika módszereit is bevonva feltárni az egy-, két- vagy többnyelvű beszélő nyelvválasztásának, kódváltásainak, nyelvcseréjének az okát is. A nyelvek

⁷⁴ Sándor Klára: *Nyelv és társadalom*, Budapest, Krónika Nova, 2016, 19.

összefonódásának, átszövődésének okaira, szintjeire és módjaira az egyén és a közösség szintjén azonban csak komplex, interdiszciplináris, több tudományterület egyidejű alkalmazására épülő kutatások adhatnak valódi válaszokat.

A magyarországi kutatók közül az 1980-as években elsőként két szociolingvista, Bartha Csilla⁷⁵ és Kontra Miklós⁷⁶ foglalkozott társasnyelvészeti alapokra épülő kontaktológiai jellegű kutatásokkal: mindketten az amerikai magyar diaszpóra kétnyelvűségét kutatták Detroitban (1987), illetve South Bendben (1980–1981), és rögzítették ennek a generációs eltéréseket mutató beszélőközösségnek a nyelvhasználati sajátosságait, különösen a kódváltásokat, a kevertnyelvűség jelenségét, valamint ezeken keresztül mutatták be a nyelvcsere, a nyelvi asszimiláció folyamatát. Kontra Miklós a kétnyelvű környezetben élők első és második nyelvének jellemzői kapcsán megemlíti a köztesnyelv (*interlanguage*) fogalmát is, ami a térségünkben élő, két- vagy többnyelvű, az első nyelvet elsajátító, a második tanuló közösségekre is alkalmazható:

A köztes nyelvek eltérnek az L_1 és L_2 normájától: a felnőtt korban Amerikába vándorolt magyar magyar nyelvhasználat a nyelvvesztés következtében tér el az itthoni magyartól, angolja pedig a nem tökéletes nyelvsajátítás következtében az amerikai angoljától. Selinker⁷⁷ szerint a nyelvsajátítás vizsgálatok háromféle adatot kell figyelembe venni: az anyanyelvi és a célnyelvi normát, valamint a tanuló célnyelvi megnyilatkozásait. A köztes nyelvek (viszonylag) önálló rendszerek. A tanulók második vagy idegen nyelve Selinker szavával fosszilizálódnak, vagyis megreked, stabilizálódnak bizonyos szinten. A kétnyelvűek L_1 és L_2 tudása olyan szintre fejlődik, amilyen szint a mindennapi kommunikációjukhoz szükséges.⁷⁸

A diaszpórában élők nyelvei esetében elég nehéz a nyelvtudomány szempontjai szerint meghatározni, hogy beszélőjük számára melyik az első, illetve a másodnyelv, sőt, hol van a harmadik, negyedik nyelv helye a kommunikációs színtéren, mivel ebben az esetben az érzelmi viszonyulás a származásnyelvhez olyan erős lehet, hogy akkor is elsőként jelöli meg – anyanyelvként megnevezve –, amikor mind lexikai, mind grammatikai szempontból csak korlátozottan képesek használni. A 19. század óta tart Kelet-Közép- és Dél-Európából a folyamatos kivándorlás, és a nyelvek, az eredetileg beszélt és az újonnan megismertek egymásra

⁷⁵ Bartha Csilla: Adalékok a detroiti magyar közösség nyelvállapotához, *Magyar Nyelv*, LXXXV. évf., 1989/2, 230–235.

⁷⁶ Kontra Miklós: *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, Linguistica. Series A, Studia et Dissertationes 5, 1990.

⁷⁷ Larry Selinker: „Interlanguage”, *International Review of Applied Linguistics*, 1972/10, 209–231.

⁷⁸ Kontra: *Fejezetek a South Bend-i magyar*, 28.

hatása is része a térség általános nyelvi jellemzőinek.⁷⁹ Azonos vonás minden esetben az, hogy a kivándorlók számára nagyon fontos motiváció a befogadó ország nyelvének megismerése, hiszen a mindennapokban nélkülözhetetlen tudásról van szó. Nyilvánvalóan a tömeges kivándorlók első csoportjai, akik ráadásul sok esetben analfabéták voltak, és csak néhány hónapra tervezték távollétüket, kevésbé voltak motiváltak, csak a legfontosabb elemeket tanulták meg, de a mindennapok lexikai kontaktusait még így sem tudták elkerülni. Az új, idegen fogalmak az új nyelvből épültek be a szlovák, román, lengyel stb. nyelv valamely dialektusát beszélő egyén nyelvhasználatába. A politikai okból kivándorlók jóval motiváltabban igyekeztek integrálódni – és ebben a nyelvtanulásnak kulcsszerep jutott –, hiszen számukra a visszatérés reménye csekély volt. Igyekeztek megtartani az otthoni életszínvonalukat, olyan munkát vállalni, amit megszoktak, amihez értettek, ehhez azonban elengedhetetlen feltétel volt a nyelvtudás. A legújabb nemzedék, a 21. századi gazdasági kivándorlók már felkészülten, jó, a célszáznak megfelelő idegennyelvi alapokkal vágnak neki a kalandnak, aminek az időtartamát az első nemzedékhez hasonlóan ők sem látják előre. A felnőttek számára természetes az idegennyelvi munkavégzés, gyermekeiket pedig a befogadó ország oktatási rendszere fogadja be. Ugyanakkor azok a családok, amelyek nyitva akarják hagyni a visszatérés lehetőségét is, vagy szeretnék átadni a család eredeti nyelvét az utódaiknak, anyanyelvi foglalkozásokat, hétfői iskolákat, közösségi alkalmakat (táborok, ünnepek) szerveznek a gyermekek számára. Nyelvpedagógiai szempontból az így kialakult nyelvváltozat elnevezése örökségi nyelv vagy származásnyelv, a jellemzője pedig az, hogy az írott nyelvi kompetencia háttérbe szorul, ha volt is, leépül – mivel nincs igazán szükség rá –, a beszélt nyelv pedig a kivándorolt közösségen belül használható csak.

A kivándorolt egyének és közösségek életmódját, beilleszkedését és ezekhez kapcsolódó nyelvi vonatkozásokat először a szociolingvisták kutatták. A nyelvtervezés egyik klasszikusa, Einar Haugen az amerikai norvég kétnyelvű közösségek nyelvhasználatának egy egész könyvet szentelt 1953-ban.⁸⁰ Az oktatás és annak közvetítő nyelve a diaszpóráközösségek számára is kulcskérdés volt. Kezdetben az ideiglenesség miatt természetesnek tűnt, hogy az anyanyelvet beszélő pap, tiszteletes anyanyelvi oktatást szervezzen a gyermekeknek, azonban gyorsan kiderült, hogy nem

⁷⁹ Több szépirodalmi alkotás is foglalkozik a témával, így egyebek között Oravecz Imre: *A rög gyermekei* című, szociográfiai regény trilógiájának 2. kötete, a *Kaliforniai fűrj* (Budapest, Magvető, 2020), amely egy kivándorolt család történetén keresztül az egymást követő nemzedékek fokozatos nyelvváltását is végigkíséri.

⁸⁰ Einar Haugen: *The Norwegian Language in America, a Study in Bilingual Behavior*, Volume 1: *The Bilingual Community*; Volume 2: *The American Dialects of Norwegian*, Bloomington, Indiana University Press, 1953.

egyszerű a visszatérés sem, a gyerekek nem akartak csak a saját közösségükön belül maradni, a jobb munkához viszont nyelvtudásra volt szükség, és az újabb nemzedékek számára fokozatosan a másodnyelv vette át az elsőnyelv funkcióit. A kivándorló közösségek a túlélés érdekében kompromisszumra kényszerültek: a gyerekek a befogadó ország iskoláiba jártak, hétvégén pedig az anyanyelvet és a saját kultúrát ápoló hétvégi iskolák foglalkozásain vettek részt. Az értelmiség igyekezett összegyűjteni és megosztani a tapasztalatokat. A pedagógia (írás, olvasás az első és másodnyelven, motiváció fenntartása, oktatásszervezés), később a nyelvpedagógia, még később a pszicholingvisztika két- és többnyelvűséggel foglalkozó ága is kutatni kezdte az anyanyelv, a származásnyelv és a nyelvcserre kérdéseit. Előbb a kontaktusjelenségek feltárása állt a középpontban, később, Selinker kutatásai nyomán a köztesnyelv működésének kérdései már nemcsak az idegennyelv-tanulás, hanem a származásnyelv vonatkozásában is felmerültek. Maróti Orsolya nyelvpedagógiai és pszicholingvisztikai szempontok figyelembevételével köztesnyelvi keretben vizsgálja a származásnyelv jellemzőit. Noha a kutatás a magyar nyelvre vonatkozik, bármelyik, hasonló utat bejárt nyelv esetére is igaz a szerző megállapítása:

A magyar származásnyelvre is jellemző, hogy nemcsak a magyar nyelvből, illetve a környezet nyelvéből tartalmaz elemeket, de azoktól független jelenségeket is megfigyelhetünk a használatában. Öt olyan pszicholingvisztikai folyamattal áll összefüggésben, amelyek hatással vannak rá: kommunikációs stratégiák, tanulási stratégiák, tanítási környezet, transzfer más nyelvekből és a túláltalánosítás. Ezekből legalább kettő szorosan összefügg a tanítás módjával, ezért érdemes ezekre kiemelten is figyelmet fordítanunk.⁸¹

A két nyelv között megfigyelhető nyelvérintkezés köztesnyelvi jellemzője azonban nemcsak a diaszpóra helyzetre igaz, hanem alkalmazható a kelet-közép-európai népek és nyelvek kapcsolataira is – így például arra a helyzetre, amikor egy nyelvi kisebbség a többség nyelvét tanulja (valamely magyar dialektust beszélő szlovákiai magyarok szlovák nyelvet tanulnak). Egy másik példa: a magyarországi román nemzeti kisebbség által használt nyelvváltozat jelentősen eltér a romániai sztenderdtől, magyar nyelvváltozatuk pedig a magyar sztenderdtől, bár ez utóbbihoz éppen a nyelvcserre folyamata miatt közelebb van. Borbély Anna a kétegyházi román közösségben végzett kutatásai során tapasztalta, hogy a korábbi, méhkeréki származású, a helyi nyelvváltozatot ismerő, beszélő papot romániai pap váltotta fel. Ezzel kapcsolatban a következőket állapítja meg:

⁸¹ Maróti Orsolya: A köztesnyelv és a származásnyelv viszonyáról. Származásnyelvi szemlélettel a közösségi oktatás hatékonyságának javításáért, *THL2*, XIII. évf., 2018/1–2, 36–65. https://epa.oszk.hu/01400/01467/00016/pdf/EPA01467_thl2_2018_01-02_036-065.pdf (Letöltés: 2023. február 7.)

Nagyon jelentős a román nyelvhasználat szempontjából ez a változás, hiszen a pap – a kétnyelvű közösségbe kerülésekor – csak a romániai sztenderd román nyelvet beszélte, tehát nem ismerte a kétegyházi román nyelvjárást, továbbá nem tudott magyarul sem, így Kétegyháznál kezdte el mindkettőt tanulni. Ez azért érdemel említést, mert azok a román ortodoxok, akik már nem beszélnek a román nyelvet, nem tudnak a saját vallásuk szerinti papjukkal kommunikálni. Továbbá azok sem beszélnek a pappal románul, akikben a saját nyelvjárásukról kialakult az a sztereotípa, amely szerint saját román nyelvváltozatuk kevésbé helyes.⁸²

A fentebb bemutatott élőnyelvi példák után következnek a nyelvérintkezésekkel foglalkozó társasnyelvészeti terület, a *kontaktológia* főbb jellemzőinek és interdiszciplináris kapcsolatainak bemutatása.

Az eddigiekből is kirajzolódott a kontaktológia legfontosabb jellemzője: nevezetesen, hogy a nyelvérintkezések okaival, jelenségeivel és következményeivel foglalkozó, döntően nyelvtudományi hangsúlyú, de a társadalomtudományokhoz (szociológia, kisebbségtudomány, politológia, antropológia, néprajz) is tartozó kutatási terület, amely arra kíváncsi, miért és hogyan jelenik meg egy nyelv hatása a másokban. A magyar nyelv kapcsolati hálójából két területet mutattak be a fenti példák, az egyik esetében az eredeti nyelvközösségtől eltávolodott, diaszpórában élő, egy másik, magas presztízsű nyelv, az angol hatása alá került beszélőközösség köztesnyelvi vonásait, valamint egy őshonos, a saját sztenderdjétől távol eső kisebbségi anyanyelvváltozat visszaszorulását és nyelvcserejének folyamatát egyetlen népcsoport, a magyarországi ortodox román vallási közösség példáján. Mivel Kelet-Közép-Európa minden országára jellemző a kivándorlás, a magyar nyelv példája kiterjeszthető bármelyikre, akár az angol, akár a német, akár a spanyol vagy a francia nyelvi kölcsönhatás vizsgálatával.

A kontaktológia elméleti kereteit, tipológiáját és alapfogalmait, így a direkt és indirekt átvételt, a kódváltást, kódkeverést és ezek szlovák és román nyelvi vonatkozásait részben Lanstyák István 2002-ben publikált alapozó tanulmányából,⁸³ majd annak egy kontaktuspárt kifejtő, későbbi változatából,⁸⁴ részben Benő

⁸² Borbély Anna: *Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben*, Budapest, L'Harmattan, 2014, 163.

⁸³ Lanstyák István: A nyelvérintkezés szakszókincseről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből, in Gyurgyík László – Kocsis Aranka (szerk.): *Társadalom – tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből*, Pozsony, Kalligram, 2002, 73–95.

⁸⁴ Lanstyák István: Abszolút és relatív kontaktushatás, in É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.*, Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat, 2016, 46–65.

Attila 2008-as egyetemi tankönyvéből⁸⁵ ismerhetjük meg részletesen, a szlovákiai magyar gyakorlatot pedig Misad Katalin könyvéből.⁸⁶ Kiss Jenő a térségre jellemző regionális nyelvhasználatra terjeszti ki a kapcsolati problémák kutatását,⁸⁷ és kiemeli, hogy a néhány évtizeddel korábbi állapotokhoz képest határozott változási tendenciák mutathatók ki a köznyelvi és a regionális nyelvhasználatban: visszaszorulnak, illetve módosulnak a korábban leírt nyelvjárások mind szerkezetükben, mind kiterjedésükben, és változik a két nyelvváltozat közötti határvonal is a regionális köznyelv nyelvközösségi jellemzői miatt. Misad Katalin 2019-ben megjelent tanulmánykötetében⁸⁸ a szlovák–magyar nyelvi kapcsolatok nyelvpolitikai, szociolingvisztikai, pedagógiai nyelvészeti, lexikográfiai és fordítástudományi kérdéseivel foglalkozik: a tankönyvi és szakszövegek, a tulajdonnevek használatának, írásmódjának vizsgálatával járul hozzá a két nyelv közötti kontaktusok feltárásához.

Az említett szerzők kutatásai bizonyítják, hogy a hatások a nyelvhasználat bármely területén megjelenhetnek – akár a hanglejtésben, bizonyos hangok ejtésében, de akár a grammatikai rendszerben is – egyes képzők átvételében, a vonzatok használatában, a szórend megváltozásában és természetesen a szókölcsonzásban is. Ez utóbbi területtel, a szókincs idegen elemeinek, jövevényszavainak, nemzetközi vándorszavainak és tükörfordításainak vizsgálatával kezdődött el a nyelvi kontaktusok feltárása nyelvtörténeti kutatások keretében, jóval megelőzve a szociolingvisztikát.

A KÉT- ÉS TÖBBNYELVŰSÉGRŐL RÖVIDEN

A kontaktológia alapfogalmai között ott található az egy- és kétnyelvűség, valamint a nem egynyelvű beszélőket inkább jellemző többnyelvűség leírása. A témának ma már könyvtárnyi elméleti és gyakorlati kérdéseket tárgyaló irodalma van: kutatják az egyéni, családi nyelvek elsajátításának jellemzőit, a nyelvi idenititás kérdéseit éppúgy, mint az azonos államban élő, de az államnyelvtől eltérő nyelveket beszélő, ún. nyelvi kisebbségek sajátosságait is. A 20–21. század

⁸⁵ Benő Attila: *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely – Bolyai Társaság, 2008.

⁸⁶ Misad Katalin: *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2009, 11–91.

⁸⁷ Kiss Jenő: A regionális nyelvhasználat és a nyelvi kontaktusok. Problémavázlat, in Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 2.*, Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2013, 80–94.

⁸⁸ Misad Katalin: *Nyelvhasználat kétnyelvű környezetben. Tanulmányok a magyar–szlovák nyelvi kapcsolódások köréből*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda, 2019.

fordulójára kiemelt kutatási terület lett a nyelvtudományon belül, holott kezdetben csak a szociolingvisztika, illetve a pszicholingvisztika egyik részterülete volt.

A Föld lakosságának többsége legalább két nyelven képes kommunikálni – nem is lehet ez másként, ha figyelembe vesszük, hogy a több mint hétezer nyelv számára alig 200 ország áll rendelkezésre.⁸⁹ Az pedig, hogy minden nyelv egyenlő, elvben létezik csak, a gyakorlatban nem, és sok esetben éppen emiatt a nyilvános térben történő nyelvhasználat igénye ütközik az államok akaratával, törvényeivel, ez pedig akár nyelvi-etnikai konfliktusokhoz is vezethet.

A két- és többnyelvűségnek is számos lépcsőfoka és minőségi változata van aszerint, hogy milyen társadalmi környezetben alakul ki, ott milyen szerepet töltenek be a beszélő által ismert nyelvek, végül fontos szempont az is, hogy milyen nyelvi kompetenciák jellemzik ezeknek a használatát. Ennek megfelelően sokféle meghatározást találunk a szakirodalomban. A maximalista álláspont szerint, amit főként Bloomfield képviselt, a kétnyelvűség két nyelv „anyanyelvi” szintű használatára való képességet jelent – bármit is jelentsen ebben az esetben az „anyanyelvi” szint. Vannak ezzel szemben olyan – túlságosan is megengedő – elképzelések, amelyek szerint kétnyelvűségnek tekinthető már az is, ha valaki a másik nyelvet akár szóban, akár írásban passzívan megérti, ide tartozik többek között Diebold és McNamara meghatározása.⁹⁰ A közéletet, egyben a legszélesebb körben elfogadott változatot François Grosjean 1992-es, a társadalmi interakciókra épített funkcionalista meghatározása jelenti, amely szerint „A kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rendszeres használata, kétnyelvűek pedig azok az emberek, akiknek mindennapi életük során szükségük van két (vagy több) nyelvre, és ezeket használják is.”⁹¹ Ezt a meghatározást erősíti Borbély Anna is,⁹² de hangsúlyozza, hogy a kétnyelvű társadalmakat nem egységesen kétnyelvű személyek alkotják, hanem olyanok, akik az egyik vagy a másik nyelvet nem, vagy alig beszélik, vagy éppen egyformán jól ismerik és használják is a mindennapokban mindkettőt. Ideális esetben olyan nyelvi kompetenciaszintre van szükség mindkét nyelven, amely egy nem egynyelvű környezetben a beszélő számára lehetővé teszi a beszédhelyzetnek megfelelő, szabad nyelvválasztást, illetve biztosítja a beszédértést az érintett nyelveken. Viszont ezt számos tényező befolyásolja, például egy nyelvi kisebbség esetében a nyelvpolitikai környezet. A

⁸⁹ Ez a szám nagyon nehezen meghatározható. Fellegi Tamás 2021-ben írt elemzésében az „önálló ország” kategóriáját elég bizonytalannak tartja. Az ENSZ tagállamok száma elfogadható lenne, de nem kötelező a tagság. Az elemzés linkje: <https://novelkedes.hu/elemezsek/hany-oroszag-is-van-tulajdonkeppen-a-vilagon> (Letöltés: 2023. február 7.)

⁹⁰ Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 36.

⁹¹ Uo., 38.

⁹² Borbély: *Kétnyelvűség*, 34–55.

fentiekén kívül még számos átmeneti típus is létezik, attól függően, hogy a szóbeli és az írásbeli, ezeken belül az aktív és passzív nyelvi készségeket mennyire birtokolja az egyén vagy a közösség, de az is nagyon fontos szempont, hogy a társadalomban többségi szerepet betöltő etnikum hogyan és milyen mértékben biztosítja az állam hivatalos nyelvének megtanulási lehetőségét a nyelvi kisebbségek számára. Ez a kelet-közép-európai nyelvi térség szempontjából számos hasonlóságot mutat: akár a helyi nyelvváltozatok és a sztenderd viszonyát tekintjük (például a magyarországi sváb közösségek nyelvváltozatai és a német sztenderd), akár a hivatalos nyelv nem idegen nyelvként, hanem valamiféle rejtett módon már a beszélőben létező, csak előhívásra váró tanítását, ráadásul nem a célnak és a nyelvtanulói csoportnak megfelelő tananyagokból.

A KÉT- ÉS TÖBBNYELVŰSÉG MINT NYELVPOLITIKAI JELENSÉG

A többséget alkotó nyelvközösség tagjai is lehetnek területi szempontból két-nyelvűek. A finnek Finnországban például a közoktatásban tanulják az 5% svéd kisebbség nyelvét, de ez nem általános jelenség: a pozitív attitűd mellett volt az északi térségben egy konkrét, gazdasági hasznossága, közvetítő nyelvi szerepe is a svéd nyelvnek. A hatalmon lévő többséget inkább a vegyes házasságok következtében kialakuló családi vagy az adott társadalomtól idegen, de hasznos nyelvek tanulására fókuszáló, elit kétnyelvűség jellemzi. Idesorolhatók azok a nyelvtanulók is, akik valamilyen széles körben ismert idegen nyelven (pl. angol, német, spanyol) tanulnak, dolgoznak, és ehhez megvan a szükséges minőségű – funkcionális – nyelvi kompetenciájuk is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az ilyen esetekben a nyelv tanulása mindig tudatos és irányított folyamat, az egyén választása, nem pedig társadalmi kényszer.

Annak ellenére, hogy a több ezer nyelvre mindössze alig több mint kétszáz ország jut, kevés állam törekszik a törvényekkel is támogatott többnyelvűség megvalósítására. A multikulturális és multilingvális társadalmakban akár több államalkotó nemzet is lehet (pl. Svájcban a német, a francia, az olasz, ill. a valamikori Csehszlovákiában a cseh és a szlovák). Ilyen esetekben a nyelvek egyenrangúságát alkotmányos módon biztosítják – ami viszont nem jelent automatikusan kiegyenlített társadalmi két- vagy többnyelvűséget, mivel ezekben az országokban is vannak olyan kisebbségek, például Svájcban a rétorománok, akiknek a nyelve elismert, viszont a társadalmi interakciókban csak a saját szűk közösségükön belül tud érvényesülni, de az egyenlőség érvényesülése más esetekben is kérdéses. Oplatka András a svájci többnyelvűséggel kapcsolatban

megjegyzi,⁹³ hogy ugyan az ország hivatalosan többnyelvű, a nyelvi nemzet fogalma nem használt fogalom, olyan állampolgárok, akik két vagy három nyelven a grosjean-i értelemben vett kompetenciákkal rendelkeznek, alig vannak. Inkább az értelmiség körében gyakori a saját nyelv mellett két másik helyi nyelv megtanulása.

A társadalmi kétnyelvűség típusai

Az egyéni kétnyelvűség egy adott társadalmi környezetben valósul meg, amely lehet természetes folyamat, de kényszerűség is. Az első – (L1) és második nyelvhez – (L2) való viszony, a beszélő attitűdje szempontjából két fő csoportot lehet elkülöníteni: a *hozzáadó* (additív) és a *felcserélő* (szubtraktív) kétnyelvűséget. Az elsőt az egyén pozitívumként, a másikat negatívumként éli meg. Ha a nyelvpolitikai környezet támogató jellegű, akkor a két- és többnyelvűséget alkotó nyelvek egymás mellett, funkcionális egységként működnek, ha viszont nem, akkor a nyelvi kisebbség eredeti nyelve visszaszorul a társadalmi színterekről.

Az előbbi típus, amely a kisebbségi közösségek számára *hozzáadó típusú kétnyelvűséget* jelent, feltételezi, hogy az állam támogatja és hosszú távon biztosítja az anyanyelv megtartását egyebek között azzal, hogy a nyilvános színtereken való használatát nem korlátozza, emellett lehetőséget teremt arra, hogy a beszélők a többségi nyelv magas szintű tudásának birtokában, nyelvi hátrányok nélkül érvényesüljenek a munkavállalás, az oktatás stb. területén. Ez a kétnyelvűség stabil identitáslemként van jelen az egyén és a közösség életében. Ennek a típusnak az alapfeltétele a pluralista nyelvideológia és nyelvpolitika, valamint a nemzetiségpolitikában a tolerancia, a támogató attitűd, aminek egyebek között a többségi nyelv hatékony, környezetnyelvi jellegű oktatásában is meg kell jelennie. Kelet-Közép-Európában nem mondható tipikusnak ez a fajta kétnyelvűség. A nyolcvanas évek Jugoszláviájából a vajdasági autonómiával kapcsolatos, valamint a szlovéniai pluralista gyakorlat sorolható ide. Észak-Európában pedig Finnország a svéd kisebbségnek biztosított nyelvi jogokkal és ezek megvalósulásával a mindennapi életben (feliratok, érettségi svéd nyelvből a finn iskolákban) valódi példát adott arra, hogyan működhet egy kedvező társadalmi környezetben az additív minta.

A *felcserélő kétnyelvűség* ezzel szemben azt jelenti, hogy a többség hivatalos nyelve fokozatosan háttérbe szorítja a kisebbségi nyelvet, csökken a használati

⁹³ Oplatka András: Élet egy négynyelvű országban, in Oplatka András – Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.): *A többnyelvűség svájci modellje*, Budapest, Osiris, 1998, 19–27.

köre, ami értékvesztéshez, nyelvcseréhez, majd nyelvvesztéshez vezet.⁹⁴ Sándor Klára a nyelvcseré folyamatáról azt írja, hogy ha ez elkezdődik, három generáció alatt általában megtörténik a két nyelv közötti dominancia megváltozása, és míg az első nemzedék még az eredeti első nyelvet használja, a harmadik már a korábbi másodnyelvet részesíti előnyben a mindennapi beszédhelyzetekben. Természetesen ez nemcsak nyelvi kérdés, hanem társadalmi probléma is. Az oktatásban, a munkahelyeken, a hivatalokban a kisebbséget folyamatosan szembesítik anyanyelvre haszontalanságával, és azzal, hogy a többség nyelvének ismerete mennyivel jobb társadalmi pozíciót eredményez, tehát nem érdemes fölösleges energiát pazarolni egy „haszontalan” nyelvre. Nyelvén keresztül tehát a kisebbséget mint etnikumot is lenézik, megbélyegzik (*stigmatizálják*). Ez a gyakorlat a nacionalista, nyelvi homogenitásra törekvő nemzetállamok nyelvpolitikájának nyelvideológiai következménye, ami a közösségek hétköznapijában is megjelenik. Az ilyen típusú államok természetesnek veszik, hogy a kisebbség megtanulja (vagy inkább: eleve tudja valahonnan) az állam többségi nyelvét anélkül, hogy ehhez különösebb segítséget kapna. Az ilyen ideológiát igazoló okok között többnyire szerepel az is, hogy a kisebbség – a többség szerint – veszélyeztetheti az állam területi integritását, holott az esetek nagy részében ez nem igaz, a kisebbségek legfeljebb autonómiát kérnek, nem akarnak az országból kiválni. Ez a vád éri időről időre a nagyobb létszámban, többen élő és a nyelvi jogaikért kiálló kelet-közép-európai kisebbségeket.

A kisebbségek szándékát a saját nyelvük megtartására, illetve a többség nyelvének megtanulására nemcsak a többségi államnyelvi politika befolyásolja, hanem az is, hogy őshonos vagy bevándorolt népcsoportként élnek egy adott országban. Őshonosnak általában a 100 éve ugyanazon a területen élőket tekintik attól függetlenül, hogy eredetileg ők is bevándoroltak, a *bevándorolt* kisebbség pedig ennél rövidebb ideje él a befogadó országban (pl. a kínaiak Kelet-Közép-Európában). Fontos különbség a két csoport között, hogy ha vannak kisebbségi nyelvi jogok egy államban, akkor azok általában az őshonos csoportra vonatkoznak. Ezt a két kategóriát még tovább lehet bontani, hiszen nem mindegy, hogy van-e anyaországa egy kisebbségnek, vagy nincs (cigány népcsoportok), közel vagy távol élnek-e az anyaországtól, milyen kapcsolatot tartanak vagy tarthatnak az ott élőkkel, többen vagy szórványban élnek-e. Szarka László kisebbségtipológiai tanulmányában történeti (20. század előtti), nemzeti, illetve kényszerkisebbségeket (20. századiak), őslakosokat és bevándorlókat különböztet meg, települési szempontból pedig transznacionális (roma és zsidó csoportok),

⁹⁴ Sándor: *Nyelv és társadalom*, 86–88.

regionális (szepességi cipszerek, moldvai csángók), diaszpóra- (magyarországi görögök, kanadai romák) és szórványkisebbségeket.⁹⁵

Az őshonos kisebbségeknek elsődlegesen lokális és nyelvi identitásuk van. Nyelvi dominanciájuk a társadalmi környezettől, annak elvárásaitól, az etnikai településviszonyoktól, az iskolázottság mértékétől, a saját nyelven történő munkavállalási lehetőségtől, a nyelvük mindennapi presztízsétől és hasznosságától függően alakul ki. Ezek a tényezők befolyásolják, hogy felcserélő vagy hozzáadó típusú kétnyelvűség jellemzi-e majd a közösséget.

Ezzel szemben a diaszpórában élő bevándorlók számára létkérdés a gyors alkalmazkodás az új országhoz, nemcsak társadalmi, hanem nyelvi szempontból is. Ez azt jelenti, hogy ha hosszú távon, esetleg véglegesre tervezik a tartózkodásukat az új környezetben, a felcserélő kétnyelvűség lesz rájuk jellemző, a befogadók nyelvét fogják átadni az újabb nemzedékeknek, és anélkül, hogy erre törvény kényszerítené őket, két-három generáció alatt lezajlik a teljes és önkéntes nyelvcsere. Más a helyzet azokkal a 20–21. századi új kivándorlókkal, akik csak meghatározott ideig maradnak. Ők az idegennyelv-tanulást a saját szempontjaik miatt fontosnak tartják, ugyanakkor azt is, hogy a gyermekeik egy idegen nyelvet minél magasabb szinten tudjanak, és minél kiteljesedettebb készségekkel rendelkezzenek. Ezzel párhuzamosan arra törekszenek, hogy az anyanyelv teljes kompetenciája megmaradjon, folyamatosan fejlődjék, és ne alakuljon át korlátozott, származásnyelvi kompetenciává.

A nyelvek közötti egyensúly, illetve a nyelvi dominancia kérdése

Kiegyensúlyozott (balansz) egyéni kétnyelvűség ritkán fordul elő, és nagyon tudatos fejlesztést igényel a családtól. Akkor alakulhat ki, ha a szülők mindegyike kezdettől a saját nyelvén kommunikál a gyermekével, és egészen addig tart, amíg a külső környezet (játsszótér, óvoda, iskola) nyelvi hatása meg nem jelenik. Ha az első három évben elkezdődik a második nyelv elsajátítása, akkor a beszélők korai kétnyelvűiek lesznek, később pedig ún. késői kétnyelvűséggel számolhatunk, ami nem függ az életkortól, a minőség, a nyelvi kompetencia azonban eltérő lehet az elsajátítás spontán jellege és környezete, valamint az irányított tanulás különbségei miatt.

⁹⁵ Szarka László: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága, in Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek, közösségi alternatívák*, Budapest, Lucidus, 2004, 114–115.

A makrokörnyezet vagy a mikrotársadalmi környezet hatására, valamint a hatalmon lévők nyelvpolitikai döntései nyomán biztosan dominánssá válik valamelyik nyelv. Ez lesz az egyén számára a leghasznosabb nyelv (L1), ezen lesz teljes a nyelvi kompetenciája, a másodnyelv (L2) egy vagy több kompetenciate-
rűlete nem éri el ezt a teljességet, például mert nem tanult ezen a nyelven az iskolában, csak otthon használta. A másodnyelv családi kétnyelvűségi helyzetben vagy makrotársadalmi környezetben lehet akár az anyanyelv is, éppen ezért célszerű az első- és másodnyelv terminust használni anyanyelv helyett. Az egyé-
nek kétnyelvűsége befolyásolja a közösség nyelvi dominanciáját is. Persze mind-
ez azokban a társadalmakban értelmezhető, amelyek rendelkeznek írásbeliséggel a beszélőközösség által használt nyelveken. A kelet-közép-európai országok idetartoznak.

Az összefüggő tömbökben élő, ún. őshonos, közeli anyaországgal rendelkező kisebbségeknek megvan az esélyük az elsőnyelvi dominanciára, ha csak nem egy homogenizálásra törekvő, a kisebbségi nyelvek nyilvános használatát tiltó or-
szágban élnek. Az ugyancsak őshonos, de szórványkisebbségek viszont rövid idő alatt váltanak a többségi nyelvre, számukra ez lesz a meghatározó, tehát másod-
nyelv-dominanciás kétnyelvűekké válnak, és a következő nemzedékeknél már megtörténik a két nyelv közötti végleges nyelvváltás. A többségi hivatalos nyelv lesz számukra az oktatás nyelve, és ez lesz majd a munkanyelvük is. Igaz, a leg-
több esetben ez nem választás kérdése, hanem kényszer: a szórványvidékeken nincsen kisebbségi tannyelvű iskola vagy osztály, legfeljebb a diaszpórához ha-
sonló hétvégi nyelvápoló foglalkozások, a használati értéket pedig kétségkívül negatívan befolyásolja, ha nem lehet anyanyelven szakmát tanulni, munkát vállalni.

A területhez nem köthető (non-territorial) ún. transznacionális kisebbségek és nyelvek, amelyeknek nincs anyaországuk, több országban élnek hosszabb-
rövidebb ideig, még a szórványkisebbségeknél is kiszolgáltatottabb helyzetben vannak. A kelet-közép-európai nyelvek közül az asszimilációhoz közeli *jiddis* és a *romani* tartoznak ide.

A Kárpát-medence kisebbségei mindhárom csoportban megtalálhatók. A nyelvi jogaikért küzdő szlovákiai, ukrainai és romániai magyar kisebbség határ-
menti és székelyföldi része, amely tömbkisebbségként él, még anyanyelv-domi-
nanciás kétnyelvű csoportot alkot, a kis létszámú horvátországi és ausztriai magyarok, valamint a magyarországi szlovákok, románok számára fokozatosan az államnyelv használata vált elsőlegessé a nyílt színtereken, a térségben élő romák viszont a harmadik csoporthoz tartoznak.

A 19. század elején a tömbben élő szlovák, román, horvát, szerb, ukrán stb. kisebbségeknél még az anyanyelvi dominancia volt a meghatározó, a magyar környezet (állam) nyelvén csak a legszükségesebb kommunikációra voltak képesek. Zárt közösségekben, kisebb településeken, főként falvakban éltek, ami segítette anyanyelvük megtartását, és számukra éppen az államnyelv bizonyult haszontalannak. Csak a század utolsó harmadában kezdődött meg a nagymértékű ipari fejlődés és városiasodás, amely megbontotta a homogén közösségeket, és elősegítette a természetes asszimilációt. A Kárpát-medence népeinek többsége az Osztrák–Magyar Monarchiában élt 1918-ig, ahol szintén ez a tendencia ment végbe, miközben a hatalmon lévők (a magyar országrészekben a magyarok) igyekeztek törvényekkel visszaszorítani a nemzetiségi nyelvekkel és a formálódó etnikai önállósággal kapcsolatos igényeket. A nemzetiségi sérelmeket okozó oktatási és közigazgatási intézkedések többsége hatástalan maradt, sőt annak ellenére, hogy nemcsak törvényeket hoztak, hanem megteremtették a közoktatásban a magyar mint környezeti és államnyelv oktatásának a szakmai-módszertani feltételeit is, a nyelvoktatás is eredménytelen volt. A változást, a fokozatos nyelvcsere a kultúra átalakulása, a korábbi zárt településrendszer felbomlása hozta el a kétnyelvűség elterjedése tekintetében is, nem pedig a közel száz éven keresztül hozott törvények.

A 20. századi, különösen az első világháború utáni országhatár-változások a többségi-kisebbségi súlypontok megváltozásával, eltolódásával jártak együtt: a korábban többségben élő magyarok a környező országok kisebbségei lettek, a kisebbségből pedig többséggé, államalkotó nemzetté váltak a románok, szlovákok, szerbek, horvátok, szlovének. A magyaroktól szinte azonnal elvárták az új államnyelv ismeretét, a hiányokat pedig szankciókkal (pl. a munkahely elvesztése) büntették. Ennek ellenére ebben az első kisebbségi időszakban a magyarok nagy része egynyelvű maradt, hiszen ideiglenesnek gondolták az anyaországtól való leválasztásukat. Számukra csak a harmincas évek közepétől kezdődött el a kétnyelvűség anyanyelv-dominanciás korszaka.

Az államnyelvek és a kisebbségi nyelvek viszonya több mint egy évszázada nem rendeződött megnyugtató módon Kelet-Közép-Európában. Ezzel a témával a nyelvi jogok és a nyelvpolitika kutatói foglalkoznak. A fő témakörök a nyelvek nyilvános használati tereivel kapcsolatosak, így a joggal, a közélettel, az ügyintézés nyelvének jellemzőivel, az oktatással, ezen belül a tannyelv, a tankönyvek nyelvével és a többség nyelvének megtanulásával összefüggésben jelennek meg elemző tanulmányok. A következőkben a nyelvpolitikáról mint alkalmazott nyelvészeti kutatási területről – és mint a kelet-közép-európai nyelvi régiót meghatározó állami tevékenységről lesz szó.

NYELVPOLITIKA

A nyelv politikai szerepével, a hatalomban elfoglalt helyével Kelet-Közép-Európában is először a jogászok és a történészek foglalkoztak tudományos igénnyel.⁹⁶ A téma adott volt, hiszen a nemzeti nyelvek tervezési folyamata kiteljesedett, a nyelvközösség gondolkodása, nyelvideológiai attitűdje fokozatosan megváltozott, és a korábban jellemző lokális identitást felváltotta a nyelvi hovatartozás elsőlegessége. Ez részben azt jelentette, hogy a sokféle népcsoportot magukban foglaló országok kezdtek elhatárolódni a korábban csak formális, hivatalos és tudományos helyzetekben használt nemzetközi közvetítő nyelvektől, először a latintól, majd később a némettől is, ami abban is különbözött a mindenki számára idegen latintól, hogy az európai térség középső részét elfoglaló Osztrák–Magyar Monarchia identitásteremtő, egyben nyelvi egyenlőtlenséget is szimbolizáló élő nyelve volt. A latinhoz korábban egyformán alárendeltként, jól körvonalazható funkciómegosztással kapcsolódó vernakuláris anyanyelvek viszonylagos egyenlősége megszűnt, elkezdődött egy új nyelvtervezési szakasz, ezzel egyidőben megbillent az ezeknek a státus nélküli nyelveknek a korábbi viszonylagos egyensúlya. Ez a régió szinte mindegyik olyan nyelvét érintette, amelynek később nemzeti nyelvi szerepe lett.

A Monarchia társországának főnyelve, a magyar elkezdett kiemelkedni a többi népnyelv közül: a két közvetítő nyelv megszűnésével párhuzamosan haladt előre hivatalos nyelvként való elismertetése. Ez a folyamat 1790-től 1844-ig tartott, és ez alatt a latin nyelvű törvényírás először kétnyelvűvé, majd magyar egynyelvűvé vált, a közigazgatásban ugyanez játszódott le, emellett több oktatáspolitikai törvényt is hoztak a magyar anyanyelv mint tantárgy és a magyar mint államnyelv bevezetéséről az iskolákban.⁹⁷ Eközben azonban a szerb, a horvát, a román és a szlovák nyelvtervezés is megvívta a maga belső harcait, eldőlt, hogy melyik dialektus vagy dialektusok adják majd a modernnek nevezett sztenderd változat alapját. A 19. század közepére, 60-as éveire mindenhol létrejöttek a kelet-közép-európai régió nemzeti nyelvei, amelyek számára – a kor nemzetépítő ideológiáját követve – a közösségek irányítói legalább regionális

⁹⁶ A magyar nyelvű szakirodalomból egyebek között: Mikó Imre: *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825*, Kolozsvár, 1943; Mocsáry Lajos: *Nemzetiség*, Pest, Ráth Mór kiadása, 1858; Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1926; Varga János: A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon, *Történelmi Szemle*, IV. évf., 1961/3, 284–304.

⁹⁷ Nádor Orsolya: *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státuszváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*, Budapest, BIP, 2002, 11–31, 58–79.

hivatalos nyelvi státust szerettek volna elérni. Ennek azonban nem kedvezett a 19. századi Magyarország nacionalista (nyelv)ideológiája és kisebbségpolitikája, amit mindvégig az elmélet és a gyakorlat közötti szakadék jellemezett: míg az asszimilációt szorgalmazó parlamenti felszólalások, majd a meghozott törvények, rendeletek sértették a többi nemzetiség egyenlőségi és autonómatörekvéseit, a gyakorlatban ezek alig érvényesültek, még a vegyes lakosságú területeken sem tudtak érvényesülni (például hiába kellett volna magyarul tanítani egyes tantárgyakat, ha nem volt erre képes tanító a településen). Az elszakadási törekvések ugyanakkor reális veszélyt jelentettek, hiszen a központi országrészekről távolabb eső vidékeken a nem magyar nyelvű etnikumok voltak többségben, akik hiába várták nyilvános nyelvhasználatuk jogi biztosítékait, ráadásul a közigazgatási, oktatási rendeletek a 19. század utolsó harmadában inkább a meglévő jogi lehetőségek szűkítését tartalmazták.⁹⁸ A történelmi áttekintést tartalmazó fejezetben olvasható néhány olyan konföderációs elképzelés, amelynek megalkotói próbálták kihúzni a méregfogat, nyelvi és közösségi jogokat, önálló, autonóm területeket biztosítva az egyre jobban forrongó nem magyar népségnek, de zárt ajtókra találtak a magyar politika irányítóinál. Amikor pedig az első világháború után megváltozott a térség hatalmi szerkezete, és az országhatárok is módosultak, az újonnan létrejött államok egyik első ténykedése az volt, hogy a korábbi államalkotó népcsoport – példánkban a magyar – nyelvhasználati és anyanyelv-oktatási jogait korlátozták. A nyilvános terekre vonatkozó nyelvhasználati megszorítások tehát a 19. század közepétől a nemzeti politika széles körben alkalmazott eszközei lettek, amit a területi integritásuk megőrzése érdekében használtak az államok a területükön élő nyelvi és etnikai kisebbségekkel szemben. Erről az eszközzel ma sem mondtak le, a rendszerváltásokat követően is számos esetben alkalmazták a kelet-közép-európai, de a balti országok is.⁹⁹

A következőkben azokat a tudományos eredményeket tekintjük át, amelyeknek köszönhetően a nyelvpolitika mint interdiszciplináris kötődésű alkalmazott

⁹⁸ Uo., 94–125.

⁹⁹ A témáról lásd egyebek között Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*, Budapest, Akadémiai, 2003; Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*, Budapest, Tinta, 2011; Horváth István – Tódor Erika Mária (szerk.): *Nemzetállamok, globalizáció és kétnyelvűség*, Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, 2009; Csernicskó István: *Megtanulunk-e ukránul? A kárpátaljai magyarok és az ukrán nyelv*, Ungvár, PoliPrint, 2012; Mart Rannut: Több mint nyelvpolitika: a Szovjetunió Észtország ellenében, in Szepe György – Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*, Budapest, Corvina, 1999, 224–250; Sándor Klára: *Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés*, in Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai, 2006, 958–995.

nyelvészeti tudományág jelenik meg, és amelyek azt mutatják, hogy a jogászok, oktatáspolitikai szakemberek, szociológusok, történészek mellett a nyelvészek eredményei is hozzájárulhatnak a nyelv mint támogató vagy éppen diszkrimináló eszközként való felhasználásának megértéséhez.

A nyelvpolitika mint kutatási terület a következő kérdések megválaszolását tűzi ki célul egy-egy terület vagy népcsoport középpontba állításával: mennyire kidolgozott a vizsgált nyelv, milyen mértékben alkalmas a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználatra, vannak-e korlátai, mi jellemzi ezeket, és mi az oka, hogy léteznek? Milyen a nyelv társadalmi elfogadottsága? Hogyan viszonyulnak hozzá a dialektuskontinuumot alkotó etnikumok egyes csoportjai és az attól teljesen eltérő nyelvek beszélői? Milyen szerepe van vagy lehet az oktatásban, a tudományban, az államigazgatásban és a nemzetközi kapcsolatokban a népnyelvnek és a diglossziaviszony emelkedett funkciójú nyelvének? Milyen viszonyok jellemzik az adott országban honos, eltérő etnikumhoz tartozókat? Mekkora esélye van egy nyelvnek a fennmaradásra? Mekkora a nyelvközösség belső ereje, meg akarja-e tartani a nyelvét, vagy inkább a néhány nemzedék múltán már visszafordíthatatlan nyelvcserét választja?

A nyelvpolitika terminológiai bázisa arra épül, hogy az államhatalom szabályozza a nyelvhasználatot nyelven kívüli, politikai eszközökkel, pl. nyelvtörvényekkel és rendeletekkel. A nyelvpolitika részben politikai, részben alkalmazott nyelvészeti szakterület, amely szimbiózisban létezik az anyanyelv, valamint a két- és többnyelvűség pszicho- és szociolingvisztikai természetét feltáró tudományterületekkel – és természetesen azokkal a társadalomtudományi ágakkal, amelyeknek az eredményeihez a maga eszközeivel, módszereivel tud hozzájárulni.

A témára vonatkozó magyar és nemzetközi nyelvészeti szakirodalom mennyisége a nyolcvanas évek közepétől ugrásszerűen megnőtt, ma már nem lehet azt mondani, hogy a nyelvészek csak második vonalbeli eredményeket tudnak felmutatni a jogászok és a politológusok mögött. Ezt részben azok a nemzetközi szervezetek és közös kutatási projektek¹⁰⁰ segítik, amelyek például a veszélyeztetett nyelvekkel, a nyelvi kisebbségekkel, az oktatási és a nyilvános térben való nyelvhasználat kérdéseivel foglalkoznak, a következtetéseket pedig az egyes országok gyakorlatából vonják le és mutatják be a kisebb-nagyobb régiók, így Kelet-Közép-Európa számára. A nyelvpolitika Európában egyben biztonságpolitikai tartalommal is rendelkezik mindaddig, amíg az identitás alapja a nyelvi hovatartozás marad. Más kontinenseken a vallás, a törzsi szövetség, a szűkebb vagy

¹⁰⁰ Meg kell említeni a hollandiai Frízföldön működő *Mercator European Research Centre* tevékenységét, főként a számos kisebbségi nyelv és nyelvi szituáció, attitűd elemzését. Ezek angol nyelven megtalálhatók a központ honlapján: Publications: Mercator European Research Centre (mercator-research.eu).

tágabb lakóhely tűnik erőteljesebb identitástényezőnek, bár ezek mellett a nyelvi egyenrangúság kérdései jelen vannak: többnyire a volt gyarmatosítók még mindig magas presztízsű nyelve és a népnyelvi státusból kiemelkedni vágyó nyelvek között feszülő ellentétek kínálnak kutatási lehetőségeket a nyelvészek számára.

A kilencvenes években született tanulmányokat alapvetően azok a nyelvpolitikai változások hívták életre, amik ebben az időszakban zárultak le, vagy éppen ekkor kezdődtek. A diszciplináris kérdések tisztázására, valamint a rendelkezésre álló nemzetközi szakirodalom áttekintésére vállalkozik többek között Normand Labrie¹⁰¹ és Klaus Bochmann.¹⁰²

Labrie a nyelvi pluralizmusból és az ezzel együtt járó bizonytalansági tényezőkből indul ki. Eszerint a nyelvek kapcsolatrendszerét befolyásolja a földrajzi, társadalmi viszonyokra visszavezethető „változatosság”, az egymással érintkezésbe kerülő nyelvek szerkezetének átalakulása, a „változás”, valamint az egyes nyelvek funkcionális hasznossága és elfogadásának mértéke, az „elterjedtség”. A fenti három ún. „bizonytalansági tényező” egyes nyelvek fennmaradását, más nyelvek lassú presztízsvesztését, esetleg eltűnését eredményezi. Az itt létrejött feszültséget a szerző *nyelvszabályozásnak* nevezi, ami a társadalmi viszonyok függvényében vezethet nyelvi konszenzushoz, de konfliktushoz is. A nyelvszabályozás és a nyelvpolitika viszonyáról a következőket írja: „A nyelvszabályozással szemben a nyelvpolitika közvetlen, explicit, tudatosabb és nagyobb benne a szándékosság. A nyelvpolitika az irányítás, a beavatkozás, az igazgatás és a jogi szabályozás alárendeltje. Akárcsak a nyelvszabályozás, a nyelvpolitika sem semleges, és explicit törekvései gyakran implicit, akár nem tudatos szándékokat is rejthetnek.”¹⁰³ Labrie kitér a nyelvpolitika terminológiai kérdéseire is, és az addigi tapasztalatok alapján megfogalmazza az *egy nyelvpolitika* (language policy), a *nyelvpolitika* (language politics) és a *nyelvi ideológia* meghatározását. Az első szakszó igazságügyi természetű, és egyes kormányok adminisztratív intézkedéseikhez kötődik, a második, amely a nyelvekre irányuló emberi tevékenységként foglalható össze, leginkább a *nyelvtervezésre* emlékeztet, de hangsúlyozza, hogy nem azonos a kettő, a harmadik fogalom pedig a mindenkori politikai ideológiával egyezik meg.

Klaus Bochman tanulmánya részletesen elemzi azokat a társadalmi-politikai tényezőket, amelyek befolyásolják a nyelvpolitika tartalmát. Kiemeli az értelmi-

¹⁰¹ Norman Labrie: Nyelvpolitika, in Szépe György – Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*, Budapest, Corvina, 1999, 15–24.

¹⁰² Klaus Bochmann: A nyelvpolitika elmélete, módszere és elemzése, in Szépe György – Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*, Budapest, Corvina, 1999, 25–69.

¹⁰³ Uo., 17.

ség kulcsszerepét, valamint azt, hogy a nyelvpolitikát mindig egy szűk réteg alakítja. Ez a kelet-közép-európai nyelvi régió nemzeti nyelvei esetére teljesen igaz, sőt meg is tudjuk nevezni a nyelvvalakítőkat. A nyelvpolitika részben az állami intézményekben, részben az emberi kapcsolatokban valósul meg, és jelentősen befolyásolja a tömegtájékoztatás is. Ez utóbbi a 20. század folyamán alakult ki, akkor váltak tömegesen médiafogyasztóvá az emberek, napjainkban pedig a közösségi média kereteiben kapcsolódik össze ez utóbbi két színtér. A politikai érdekek érvényesülése alapján Bochman három nagyobb területet különít el: a) a nyelvi konfliktusok megoldása, b) a nyelvi korpusztervezés, nyelvi kultúra, c) a diskurzusszabályozás. A legmélyebben a nyelvi konfliktusokkal foglalkozik, hét csoportba rendezve mutatja be azokat a dimenziókat és funkciókat, amik konfliktushelyzetet eredményezhetnek. Nem mindegy például, hogy egy nyelvi rendszer mennyire autonóm, milyen fokon áll a sztenderdizálása, a nyelvet beszélők földrajzi elhelyezkedése milyen arányokat mutat, milyen mértékben azonosulnak a nyelvet beszélők az adott nyelvvel, az illető állam keretei között milyen a presztízse, mennyire széles körűek a társadalomban betöltött funkciói, és milyen a nyelv jogi helyzete. Az államok gyakorlata a nyelvi konfliktushelyzetek megoldására alapvetően kétirányú: asszimilációs vagy egyenjogúsító. Az előbbi a nemzetállamokra jellemző: például Magyarországon a 19. század második felében, Romániában az 1970-es évek végén, illetve az 1990-es években Szlovákiában és a 21. század első két évtizedében Ukrajnában az asszimilációra való törekvés jellemezte a politikát. Az egyenrangúság ugyanis olyan stabil belpolitikai és gazdasági helyzetet feltételez, ahol a kisebbségek külön jogainak biztosítása nem okoz nehézséget a többségnek. A fentiekhez szorosan kapcsolódik a második csoport, ahol Bochman a nyelvi korpusztervezés és a nyelvi kultúra tartalmát elemzi. Itt alapvető ideológiai háttérként a hagyománytiszteltet és a modernizmus szembenállását, valamint a saját forrásokra támaszkodó és az önálló nemzeti identitás bizonyításából fakadó autocentrizmus (pl. a magyar nyelvújítás) és az idegen mintákat követő heterocentrizmus kettősségét jeleníti meg. Ezek valamelyikéhez kapcsolódnak a vizsgált nyelv tervezésénél alkalmazott stratégiák, amelyeket jellemezhet elhatárolódás, integráció, a diglossziaviszony megszüntetését szolgáló egységesítés vagy a nemzeti ideológiáknak alárendelt, autocentrista purizmus (pl. a magyar személy- és földrajzi nevek nacionalizálása, tehát az államnyelv szerinti használata). A harmadik alapvető területként megjelölt diskurzusszabályozás, tehát a különböző nyelvi kódokhoz való hozzáférés lehetősége szintén fontos része a nyelvpolitikának, hiszen idetartozik többek között az iskolákban folyó írás- és olvasástanítás, a szaknyelv közérthetőségének kérdése. Az elmondottak értelmezhetőek nemzeti keretben, de nemzetközi összefüggésekben is, hiszen a nyelvpolitika lehet a gazdasági vagy akár

a kulturális gyarmatosítás egyik eszköze. Az első változatot, ami a helyi nyelvek és civilizációk elnyomására törekszik, Bochman nyelvi kolonializmusnak nevezi, a másodikat, ahol a nyelvi és kulturális propaganda kapcsolódik össze, nyelvi exportnak. A kelet-közép-európai nyelvi térség nyelvpolitikai gyakorlata megfeleltethető az idézett szerző gondolatmenetének.

Szépe György nyelvpolitikáról és nyelvtervezésről írott tanulmányában¹⁰⁴ közel tíz évvel Bochman tanulmányát követően megerősíti, valamint az európai gyakorlat alapján kiegészíti az abban foglaltakat, és felhívja a figyelmet arra, hogy

Egy tipikus európai államnak vagy nincs kifejtett (explicit) nyelvpolitikája, vagy ha van, akkor az megszorító, korlátozó jellegű. A korlátozó nyelvpolitika abban áll, hogy egy nyelvet a többi nyelv, s egy nyelvi változatot a többi nyelvi változat rovására fejlesztik. [...] Egy ilyen (korlátozó) nyelvi politika következményeként egy nem hivatalos nyelvet anyanyelvként beszélő, vagy a hivatalos nyelvnek egy nem sztenderd változatát anyanyelvként beszélő, ténylegesen nincs birtokában a többséggel azonos társadalmi lehetőségeknek. Ez még akkor is így van, hogyha az illető kétnyelvű vagy diglossziás (vagyis azonos nyelven belül két eltérő változatot beszélő).¹⁰⁵

A családi és nyilvános térben történő nyelvválasztás és nyelvhasználat, a kétnyelvűség, valamint az elsőnyelvhez és a hivatalos másodnyelvhez (államnyelvhez), valamint az idegen nyelvekhez való hozzáférés módja és minősége kulcskérdés a világ minden részén, nemcsak Kelet-Közép-Európában. A nyelvpolitika – mint a fentebb bemutatott, szerteágazó témakörök kutatásával, működésével foglalkozó tudományterület kétségtelenül meghatározó a nyelvi térségek, szövetségi rendszerek, ellentétek megértése szempontjából.

ÖSSZEGZÉS

A fejezet azokat a nyelvtudományi területeket tekintette át, amelyek közvetlenül hozzájárulnak Kelet-Közép-Európa nyelvi szempontú vizsgálatához, meghatározó jegyeinek körvonalazásához. A keretet az időrendben is első terület, a nyelvtipológia adta, ehhez kapcsolódott az areális nyelvészet, valamint a kontaktológia, végül a társadalmi két- és többnyelvűség és a legfiatalabb kutatási terület, a nyelvpolitika bemutatása.

¹⁰⁴ Szépe György: Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról, in *Nyelvpolitika: múlt és jövő*, Pécs, Iskolakultúra, 2002, 11–42.

¹⁰⁵ Uo., 17.

A régió nyelvei döntően a flektáló és/vagy az agglutináló nyelvtípusba tartoznak, és az együttélés során folyamatosan hatottak egymásra. Az érintett nyelvek szerepe és részvétele a nyelvi area alakításában azonban eltérő: vannak kiemelt szerepű nemzetközi közvetítő nyelvek, amilyen a latin és korlátozottabb hatókörrel a német, a többi nyelv vonatkozásában pedig az együttélés mértéke és minősége szerint alakulnak a nyelvi kontaktusok.

Erre a régióra is jellemző, ahogy a világ nagy részére, hogy lakói nem egynyelvű környezetben élnek, társadalmi státusuk szerint pedig vagy az államalkotó többséghez tartoznak, vagy elismert, nevesített kisebbségi közösségként jelennek meg az országok jogi rendszerében, alkotmányában. Az egyik kategóriába sem sorolható népcsoportok, a hivatalosan el nem ismert őshonos vagy bevándorolt etnikumok, vallási közösségek számára az államok nem vállalnak kötelezettséget a megmaradás támogatására. A közösség belső vitalitása határozza meg, hogy a megmaradás vagy a beolvadás lesz-e a sorsa.

A nyelvi kisebbségek két- vagy többnyelvűek, egyben az elsőnyelvi sztenderdtől is eltérő, államnyelvi átvételekkel kiegészült változatot képviselnek. Térségünkben a nyelvi egyenlőtlenség hatja át a kétnyelvű beszélőközösségek mindennapjait, bár ennek mértékét mindig az állam aktuális nyelvideológiája és nyelvpolitikája határozza meg. A következmény lehet egy minden szempontból pozitív, stabil állapot, amit a szakirodalom hozzáadó, additív kétnyelvűségnek nevez, de ennek az ellentéte, a szubtraktív kétnyelvűség is gyakori, ennek következtében viszont felcserélődik a korábbi első és második nyelv. Ha a kisebbségstatisztikákat, az erőteljes csökkenést és szórványosodást mutató népszámlálási adatokat vesszük alapul, megállapítható, hogy a kelet-közép-európai országok nyelvi kisebbségeit ma ez utóbbi kétnyelvűség típus jellemzi inkább.

KÉRDÉSEK

Keressen bizonyítékokat arra, hogy az areális szerepet betöltő nyelvek hosszú távon befolyásolják a nemzeti nyelvek formálódását!

Válassza ki valamelyik kelet-közép-európai országot, és nézzen utána a szakirodalomban, valamint a helyi sajtóban (napilapok, pedagógiai folyóiratok), hogy milyen szemlélettel és módszerekkel tanítják a nyelvi kisebbségek számára az állam hivatalos nyelvét!

Milyen nyelvi egymásrahatások jellemzik a kelet-közép-európai térséget? Hogyan ítélik meg ezeket a különféle beszélőközösségek kívülről és érintettként belülről?

NYELVEK NEMZETI
ÉS NEMZETKÖZI SZEREPBEN

A NYELVI SOKSZÍNŰSÉG

A VILÁG NYELVEI

Mielőtt rátérünk a kelet-közép-európai népek által használt nyelvekre, röviden áttekintjük a Földön, illetve Európában beszélt nyelveket a beszélők számának, illetve a nyelv elterjedtségének, túlélési esélyeinek szempontjából.¹⁰⁶

Senki sem tudja pontosan, hogy hány nyelvet beszélnek a világon. Csak megbecsülni lehet a számukat. Legkevesebb 3500, de akár 7000-8000 nyelvet is beszélhet az emberiség. A szakirodalom általában 6000-6500 nyelvvel számol, amelyeknek csak egy töredéke, kb. 4%-a jelenik meg Európában. Az Ethnologue 2023. évi 26. kiadásában¹⁰⁷ a szerkesztők 7168 élő nyelvet tüntetnek fel, az UNESCO világnyelvi atlasza¹⁰⁸ pedig 8325 nyelvről tud, amelyek közül körülbelül 7000 van használatban.

Miért nem lehet pontosan tudni hány nyelvet is beszélnek a Földön? Elsősorban azért, mert nagyon sok nyelvet még nem fedeztek fel, tehát nem írtak le tudományos (fonetikai, morfológiai, szintaktikai) szempontból a kutatók, így nem világos, hogy az egymás közelében élő nyelvek önállóak, vagy egymás dialektusváltozatai. Másrészt azért sem könnyű pontos számot mondani, mert a nyelvek többsége igen kevés beszélővel rendelkezik, és az egyes beszélőközösségek sorsát a kutatók nem követik nyomon folyamatosan.

A magyar nyelv az Ethnologue rangsorában a 99. helyen áll, 12,6 millió anyanyelvi beszélővel. Ez a szám elfogadhatónak tűnik, bár akár nagyobb is lehet, mivel a nyugati diaszpórában élő, de az adott országban hivatalosan nem jelölt, magyar nyelvi gyökerekkel rendelkező, nem elsőnyelvi beszélők létszámát nem tartalmazza. Emellett az adatbázis készítői csak azokra az önbevalláson alapuló népszámlálási statisztikákra támaszkodhatnak, amelyeket az egyes országok közzétesznek. A fenti adat körülbelüli jellegét az is okozhatja, hogy a résztvevő egyének mit gondolnak az „anyanyelv” fogalmáról két- vagy többnyelvűként. A kelet-közép-európai régió nyelvei közül a szlovén kivételével

¹⁰⁶ Több szempontú áttekintést ad a témáról Jakub Marian blogja (<https://jakubmarian.com/>), aki az Eurobarométer adatai alapján szerkesztett térképeken mutatja be Európa nyelvi statisztikáját. <http://t-rex.egologo.transindex.ro/?p=4629> (Letöltés: 2023. március 7.)

¹⁰⁷ [What are the top 200 most spoken languages? | Ethnologue Free](#) (Letöltés: 2023. október 22.)

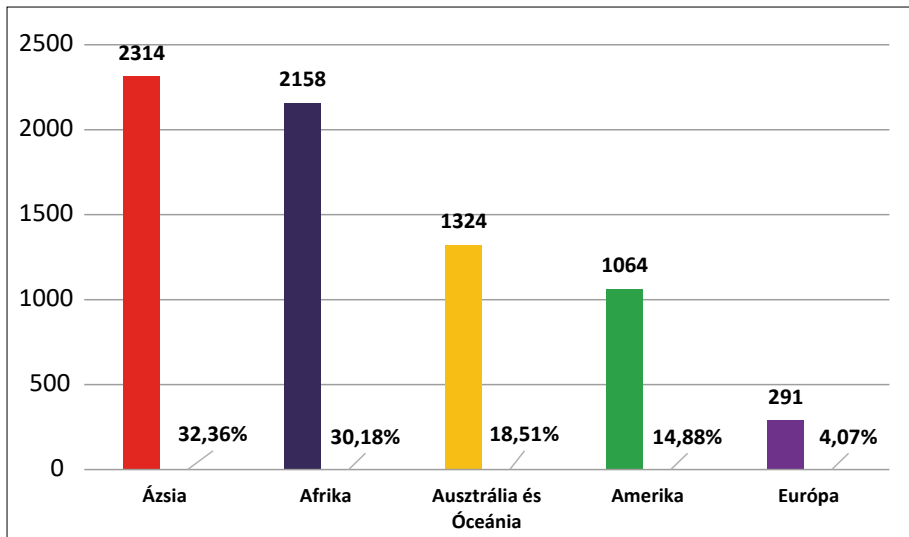
¹⁰⁸ [Languages | UNESCO WAL](#) (Letöltés: 2023. október 22.)

mindegyik szerepel az elsõnyelvi beszélõk száma szerint összeállított, 200 nyelvet tartalmazó listában:

Az elsõnyelvi beszélõk szerinti sorszám	A nyelv megnevezése	A nyelvközösség létszáma (millió fõ)
45.	lengyel	40,6
52.	ukrán	33,0
63.	román	24,5
99.	magyar	12,6
104.	cseh	12,3
123	szerb	10,2
146.	szlovák	7,3
151.	horvát	6,8

1. táblázat. A kelet-közép-európai nyelvek az Ethnologue adatbázisban az elsõnyelvi beszélõk alapján

Az alábbi ábra az ismert nyelvek földrészek szerinti megoszlását mutatja.

1. ábra. A nyelvek megoszlása földrészek szerint.

A VESZÉLYEZTETETT NYELV FOGALMA

A nyelvek sokfélesége kapcsán tennünk kell egy rövid kitérőt: mikor sorolunk egy nyelvet a *veszélyeztetett* kategóriába? Az a nyelv, amelyet 100 000-nél kevesebben beszélnek, biztosan veszélyeztetett, ugyanakkor veszélybe kerülhet olyan nyelv is, amelynek milliós nagyságrendű beszélője van ugyan, de alacsony a presztízse, mert van egy másik, hasznosabb nyelv, amelyik a munkában, az oktatásban, a hivatali ügyintézésben fölé emelkedett, így az anyanyelv használati köre csak a családi kommunikációra terjed ki. Az így kétnyelvűvé váló beszélők fokozatosan felcserélik eredeti nyelvüket a kultúrájukban később megjelent nyelvvel. M. Paul Lewis, aki 2016-ig a már többször is említett Ethnologue adatbázis szerkesztője is volt,¹⁰⁹ kilenc kritérium alapján javasolja annak megállapítását, hogy egy nyelv beletartozik-e a veszélyeztetett kategóriába. Ezek a következők:

1. A nemzedékek közötti nyelvhasználat.
2. A beszélők abszolút száma.
3. A beszélők aránya a teljes népességhez viszonyítva.
4. A nyelvhasználati színterek.
5. Megjelenés az új színtereken és a médiában.
6. A nyelv oktatásával és írott formájával kapcsolatos anyagok.
7. Az állami és intézményi szintű nyelvpolitika.
8. A beszélőközösség viszonya a saját nyelvéhez.
9. A nyelv dokumentáltságának mennyisége és minősége.¹¹⁰

A fenti szempontok figyelembevételével választ kereshetünk arra, milyen a beszélőközösség helyzete és az általa beszélt nyelv megmaradásának esélye. A kutatókat főként azok a kérdések foglalkoztatják, hogy van-e lehetőség a nyelv átörökítésére az újabb nemzedékek számára; kideríthető-e a vizsgált nyelvet első vagy másodnyelvként beszélők száma, milyen a társadalomban elfoglalt helyük; milyen a nyelv használatára való hajlandóságuk és lehetőségük a legszűkebb magánélettől a formális nyelvhasználati színterekig – ezzel összefüggésben milyen a nyelvük státusa a többségi társadalmon/államon belül. Fontos szempont még a nyelv kidolgozottságának foka is – van-e normatív változata, írásbelisége, irodalma, alkalmas-e a tudás átadására az oktatás különböző szintjein. Végül pedig megjelenik a nyelv dokumentáltságára vonatkozó közvetlen kutatói szempont is, hiszen ezen a módon lehet az utókor számára megőrizni a 20–21. század nyelvi változatosságát.

¹⁰⁹ M. Paul Lewis: *Towards a Categorization of Endangerment of the World's Languages*, SIL International, 2005. Microsoft Word – EWP040 Paul Lewis UNESCO EL Paper.doc (sil.org) (Letöltés: 2023. március 20.)

¹¹⁰ Lewis: *Towards a categorization*, 5.

A világ nyelveinek többségét kevesebben beszélik 100 000-nél, és a 2016. évi Ethnologue statisztikája szerint¹¹¹ mindössze 1342 olyan nyelv tartozik ide, amelyet

100 000-nél többen, de 1 milliónál kevesebben beszélnek: 944 nyelv
 1 milliónál többen, de 10 milliónál kevesebben beszélnek 306 nyelv
 10 milliónál többen, de 100 milliónál kevesebben beszélnek: 84 nyelv
 100 milliónál többen beszélnek: 8 nyelv

Ugyanakkor 1808 olyan nyelvet tart számon az adatbázis, amit 10 000-nél többen, 1979 nyelvet, amit 1000-nél többen, valamint 1070 olyat, amelyik nyelv beszélőinek a létszáma 100 és 1000 között van.

A 2023. évi adatok azt mutatják, hogy a stabil és a veszélyeztetett nyelvek aránya megközelítően azonos: az ismert nyelvek közül 3072 a veszélyeztetett kategóriába tartozik, ezzel szemben a stabilnak megjelölt nyelvek száma ennél mindössze félszázzal magasabb: 3593. Érdekes a hivatalos nyelvek száma (492) és a kihalófélben lévő nyelvek száma (451) is. Nyilvánvalóan nincs semmi összefüggés, csak az az érdekesség, hogy mind a stabil vs. veszélyeztetett, mind a hivatalos vs. kihaló nyelvek száma között igen nagy a hasonlóság.¹¹²

Az UNESCO összeállította a veszélyeztetett nyelvek online atlaszát,¹¹³ amelyben akár országok, akár nyelvek, akár a veszélyeztetettség mértéke szerint lehet keresni, és amelyben az előbbitől eltérő számot találunk, minden bizonnyal az alkalmazott módszertan eltérései miatt. A veszélyeztetett nyelvek atlaszából kiderül például, hogy a kétmilliónál több beszélővel rendelkező *romani* és a *jiddis (német alapú kreol)* nyelv is szerepel ezen a 2010-ben még 2464 nyelvet tartalmazó listán, nemcsak az erősen veszélyeztetett, kevés anyanyelvi beszélővel rendelkező kis finnugor nyelvek (pl. hanti, manysi, mari). Ebből is látható, hogy a beszélők nagyobb száma önmagában nem biztosítéka annak, hogy egy nyelv ne kerülhetne veszélybe. Az említett két nyelv esetében például nincs olyan terület, ahol összefüggő tömbökben beszélnek akár a romani valamelyik változatát, akár a jiddist. Ezek tipikusan területfüggetlen, *diaszpóranyelvek*, amelyeknek annyi változata létezik, ahány országban megtalálhatók, emellett még számos nyelvjárásuk is ismert. Idomulnak a velük együtt élő nyelvekhez, és nemcsak a szavak

¹¹¹ <http://www.ethnologue.com/statistics/size> (Letöltés: 2022. december 8.)

¹¹² [How many languages are endangered? | Ethnologue](https://www.ethnologue.com/statistics/size) (Letöltés: 2023. október 22.)

¹¹³ <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/> (frissítés alatt; elérhető a 2010. évi kötet: Moseley, Christopher ed. 2010. Atlas of the World's Languages Danger. UNESCO publishing, Paris. Online: Atlas of the world's languages in danger – UNESCO Digital Library (Letöltés: 2023. március 2.) [Languages | UNESCO WAL](https://www.unesco.org/culture/languages-atlas/) (Letöltés: 2023. október 22.)

szintjén, hanem a grammatikai elemek tekintetében és a mondatszerkesztésben is jellemző a kódkeveredés. A nyelvi kisebbséget alkotó elsőnyelvi beszélők nagy része csak a magánéletben használja a saját beszélőközösségének a nyelvét, mert a többség részéről tapasztalt megbélyegzés tapasztalatai nyilvánvalóan befolyásolják a nyelvválasztást. A kérdés az, hogy a többségi nyelv normatív változatát van-e módjuk a külső társadalmi elvárásoknak megfelelően elsajátítani, illetve jelen van-e a nyelvi tolerancia és a pluralizmus a környezetükben.

Az UNESCO World Atlas of Languages adatbázisa differenciáltabb képet ad: állításuk szerint a Földön 8325 nyelv ismert – ebben a már nem használt, de ismert nyelvek, valamint a 207 jelnyelv is benne van, az aktívan beszélt nyelvek számát pedig hétezer körülire teszi. Viszont mindössze 65 nyelv esetében jelenti ki, hogy nem fenyegeti semmiféle veszély. A kelet-közép-európai régió hivatalosként is használt nyelvei közül egyedül a szlovént sorolja az „egyértelműen veszélyeztetett” kategóriába, a többi viszont a biztonságosnak tekintett csoportban kapott helyet.¹¹⁴

Lewis bemutatott szempontjai alapján Európa őshonos nyelveinek többségét nem fenyegeti közvetlen veszély, különösen azokat nem, amelyeknek az elsőnyelvi beszélői ugyan kevesen vannak, de saját országgal is rendelkeznek – például az izlandi és az észt nyelvet biztosan ide lehet sorolni. Azok azonban, amelyeknek a beszélői egy az övéktől eltérő nyelvű államban élnek, és nincsen anyaországuk sem, ahol nyelvük többségi lenne, nincsenek biztonságban (pl. breton, galego, jiddis). S nemcsak az önálló nyelvek, hanem a sztenderdtől eltérő dialektusok is eltűnhetnek – ez a nyelvi veszélyeztetettség külön csoportját jelenti.

Az egyik legújabb, magyarul is hozzáférhető nemzetközi kutatás az INNET (*Innovative Networking in Infrastructure for Endangered Languages*), amelyet lengyel, német, holland és magyar kutatók hoztak létre annak érdekében, hogy a nyelvtudománnyal foglalkozók szűk körén kívül a diákokat és az érdeklődő nagyközönséget is közérthető módon megismertessék a veszélyeztetett nyelvek fogalmával. Az interaktív térképek, az autentikus szövegeket rögzítő filmrészletek, a tudástárban összegyűjtött fogalmak, valamint a gyakorlati tanácsok egy-egy nyelv életben tartásához valóban hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az informatikai eszközökön felnőtt nemzedék megismerje ezt a problémát.¹¹⁵

Az újabb, elektronikus kommunikációs formákra is kiterjedő kutatások szerint¹¹⁶ azok a nyelvek igazán életképesek hosszú távon, amelyek *aktívan megjelennek a digitális térben*, van rádió- és tévéadásuk, elérhető rajtuk a világháló,

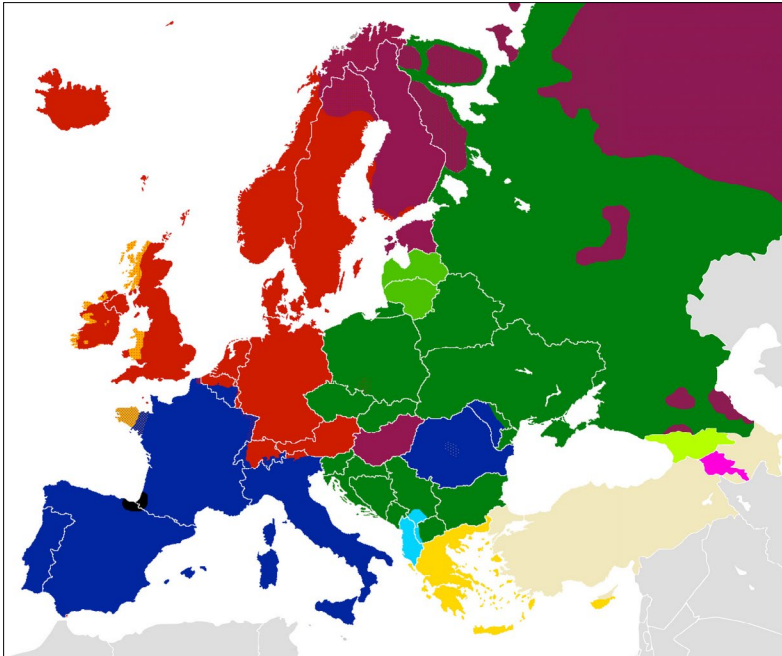
¹¹⁴ Languages | UNESCO WAL (Letöltés: 2023. október 22.)

¹¹⁵ Az INNET honlapja angolul, németül, hollandul, lengyelül és magyarul érhető el: <http://hu.languagesindanger.eu/> (Letöltés: 2023. március 20.)

¹¹⁶ Kornai András: Digital Language Death, *Plos one*, 8, 2013/10, e77056. <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0077056> (Letöltés: 2023. március 20.)

vannak közösségi oldalaik, elektronikus hírportáljaik – és ezeket rendszeresen használják is. Kornai András véleménye szerint még akár száz év múlva is lehetnek anyanyelvi beszélői egy-egy veszélyeztetettként besorolt nyelvnek, de a világon használt nyelvek 95%-a digitális szempontból már most halottnak tekinthető. Ez azonban egy újabb szempontot vethet fel: feltétlenül kritériuma-e egy nyelv megmaradásának a digitális térben való megjelenés?

EURÓPA NYELVI TÉRKÉPE

10. térkép. Európa nyelvcsaládjai.¹¹⁷

Színek: indoeurópai nyelvek: zöld = szláv nyelvek; kék = neolatin nyelvek;
piros = germán nyelvek; halványzöld = balti nyelvek; sárga = görög;
nem indoeurópai nyelvek: bordó = uráli nyelvek

Első ránézésre azonnal feltűnik, hogy Európa nyelvi térképén döntően *indoeurópai* nyelveket találunk, amelyek részben a *germán* nyelvek, részben a *szláv*, részben pedig a *neolatin* nyelvek közé tartoznak. Van azonban néhány olyan európai nyelv

¹¹⁷ Nyelvek országok szerint: <http://www.ethnologue.com/browse/maps> (2022. december 8.)

is, amely nem része ennek a nagy nyelvcsaládnak, így az *uráli* csoporthoz tartozó magyar, valamint az *rokon nyelvvel nem rendelkező* baszk, illetve Oroszország és Grúzia *kaukázusi* és *altaji* nyelvei. A nyugat-európai területeket a germán nyelvek, a keletieket a szláv nyelvek, a déli és délkeleti részeket pedig részben a szláv, de főként a neolatin nyelvek dominanciája jellemzi. Kamusella nyelvpolitikai atlasza¹¹⁸ térképeken is szemléltetve kíséri végig a Kelet-Közép-Európában meghonosodott nyelvek dialektuskontinuumát – a nyelvváltozatok térbeli átszövődését, ami vezethetett akár közeledéshez, újabb csoportok (pl. keleti szláv, nyugati szláv, déli szláv) kialakulásához. Egy kedvező nyelvpolitikai környezet pedig akár önálló, a hivatalos nyelv szerepét is beöltő normatív változatot is eredményezhetett, amint ez a cseh és a szlovák vagy a szerb és a horvát nyelv esetében is történt.¹¹⁹

A DIALEKTUSKONTINUUM

Ez a fogalom egy évszázadok óta létező tartalmat tölt meg újabb jelentéssel. August Schleicher tanítványa, Hugo Schuchardt,¹²⁰ aki a kreol nyelvekkel foglalkozott, már az 1870-es években felfigyelt arra, hogy a családfával ábrázolt nyelvrokonságnak vannak gyenge pontjai. A kiindulása az volt, hogy a nyelvek keveredése folyamatos, és kijelentette, hogy csak „kevert” nyelvek léteznek, nincs „tisztá” nyelv, ráadásul „a földrajzilag egymás mellett létező nyelvek között nincs éles határ, az egyik nyelv szinte észrevétlenül megy át a másikba”.¹²¹ Sándor Klára az újlatin nyelvekre vonatkozó elméletét idézi,¹²² amelyben az e nyelvek közötti kapcsolatot a szírvány színátmeneteihez hasonlította, az egyes színek (nyelvek) megnevezését pedig a beszélők akaratától tette függővé.

A területi nyelvváltozatokról van tehát szó, amelyeknek a létrejötte a népcsoportok szétvándorlásával, terjeszkedésével lehet összefüggésben. Wardaugh – Schuchardt nyomán – ezt a jelenséget egy olyan utazó példáján szemlélteti,¹²³ aki elindult Dél-Itáliából, ahol valamilyen nyelvet beszélt, majd az útja végén, Észak-Franciaországban már egy teljesen mást, de maga sem vette észre, hogy hogyan szövődtek össze egymás után azok a dialektusok, amelyeket megélt út közben, és amelyek az érthetlenségig eltávolították egymástól a nyelvi folyam

¹¹⁸ Tomasz Kamusella: *Words in Space and Time. Historical Atlas of Language Politics in Modern Central Europe*, Central European University Press, Budapest – Vienna – New York, 2021.

¹¹⁹ Ezeknek a nyelveknek a normatív változathoz vezető útját a kötet külön fejezetben tárgyalja.

¹²⁰ Máté Jakab: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 150–158.

¹²¹ Uo., 153.

¹²² Sándor: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*, 73.

¹²³ Ronald Wardaugh: *Szociolingvisztika*, Budapest, Osiris, 1995, 42.

két végpontját. A nyelvi sztenderdek kialakulása előtti állapothoz képest Európában ma sokkal pontosabban meghatározható, hogy meddig terjed egy-egy nyelv, vagy akár egy-egy dialektus határa. A nyelvföldrajzi és dialektológiai kutatások módszerei megfelelő kiindulásul szolgálnak ehhez, emellett a kelet-közép-európai régióban létrejött nemzetállamok pontosan megnevezik a náluk honos hivatalos nyelvet – főként, ha ez a megnevezés a szomszédoktól való elkülönülés hangsúlyozására is szolgál. Talán az egyik legérdekesebb példa a szerb–horvát–montenegrói hármashoz az utóbbi, amely a hagyományos nyelvtörténeti felfogás szerint a szerb egy dialektusa, de mivel 2007-ben Montenegró az alkotmányában önállóként jelölte meg, 2009-ben pedig a kodifikációja is megtörtént, így mindenkinek önálló nyelvként kell hozzá viszonyulnia.¹²⁴

Azokat a nyelveket, amelyek rendelkeznek kiépített, az oktatásban, hivatalos nyelvhasználatban követendő sztenderd változattal, emellett azonban kölcsönösen érthetőek is egymás számára, mivel egyazon nyelvjárás-kontinuumhoz sorolhatók, a nyelvtudományi szakirodalom *Ausbau* nyelveknek (magyarul: *ráépülő, hozzátoldó, kiépített*) nevezi. Egy másik csoportot alkotnak az *Abstand* (különálló) nyelvek, amelyek minden más nyelvtől különböznek. Vannak ez utóbbiak között olyanok, amelyeknek a rokonságát is lehetetlen, vagy legalábbis nehéz megállapítani (baszk), de ebbe a csoportba tartozik a Kelet-Közép-Európában rokontalan magyar nyelv is a maga egymáshoz közeli dialektusaival.¹²⁵ Trudgill ennek a fogalomnak a nyelv- és identitáspolitikai vonatkozását hangsúlyozza:¹²⁶

Az *Abstand* nyelvek nyelvi státusa vitathatatlan, mert a nyelvi távolság mértéke az ilyen nyelvek és más nyelvek között olyannyira jelentős, hogy nem lehet őket „összetéveszteni” más nyelvekkel. A magyar például ilyen *Abstand* nyelv: területi nyelvjárásai egymáshoz hasonlóak, ugyanakkor hangtani, nyelvtani és szóképzéstanilag szempontból sem a szomszédos nyelvekhez, sem a magyar legközelebbi rokon nyelveihez nem állnak közel. [...] Az *Ausbau* nyelveket ettől eltérően nem nyelvi (vagyis nem hangtani, nyelvtani és szóképzéstanilag) tulajdonságaik, hanem sokkal inkább történeti, kulturális és politikai tényezők miatt tekintik önálló nyelveknek. Például a bizonyos fokig kölcsönösen érthető dán és norvégot, vagy a svédet és a dán nem azért tartják számon önálló nyelvekként, mert nyelvi szempontból jelentősen különböznek egy-

¹²⁴ Márkus Andrea: „Új” déli szláv irodalmi nyelvek, in Bárdos Vilmos (szerk.): *A szótól a szövegig*, Budapest, Tinta, 2012, 173–177.

¹²⁵ Heinz Kloss: ‚Abstand Languages’ and ‚Ausbau Languages’, *Anthropological Linguistics*, vol. 9, 1967/7, 29–41; Fejes László: Nyelv vagy nyelvjárás?, *Nyelv és Tudomány*, 2012. augusztus 27. Nyelv és Tudomány- Főoldal – Nyelv vagy nyelvjárás? (nyest.hu)

¹²⁶ Peter Trudgill: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*, ford. Sándor Klára, Szeged, JGYTF, 1997, 12, 46.

mástól, hanem mert független államokhoz kapcsolódnak, és a beszélőközösségek ma ragaszkodnak ahhoz, hogy nyelvük önálló nyelv.¹²⁷

Crystal enciklopédikus munkája is hangsúlyozza az egyes változatok közötti távolság és a kölcsönös érthetőség összefüggését. Öt európai dialektuskontinuumot különböztetett meg: a skandináv, az északi és a déli szláv, a nyugati újlatin és a nyugati germán csoportot. A kelet-közép-európai régió nyelvi és nyelvpolitikai térképét a két szláv kontinuum meghatározó módon alakította. Az északihoz a cseh, a szlovák, a lengyel az ukrán és az orosz tartozik – eltérően a nyelvrokonsági besorolástól, amely szerint ez utóbbi kettő a keleti szláv nyelvek csoportjához tartozik a belarusszal együtt. A délihez pedig a valamikori Jugoszlávia nyelvein túl a bolgárt sorolja. Az önálló államisággal nem rendelkező, de az északi térségben jelenlévő nyelvekről, így a ruszinról, a kasubról, a szorbról nem tesz említést.

11. térkép. Az európai dialektuskontinuumok.

Felveti a kérdést: honnan lehet tudni, hogy átléptünk két nyelv között egy határvonalat? A válasza erősíti azt a feltevést, hogy ezt a fogalmat kulcsként kell kezelni a kelet-közép-európai nyelvi térség esetében:

¹²⁷ Csernicskó István: A szláv nyelvváltozatok kategorizálásának kérdése Kárpátalján, in Bárány Erzsébet (szerk.): *Baleczky Emil – nyelvész, költő, tanár. Tanulmánykötet*, II. RF KMF – „RIK-U” Kft., Beregszász–Ungvár, 2020, 189.

A nyelvek elnevezése felett folytatott viták gyakran politikai természetűvé válnak, főleg ha országhatárokról van szó. A délszláv kontinuumban például a (korábbi) jugoszláv–bolgár határ jugoszláv oldalán beszélt változatokat Jugoszláviában makedón, Bulgáriában bolgár dialektusoknak tartották – ezzel is jelezve a területre fenntartott igényt. Mivel azonban az adott területen egy dialektuslánc található, nyelvészeti alapon az ilyesfajta konfliktusokat soha nem lehet megoldani.¹²⁸

Már a nyelvtervezés 19. századi folyamatában is jelen van az Ausbau nyelvek szétválasztásánál a politikai és nemzeti identitás szempontja, és annak ellenére, hogy három, illetve most már négy háború is magában foglalta a nyelvi ellentétet, a határrendezések ellenére (vagy talán pont azért) később is vissza-visszatér, például amikor az orosz politikusok megkérdőjelezik az ukrán nyelv (és az ország) létezéséhez való jogát.

A későbbiekben, az egyes nemzeti nyelvek tárgyalása során még visszatérünk a dialektuskontinuumra mint a nyelvi státustervezést és a nyelvi identitás alakítását alapjaiban befolyásoló jelenségre.

A NYELVEK ISMERTSÉGE

Egy nyelv ismertsége nem azt jelenti, hogy hány anyanyelvi beszélője van, hanem azt, hogy hányan beszélnek második nyelvként vagy idegennyelvként. Így például az angol, a francia, a spanyol és a portugál adatai jelentősen eltérnek:

	Nyelv	Az összes beszélő	Elsőnyelvként	Másodnyelvként
1.	angol	1,452 milliárd	372,9 millió	1,080 milliárd
4.	spanyol	548 millió	474,7 millió	73,6 millió
5.	francia	274,1 millió	79,9 millió	194, 2 millió
8.	orosz	258,2 millió	154,0 millió	104,1 millió
9.	portugál	257,7 millió	232,4 millió	25,2 millió
12.	német	134,6 millió	75,6 millió	59,1 millió
29.	olasz	67,9 millió	64, 8 millió	3,1 millió
43.	lengyel	41,3 millió	40,6 millió	0,7 millió
78.	magyar	12,6 millió	12,6 millió	0,07 millió

2. táblázat: Az első- és másodnyelvi beszélők száma.¹²⁹

¹²⁸ David Crystal: *A nyelv enciklopédiája*, Budapest, Osiris, 2003, 40.

¹²⁹ Forrás: What are the top 200 most spoken languages? | Ethnologue (Letöltés: 2023. március 20.)

Az angol, a spanyol, a francia és a portugál esetében nem „igazi” nyelvtanulókról van szó, hanem olyan országok anyanyelvi beszélőiről, akik a valamikori brit, spanyol, francia és portugál gyarmatbirodalomhoz tartoztak, és a gyarmatosítás velejárójaként eredeti anyanyelvüket – általában kényszer hatására – felcserélték az idegenek magasabb presztízsű nyelvével. A kétnyelvűség típusa és a nyelvcsere szintje alapján ez lehet akár „másodnyelv” (angolul: 2nd language; L2), de akár a legszélesebb körben ismert és használt „elsőnyelv” (L1) is. Az persze az érintett több ezer nyelv esetében már mélyebb, egyedi vizsgálatot igényelne, hogy az eredeti nyelv, ami már akár egy korlátozott kompetenciát jelentő örökségi nyelvvé válhatott, hogyan van jelen, jelen van-e még az egyes beszélőközösségek mindennapjaiban.

A nyelvészeti, nyelvpolitikai és nyelvpedagógiai szakirodalomban is elterjedt a *widely used/known language* (széles körben ismert nyelv) és a *less widely used/known* (kevésbé ismert nyelv) terminus használata, újabban pedig terjed a kevésbé választott *less widely chosen* is, ami nyelvtanítás-politikai szempontból talán a legpontosabb kifejezés. Arra, hogy mi tartozik az egyik vagy másik csoportba, nincsen pontos meghatározás, ezt leginkább a gyakorlat mutatja meg.

A legszélesebb körben ma a globális *közvetítő nyelv* (nemzetközi elnevezése szerint: *lingua franca*) szerepét betöltő angol nyelvet tanulják. Az angol nyelv elterjedésével foglalkozó tanulmányok a 21. század elején kb. 750 millió nyelvtanulót és 375 millió másodnyelvi beszélőt említenek.¹³⁰ Az angolt Európában a francia és a német követi, az Amerikai Egyesült Államokban viszont a *spanyol* az első idegen nyelv. Érdekes, hogy a 180 millió anyanyelvi beszélővel rendelkező arab, vagy az egymilliárdnál több első nyelvi beszélőt felmutató mandarin kínai nyelv nem szerepel a „széles körben ismert” (és tanított) nyelvek között. Amióta nem létezik a Szovjetunió és a kelet-közép-európai szovjet politikai és gazdasági érdekszféra, az orosz nyelv tanítása is visszaesett. Crystal közel 300 millióra becsüli az orosz első-, vagy második nyelvként beszélők számát.¹³¹ Ők elsősorban a volt szovjet tagköztársaságok lakói közül kerülnek ki.

A fentiekből látható, hogy alig van olyan nyelv, amelyet világszerte széles körben tanulnának, tehát igazán „ismert” lenne. A legtöbb nyelv a kevésbé ismert és tanított kategóriába tartozik, így – a német kivételével – a kelet-közép-európai országokban honos sztenderdizált nyelvek is ilyenek.

Az Európai Unió egyik alapelve a nemzeti nyelvek megőrzése mellett a közösség két- és többnyelvűségének az elősegítése, amihez a szakértők nyelvtervezési

¹³⁰ http://esl.about.com/od/englishlearningresources/f/f_eslmarket.htm (Letöltés: 2023. március 20.); David Graddol: *English Next*, British Council, 2006. ENext_web.indb (teachingenglish.org.uk) (Letöltés: 2023. március 20.)

¹³¹ Crystal: *A nyelv enciklopédiája*, 360–364.

koncepciót és támogatási rendszert is kidolgoztak, emellett rendszeresen figyelik, elemzik a változásokat. A 2012-es *Eurobarometer* adatai szerint¹³² az uniós polgárok 98%-a ítélte hasznosnak a nyelvtudást, 54%-a beszél legalább egy idegen nyelvet, 25% legalább kettőt, és 10% hármat vagy többet – viszont 46% egyáltalán nem beszél az anyanyelvén kívül mást. A legtöbben Luxemburgban (84%), Hollandiában (77%) és Szlovéniában (67%), a legkevesebben Görögországban (15%), az Egyesült Királyságban (14%), Portugáliában és Magyarországon (13%) képesek idegen nyelven kommunikálni.¹³³ De nem sokkal jobb ennél a középén elhelyezkedő országok e téren mérhető teljesítménye sem: 22% és 18% közötti eredményeket mértek Románia, Franciaország, Olaszország, Csehország, Ciprus, Bulgária, Spanyolország és Írország esetében. A statisztika felveti azt a kérdést, hogy a megkérdezettek pontosan tudták-e, mit jelent a „nyelvtudás” fogalma. Sok országban – így Magyarországon is – a tudást a papír, a nyelvvizsga-bizonyítvány jelenti, másutt már az is „tudás”, ha valaki meg tud szólalni egy másik nyelven.

A kutatás szerint Európában mindössze öt olyan nyelv van, amit a nyelvtanulók legalább 5%-a választ. Ezek közül az angol foglalja el az első helyet (38%), a franciát 12%, a németet 11%, a spanyolt 7%, az oroszot pedig 5% választja. Így az európai többnyelvűség mint nyelvstratégiai cél elérése igen távolinak tűnik, ugyanakkor egyre nő a 20–21. század első számú közvetítő nyelvének, az angolnak a szerepe.

ÖSSZEZÉS

Az Ethnologue nemzetközi nyelvi adatbázis készítői 2023-ban 7168 nyelv létezéséről tudnak. Ennek a több ezer nyelvnek csak egy töredékét beszélik Európában őshonos nyelvként. Ugyanakkor a gyarmatosítás velejárójaként erről a kontinensről terjedtek el a legszélesebb körben ismert nyelvek: az angol, a spanyol, a francia, kisebb mértékben a holland, a portugál és az olasz, amelyek a meghódított területeken nemcsak kétnyelvűséget, hanem akár nyelvcserét is eredményezhettek, vagy egyfajta tetőnyelvként a nyelvhasználat egyes területein beboríthatták, elfedhették a valamikori helyi nyelvi sokszínűséget. Az így láthatatlanná vált nyelvek jelentős része tovább él ugyan, de presztízse csak a beszélőközösség számára van, használata a közösség szűk határait nem lépi át. Erre talán India az egyik legérdekesebb példa: az országnak jelenleg is az egyik

¹³² Europeans and their languages – Publications Office of the EU (europa.eu) (Letöltés: 2023. március 20.)

¹³³ Uo., 12–16.

legmagasabb presztízsű nyelve az angol, mellette a hindit nevezték meg hivatalosként, de e kettőn túl az indiai alkotmány még huszonkét nemzeti nyelvet is megkülönböztet. Ezek a gyarmati időszak elmúltával megerősödtek, és az egyes tartományokban megjelennek a nyilvános színtereken is.¹³⁴ A nyelvek földrajzi sokféleségét tekintve Ázsia és Afrika áll az első két helyen, de itt található a veszélyeztetett nyelvek többsége is, amelyek egy-egy kisebb, százezer fő alatti közösségekben használatosak, írásbeliséggel nem rendelkeznek. Ez utóbbi funkciót többnyire a valamikori gyarmatosító nyelve tölti be a hivatali nyelvhasználatban, valamint az oktatás területén. Érthető, hogy az ún. széles körben ismert nyelvek, elsősorban az angol, vezetnek a nyelvtanulók által választott célnyelvek listáján is.

Az említett adatbázis arra vonatkozóan is tartalmaz adatokat, hogy mindössze háromszáz körül van azoknak a nyelveknek a száma, amelyek egy- és tízmillió közötti elsőnyelvi beszélővel rendelkeznek. A nyelvek jövője, a veszélyeztetettség mértékére adható válasz ezek mentén rajzolódik ki: amíg egy beszélőközösségnek szüksége van az általa használt nyelvre, megmarad, de nyilvánvalóan azok a nyelvek vannak nagyobb biztonságban, amelyek legalább egymillió elsőnyelvi beszélővel rendelkeznek, valamint akár regionálisan, akár országosan hivatalos nyelvi státussal is rendelkeznek.

A kelet-közép-európai térségre a fentiek alapján az alábbiak jellemzőek: a beszélők számát tekintve egyik olyan nyelv sincs veszélyben, amelynek van saját nyelvországa és kidolgozott sztenderd változata, mivel ezek legalább egy országban hivatalos nyelvi funkciót töltenek be, emellett a beszélők több államban elismert nyelvi és etnikai kisebbségként is élnek. Vannak a régióban olyan nyelvek, amelyek a dialektuskontinuum, a nyelvváltozatok terjedése és átszövődése miatt közelebb vannak egymáshoz (egyes szláv nyelvek), de olyan is van, amelyik nem rendelkezik nyelvrokonokkal, ide tartozik a magyar. A hivatalos státusú, kidolgozott sztenderd változattal is rendelkező nyelveken túl azonban erre a térségre is jellemző a nyelvjárások változatossága, noha ezek visszaszorulóban vannak. A visszaszorulásnak, a majdani eltűnésnek az ideje elsősorban attól függ, hogy a szűkebb beszélőközösség számára fontos-e a megtartása, milyen külső megítélés jellemzi – elfogadottság vagy megbélyegzettség, illetve attól, hogy mekkora a távolsága a sztenderdtől – bár ez utóbbi ellenkezőleg is működhet, és nyelvjárási zárványt is létrehozhat. Minél pozitívabb a nyelvhez való külső és belső viszonyulás, annál biztosabb lehet a fennmaradása. Végül meg kell említeni még egy nyelvcsoportot, amelynek a fő jellemzője, hogy az idetartozó

¹³⁴ The National Language of India, 22 Languages of India List (studyiq.com) (Letöltés: 2023. március 2.)

nyelveknek nincs anyaországa, és attól függően alakul a nyelvváltozata, hogy mely nyelv környezetében él. A könyv külön fejezetben tárgyalja az önálló országgal rendelkező, valamint az ország nélküli, területfüggetlen nyelveket.

KÉRDÉSEK

Egyetért-e azokkal a kategóriákkal, amelyeket M. Paul Lewis felállított? Válasszon ki egy ön által veszélyeztetettnek gondolt európai nyelvet, és vizsgálja meg Lewis kategóriái alapján!

Milyen közös vonásai vannak a kelet-közép-európai nyelveknek az Ethnologue adatbázisból lekérhető információk alapján?

Miért lehetséges, hogy az észtl nyelv nincs veszélyben, noha a beszélők száma alapján lehetne?

NYELVEK HÍDSZEREPEBEN

BEVEZETÉS A HÍDSZEREPEŰ NYELVEK ELÉ

Kelet-Közép-Európa népei, országai az államalapítások óta Közép-Európa részének tekintik magukat: az államszervezet és a gazdasági rendszer és az egyház felépítése, működése a régiótól nyugatabbra fekvő államokéhoz hasonlóan alakult, egészen a második világháború végéig. A közösséghez való tartozásnak természetesen nemcsak politikai, gazdasági, katonai, hanem kulturális és nyelvi vonatkozásai is vannak. A római vagy a bizánci keresztény egyházhoz való tartozás meghatározta a kulturális dominanciát is, ami kihatott a két egyház által uralt terület egészére és az ott élő, sokféle etnikumú, saját hagyományokkal rendelkező népesség kultúrájának alakulására. Nyelvi szempontból meghatározó lett egészen a 18. század végéig a népnyelvek feletti, elsősorban írásban és a szakrális, oktatási, valamint államigazgatási és nemzetközi diplomáciai helyzetben használt közvetítő nyelv, a latin, illetve a bizánci egyházhoz kapcsolódó ógyházi szláv alkalmazása. A fejezetben a népek, nyelvek és kultúrák között hídszerepet betöltő, ún. *közvetítő nyelveket* vesszük sorra. Ezek egy részét az areális nyelvészet kutatási területének bemutatása során már említettük, de ebben a fejezetben a nyelvpolitikai szerepük is előtérbe kerül.

A közvetítő nyelvek alkalmazását mindig az eltérő nyelveket beszélő, de egymással valamilyen okból kommunikációra kényszerülő közösségek igénye hozza létre és tartja életben. A nyelvi kompetencia a használati értéktől függően a nyelvtani és szókincsbeli egyszerűsítéstől és kizárólagos szóbeliségtől a legmagasabb államigazgatási és tudományos igényeket is kiszolgáló szó- és írásbeliségig terjedhet. Egy közvetítő nyelv tehát szolgálhatja két vagy több nép között a kereskedelmi kapcsolatokat, de betölthet szélesebb körű funkciót is: egy meghatározott kultúrkörben – akár több országban, kontinensen is – lehet egy-egy korszakban az írásbeliség nyelve, a műveltség hordozója, a törvények rögzítésének eszköze. Lehet azonban egy szövetségi rendszer szimbóluma is: ilyen volt az orosz nyelv a második világháború után a rendszerváltásig a Varsói Szerződés katonai, illetve a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) szervezésében részt vevő kelet-közép-európai országok többsége számára. Napjaink nemzetközi közvetítő nyelvei is ilyen feladatokat látnak el: részben kommunikációs eszközként

szolgálnak a turizmus vagy munka keretében utazgató, világszerte kapcsolatokat építő emberek számára, részben lehetővé teszik a különféle nemzetek tudományos eredményeinek határokra nem ismerő közkinccsre tétele – ezt segíti elő sok, nem angol nyelvterületen működő egyetem angol nyelvű képzése is. Az angol nyelv mára a globalizáció egyik legfőbb szimbóluma lett – és nem csak Európában.

A LINGUA FRANCA FOGALMA

A *lingua franca* terminus olyan közvetítő nyelvet jelent, amely két vagy több különböző nyelvet beszélő közösség között kommunikációs hidat hoz létre. Ma az angol nyelvet tekintjük a leghelterjedtebb *lingua franca*-nak, bár sokan felvetik a kérdést, hogy ezt a közvetítő szerepet betöltő és számtalan változatban létező nyelvet *angolnak* lehet-e még nevezni. Közhely, hogy két nem angol anyanyelvű beszélő könnyebben érti meg egymást, mint ha az egyikük angol anyanyelvű. Emellett vannak olyan nyelvspecifikus szókinccsbeli, grammatikai, szövegszerkesztési jellemzők is, amelyek mentén azonosítható a nem angol anyanyelvű beszélő. Ilyen például a magyar elemekkel telített *hunglish*,¹³⁵ vagy a *spanlish*, a *ruslish*. Maga a *lingua franca* elnevezés a frankok nevét sejteti, de ez nem egyetlen néphez köthető gyűjtőnév. Kereskedni kellett, valahogy meg kellett értenie egymást a vevőnek és az eladónak: eredetileg a földközi-tengeri kereskedelem során használták főként a hajósok és más kereskedők ezt a főként neolatin szókinccsre épült keveréknyelvet.

A Római Birodalom fennállása idején a provinciák *lingua franca*-ja a latin számos változata lett, évszázadokkal később pedig a gyarmatosítók nyelve töltött be hasonló funkciót a hódítók és meghódítottak, illetve a hódítási területen élő, de egymástól eltérő nyelveket beszélő bennszülöttek között. Az ókori és középkori kereskedelemben részt vevő, különféle nyelvű népcsoportok érintkezése során használt közös nyelv jellemzője, hogy többféle nyelv is közreműködött a létrejöttükben, és funkcióját, struktúráját tekintve valószínűleg jóval egyszerűbb volt, mint a modern kor közvetítő nyelvei. Ezt a típusú, több gyökérből is táplálkozó, a közreműködő nyelvek szókinccsét, sőt beszédhangjait is egyszerűsítő, nyelvtani struktúrákat nem alkalmazó keveréknyelvet *pidzsinként* tartjuk számon, de fontos megjegyezni, hogy nem minden *lingua franca* tartozik ide.¹³⁶

¹³⁵ A Hunglish korpusz weboldala: <https://hunglish.hu/>

¹³⁶ Sándor Klára: *Határtalan nyelv*, Budapest, Szak, 2014, 163–180.

A mesterséges nyelvek mint lehetséges közvetítő nyelvek

A híd szerepű nyelvek csoportjába sorolhatók a *mesterséges nyelvek* is, amelyek létrehozásuk idején mindenki számára idegenek, tehát nem kötődik hozzájuk olyan nyelvi identitás, mint a természetes nyelvekhez, viszont egyszerűek, logikusak, megalkotóik kerülnek a természetes nyelvekre jellemző kivételeket, viszont néhány kísérlettől eltekintve ezek alkalmasak az emberi kommunikációra.

Talán a legismertebb a mesterségesen létrehozott nyelvek közül az *eszperantó*, amelyet a 19. században alkotott meg Lazar Markovich Zamenhof.¹³⁷ Ez ma élő nyelvnek tekinthető, fordításirodalma van, sőt nyelvvizsgát is lehet tenni belőle.¹³⁸ Az eszperantó mindössze 16 alapszabályra támaszkodik, amelyek között vannak morfológiaiak (pl. a számnevek alakja nem változik, a főnevet és a melléknévet egyeztetni kell, a szóképzés a tövek összetételével történik), hangtaniak, pl. eredetileg nincsenek néma betűi (ma már van ilyen), mindig az utolsó előtti szótag a hangsúlyos.¹³⁹ A tanulását megkönnyíti, hogy a hangjelölés egyszerű: egy hang = egy graféma. Érdekesség, hogy eredetileg mellékjeles mássalhangzók is szerepeltek az írásrendszerben, amelyek később elmaradtak, és helyettük egy néma *h* került a mássalhangzók végére, ma pedig *x* jelöli ennek a helyét (a „*cs*” hang jelölésének útja: $\acute{c} > ch > cx$). Az eszperantó szókinccse körülbelül 15 ezer, főként a neolatin nyelvekből származó szógyökre épül (*amas* = szeret, *patro* = apa), de vannak benne szláv és germán elemek is. Zamenhof célja az volt, hogy egy jóhangzású, könnyen megtanulható nyelvet alkosson meg, ezért nem zárta ki a változás lehetőségét. Egy másik ismert mesterséges nyelv, a *volapük*, amely az eszperantóval ellentétben nehezen átlátható nyelvtanra támaszkodott, és nem volt rugalmas rendszerű. Ennek a nyelvnek a megalkotója, Johann Martin Schleyer nem támogatta más javaslatok beépítését, így a kezdeti lendület után (1880–1889) mindössze tudománytörténeti érdekesség maradt.¹⁴⁰ Az eszperantó grammatikája viszont a természetes agglutináló nyelvekhez hasonló, tehát van ragozása, vannak viszonyító eszközei, igemódjai és három igeideje, továbbá jóval egyszerűbb a szerkezete, mint azoknak a nyelveknek a rendszere, amelyekre támaszkodott. Van azonban egy fontos, csak a mesterséges nyelvekre jellemző tulajdonsága:

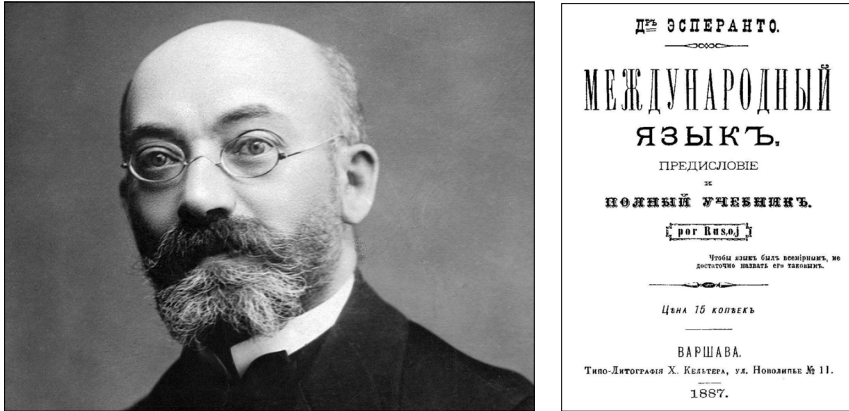
¹³⁷ Zamenhof életéről, az eszperantó nyelv születéséről: Princz Oszkár: Az eszperantó élő nyelvvé válásának fontosabb állomásai, in Gecső Tamás (szerk.): *Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*, Budapest, Tinta, 2003, 68–77. A mesterséges nyelvről szövegmutatványokkal: Cseresnyési László: *Nyelvek és stratégiák – avagy a nyelv antropológiája*, Budapest, Tinta, 2004, 241–250.

¹³⁸ Egy példa a tanfolyamra, tananyagra és a nyelvvizsgára: <http://www.eszperanto-tanfolyam.hu/> (Letöltés: 2023. március 21.)

¹³⁹ Crystal: *A nyelv enciklopédiája*, 441.

¹⁴⁰ Princz Oszkár: *Az eszperantó*, 69–70.

nincsenek benne kivételek. Jelenleg az eszperantónak közel 2 millió beszélője és 1000 körüli elsőnyelvi beszélője van.¹⁴¹

1–2. kép. Zamenhof arcképe és eszperantó tankönyvének címlapja (1887).

Ha ilyen egyszerű megtanulni a mesterségesen létrehozott nyelveket, amelyek ráadásul konfliktust sem okozhatnak, hiszen beleszületni néhány kivételtől eltekintve alig lehet, csak megtanulni, döntően minden beszélőnek a tanult nyelve. Akik az eszperantónak elkötelezett családban születnek, „apanyelvükként” jelölik meg, ahogyan Salomonné Csíszár Pálma is.¹⁴²

Korlátlan, a természetes nyelvhez hasonlóan értelmezett kompetenciáról ugyanakkor nehéz lenne beszélni egy szerkesztett nyelv esetében. Ha vannak tanulói, akik könnyen, gyorsan (kb. 200 óra alatt) használható tudás birtokába jutnak, néhány hónap alatt pedig elérhetik a középfokú nyelvtudást, felvetődhet a kérdés, hogy miért nem terjedt el jobban. Crystal a mesterséges nyelvekről szóló fejezetében összegyűjtötte azokat a nyelvi és nyelvpolitikai problémákat is, amelyek akadályozták az elterjedést. Az egyik ilyen elemként a mesterséges nyelvek indoeurópai nyelvi alapjait nevezi meg, mivel a nem ebbe a nyelvcsaládba tartozó nyelvek számára nem egyértelműek a kategóriák, emellett szemantikai nehézségeket is okoz a szavak eltérő jelentéstartalma, különösen a frazémák tekintetében. Crystal megfogalmazásában a nyelvideológiai akadály a következő:

¹⁴¹ Thomas Moore Devlin: *What Is Esperanto, And Who Speaks It?*, 2019. What Is Esperanto, And Who Speaks It? (babel.com) (Letöltés: 2023. február 8.)

¹⁴² Salomonné Csíszár Pálma: Apanyelvem az eszperantó, in Gecső Tamás (szerk.): *Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*, Budapest, Tinta, 2003, 78–86.

A nyelv egyik alapfunkciója, hogy kifejezi emberi csoportok identitását, és ez adja a magyarázatát számos nyelvi különbözőségnek. Márpedig a mesterséges nyelvekben ezek az eltérések nem létezhetnek. Így az elterjesztésüket célzó mozgalmak óhatatlanul szembekerülnek mindazon erőkkkel, amelyek célja a nemzeti, regionális vagy társadalmi eltérések kifejeződésének fenntartása. A nacionalizmus kialakulása, amely során a nemzeti nyelv a nemzeti hagyomány alapelve és a nemzeti büszkeség forrása lett, állította meg a mesterséges nyelvek elterjedését a 18. század végén – és vetette vissza ismét terjedésüket az első világháború utáni években.¹⁴³

A mesterséges nyelvek elterjedésének akadályait firtató kérdésekre adható válasz tehát elég egyszerű: amíg a gondolkodást és a hovatarozást a nyelvi identitás, az anyanyelvhez való erős érzelmi kötődés, a korlátlan kompetencia igénye, a hasznosság, valamint a nyelvvel is összefüggő, közösségi kulturális hagyományok – egyebek között a nyelvi változatosság – határozzák meg, az emberi kommunikációra alkalmas mesterséges nyelvek nem tölthetik be a nekik szánt nyelvi béketeremtő szerepet.

Az egyszerűsített és újraépített közvetítő nyelvek – a pidzsin és a kreol

A közvetítő nyelvek sajátos csoportját alkotják a lingua franca kapcsán már említett *pidzsin* nyelvek, amelyek a mindennapi életben, de főként a nemzetközi kereskedelmi érintkezésben játszanak szerepet már az ókortól kezdve. Jellemzőjük a célszerűség, az egyszerű nyelvi formák alkalmazása, a redukált mennyiségű, de kreatívan alkalmazott szókincs,¹⁴⁴ ami lehetővé teszi, hogy az egymástól jelentősen eltérő nyelvek mellett az adott terület pidzsinjét is beszélő emberek megértsék egymást. A pidzsin senkinek sem az anyanyelve, viszont mindig élő nyelvek találkozási pontján alakul ki valamilyen, a beszélők számára hasznos forrásnyelvből (pl. angol, francia, portugál). A pidzsin beszélői nem, vagy alig értik meg a forrásnyelvi sztenderd beszélőit és viszont, tehát „a két nyelv között nincsen kölcsönös érthetőség; emellett a pidzsin nyelvek központosulás és megszilárdulás következtében szilárd nyelvi alakulatokká válnak”.¹⁴⁵ Éppen emiatt nem lehet a „kínai piacok” redukált magyar nyelvét pidzsinnek nevezni, hiszen van kölcsönös megértés a sztenderd magyar nyelvet használók és az egyszerűsített, „túlélő szintű” magyarnyelvtudásukat alkalmazó kínai, vietnami árusok között.

¹⁴³ Crystal: *A nyelv enciklopédiája*, 442.

¹⁴⁴ Sándor: *Határtalan nyelv*, 165–170.

¹⁴⁵ Trudgill: *Bevezetés*, 65.

A nyelvek találkozási pontjából azonban nemcsak egyszerűsödési, hanem gazdagodási folyamatok is kiindulhatnak leginkább akkor, ha letelepedett közösségekről van szó, amelyeknek a beszélői nem azonos szinten helyezkednek el a társadalmi hierarchiában. A fokozatos összefonódás, változás, gazdagodás, majd stabilizálódás eredményeképpen, jellemzően a valamikori gyarmatokon az ott élő, különféle nyelveket beszélő közösségekben létrejönnek a *kreol* nyelvek. Korábban a kutatók folyamatként képzelték el a pidzsin és kreol kapcsolatát, de ma már világosan látható, hogy eltérő társadalmi környezet, eltérő kommunikációs szándék és funkció jellemzi ezt a két típust.¹⁴⁶ Míg a pidzsin nem lép túl a közvetítő nyelvi szerepen, a kreolok a gyökereikre természetesen sok tekintetben utaló jegyekkel rendelkeznek, viszont önálló nyelvekként szolgálják a saját beszélőközösségüket. A kelet-közép-európai régió is rendelkezik egy német alapú kreolizált nyelvvel, a jiddissel, bár a létrejötte nem ugyanúgy történt, ahogy a meghódított területeken például a haiti kreolé, a funkciója viszont megegyezik azzal. Emellett ide sorolható az orosz és ukrán nyelv szimbiózisából létrejött szurzsik is – ez viszont azért tér el az eredeti kreol nyelvi definíciótól, mert két egymáshoz dialektológiailag közeli nyelvből jött létre. Ezek a nyelvek – szemben a pidzsinnel – már változatos színtereken használhatóak, a közösségükön belül magas a presztízszük, vannak anyanyelvi beszélőik, többnyire gazdag a nyelvtani rendszerük és a szókészletük.¹⁴⁷

A középkori Európa nemzetközi közvetítő nyelve: a latin¹⁴⁸

A középkorban, egészen a nemzeti nyelvek 19. századi térhódításáig Európában a latin nyelv töltötte be a műveltség nemzetközi közvetítő nyelvének szerepét mind szóban, mind írásban: ezen a nyelven készültek a krónikák, az oklevelek, az egyetemeken ezen adták át a professzorok a tudást – ezzel megteremtődött a hivatali és tudományos élet teljes átjárhatósága. Felmerülhet a kérdés, hogyan vált a latin, amely eredetileg egy város, Róma nyelve volt, a műveltség és az államszervezés nyelvéné egész Európában, miközben a római polgárok számára a görög töltötte be a magasabb presztízszű nyelv szerepét.

A Római Birodalom folyamatosan terjeszkedett, és a katonai hódítást követően be is rendezkedett a területen. Településeket alakítottak ki, megszervezték

¹⁴⁶ Sándor: *Határtalan nyelv*, 178–180.

¹⁴⁷ Wardaugh: *Szociolingvisztika*, Pidginek és kreolok: definíciók, 56–58.

¹⁴⁸ A latin már az areális nyelvérintkezések tárgyalásánál is előkerült, itt egy szélesebb, funkcionális szempontú áttekintéssel egészítjük ki a vele kapcsolatos ismereteket.

a latin nyelvű közigazgatást, az írott dokumentumok is ezen a nyelven készültek. A provinciák lakói közül annak, aki a katonáskodást választotta, vagy tanulni akart, el kellett sajátítania a latint, ami lassan szétterjedt a birodalom nyugati területein, és a birodalomban Róma hatalmát megtestesítő, regionális közvetítő nyelvvé vált. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy ne csak elsajátítható, hanem *tanulható* is legyen a nyelv. Erről a római szellemi élet vezetői gondoskodtak: nemcsak kidolgozott grammatikával rendelkezett a latin, hanem pontos helyesírási, szövegszerkesztési és stilisztikai szabályok is rendelkezésre álltak. Tehát minden készen volt, ami egy kodifikált hivatalos nyelv számára szükséges lehet. Más, ilyen komplex módon kidolgozott nyelv nem volt a provinciák területén, így természetesen ezt vették át az ott lakók. Saját nyelvük lassan háttérbe szorult, és kialakult a beszélt latin nyelv sokféle változata – ezeket ma neolatin nyelvekként tartjuk számon.¹⁴⁹

A Nyugatrómai Birodalom megszűnése után sem változott a helyzet: a sokféle latin nyelvváltozat, a neolatin nyelvek közvetlen elődei önálló életet kezdtek élni a szóbeliség szintjén, ugyanakkor az írásbeliségük változatlanul a klasszikus latin grammatikára épült. A nyelvváltozatok ilyen típusú, funkcionális elkülönülését Ferguson nyomán *diglossziának* nevezzük.¹⁵⁰ (Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a birodalom keleti részén a görög nyelv töltötte be a vezető szerepet mind a vallásban, mind az államigazgatásban, de az ott használatos nyelvek vonatkozásában nem ment végbe a latinhoz hasonló szétfejlődési folyamat.)

A latin továbbélését, kiemelt szerepének megtartását nagymértékben segítette a kereszténység terjedése. A kereszténység korai szakaszát az arámi, a héber és a görög nyelv jellemezte, viszont amikor Nagy Konstantin császár a 4. század elején áttért az új hitre, megjelent a latin az irodalomban és a bölcseleti munkákban is, sőt Hyeronimus a görög nyelvű Bibliát is lefordította. A magas fokú kidolgozottsággal rendelkező latin alkalmas volt az új kultúra terjesztésére, és az erősödő, egyre nagyobb társadalmi befolyást élvező nyugati keresztény egyház révén így fokozatosan a középkori Európa elsődleges, magas presztízsű

¹⁴⁹ Tore Janson: *Beszélj! A világ nyelvei – tegnap, ma, holnap*, Budapest, HVG Könyvek, 2003, 93–104.

¹⁵⁰ Charles Ferguson: Diglossia. *Word XV*, 1959, 325–340. Magyar nyelven: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*, Budapest, Gondolat, 1975, 291–317. Ferguson diglosszia fogalmát, annak alkalmazhatóságát vizsgálja a magyar nyelv változatai szempontjából Lanstyák István több tanulmánya a Kontra Miklós és Saly Noémi szerkesztette *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* című kötetben (Budapest, Osiris, 1998), ezek: Diglosszia és kettősnyelvűség (125–143), A magyar–magyar diglosszia néhány kérdéséről (166–182).

nyelve lett.¹⁵¹ Sőt, nemcsak a vallásban, az irodalomban és a tudományban, hanem az államigazgatásban is fontos szerepet kapott azzal, hogy ez lett az egyetlen hiteles, állami írásbeliség nyelve. Sándor Klára meghatározása szerint az írásbeliség megléte és a társadalmat alkotók kulturális, oktatási egyenlőtlensége kulcskérdés a diglosszia megértéséhez. Az írott és a beszélt nyelvváltozatok jelentős eltéréseket mutathatnak, emellett „szükséges az is, hogy hosszú ideig kevesen birtokolják a H-változatot, így ismerete nagy tekintélyt biztosít, fenntartja, megerősíti a társadalmi szegregációt. A diglosszia tehát egy-egy beszélőközösségre érvényes, de a beszélőközösség valamennyi beszélőjére nem föltétlenül: lehet, hogy csak egy szűk elit réteg érti és tudja használni a nagy tekintélyű változatot.”¹⁵²

Az írástudókat kolostori iskolákban képezték a Priscianus és Donatus-féle grammatika és ezek kiegészített változatai alapján. A törvényeket, nemesi okleveleket, a birtokok adományozásáról szóló dokumentumokat latinul foglalták írásba, a krónikákat, himnuszokat latinul írták, az egyetemeken latinul tanítottak, emellett a népnyelveket leíró első grammatikák is ezen a nyelven készültek. Alkalmas volt a latin emellett a nemzetközi kapcsolatok kommunikációjára is, mivel senkinek sem volt az anyanyelve, de mindenki ezen a nyelven tanulta a jogot és a filozófiát, emellett az uralkodók latinul jól tudó, többnyire egyházi személyeket jelöltek ki diplomáciai szolgálatra.¹⁵³

Összességében tehát a latin egy olyan kevesek által birtokolt, diglosszia szerepű lingua franca volt, amely nyelvföldrajzi szempontból Európa keleti határáig terjedt, és presztízse évszázadokon át kiemelkedően magas volt. A neolatin nyelvek esetében a fergusonai diglosszia két kategóriája, a *H* (*high*, *magas*) és *L* (*low* – *alacsony*) változat funkcióelkülönülése jól látható. Több évszázadon keresztül elfogadták a latint a nemzetközi diplomácia kommunikációs nyelveként, ezt használták az állami és államközi hivatalos iratok rögzítésére, de kiemelt szerepe volt az írásbeliség más területein is, így a keresztény kultúrában, a szép-irodalomban és a tudományban is. Ugyanakkor a beszélőközösségek szempontjából ez a lingua franca csak az iskolázott elit számára volt a kommunikáció eszköze. Vezető szerepét a 16. században, a protestantizmus megjelenésével és a nemzeti nyelvek fokozatos térhódításával veszítette el, bár a törvényhozásban és több tudományterületen egészen a 18. század végéig megmaradt a túlsúlya.

¹⁵¹ Wilfried Stroh: *Meghalt a latin, éljen a latin! Egy nagy nyelv rövid története*, Budapest, Typotex, 2011, 123–154.

¹⁵² Sándor: *Határtalan nyelv*, 104.

¹⁵³ Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: A latin nyelv az európai kultúrában, in Gecső Tamás (szerk.): *Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*, Budapest, Tinta, 2003, 18–25.

EURÓPA REGIONÁLIS ÉS IDŐSZAKOS KÖZVETÍTŐ NYELVEI

Vannak olyan közvetítő nyelvek, amelyek nem terjednek túl egy kontinens határain, hanem leginkább egy-egy birodalomhoz és időszakhoz köthetők. Ebből következik az, hogy ezek a nyelvek addig tölthetik be a hídszerepet, ameddig a központi hatalom erős. A birodalmak megszűnésekor vagy meggyengülésekor a nyelv hatóköre is csökken. Felmerülhet persze a kérdés, hogy tekinthető-e közvetítő nyelvnek az a helyzet is, amikor a gyarmatosító a meghódított területek őslakosságának a nyelveit visszaszorítja, és a magáét teszi a helyébe. Értelmezésünk szerint a közvetítő nyelv elfogadása az érintett nyelvközösségek oldaláról önkéntes, presztízse magas, emellett a hatóköre – az angol kivételével – csak egy szűk társadalmi rétegre terjed ki, ezért a gyarmatosítást nem soroljuk ide.

A francia nyelv

A diplomácia nyelveként is használt latint a 16. század folyamán fokozatosan váltotta fel egy erősödő, tudatosan kidolgozott neolatin nyelv, a királyi udvar által használt *francia*. Már 1539-ben megszületett az a rendelet, amely előírta Franciaországban a francia nyelv használatát a jog és közigazgatás területén.¹⁵⁴ Tíz évvel később, 1549-ben pedig megszületett az első nyelvművelő (nyelvtervező) munka is Joachim du Bellay francia költő tollából (*Défense et Illustration de la langue française / A francia nyelv védelme és dicsérete*), amely nemcsak a francia nyelv kimunkálásáról szól, hanem arról is, hogyan lehet a presztízst növelni, és minél szélesebb körben elterjeszteni a nemzetközi színtéren és Franciaország területén egyaránt. Ez az írás egyébszint azért fontos, mert rámutat arra, hogy a saját terminológiával, kidolgozott grammatikával és helyesírással nem rendelkező nyelvek magukban rejtik a félreértelmezés lehetőségét, így nem alkalmasak egy magasabb társadalmi igény kiszolgálására. Másrészt pedig azért jelentős, mert a 16. század közepén megfogalmazza a sztenderdizált és kodifikált nyelv lényegét: a saját nyelvközösség számára is elfogadottá, magas presztízssúvé kell tenni a kiválasztott nyelvváltozatot ahhoz, hogy kiemelkedhessen a vele egy területen honos többi népnyelv közül, és hivatalossá válása ne csak papíron, hanem a gyakorlatban is megtörténjen.

A francia udvar nyelve – az igen magasra értékelt francia kultúrával együtt – a tudatos tervezés és irányítás ellenére elég lassan, de biztosan terjedt az európai arisztokrácia körében. XIV. Lajos korában, 1714-ben jött létre az első *francia*

¹⁵⁴ Csernusné Ortutay Katalin: Nyelvtörvények, elnemzetlenítés, *História*, XXIV. évf., 2002, 9–10, 36.

nyelvű diplomáciai okirat, egy államközi szerződés is, bár a záradékba akkor még beleírták, hogy ez nem precedens értékű. Nemcsak a latin, hanem később, a francia lingua franca használata idején sem volt még szokás törvénybe iktatni a nemzetközi közvetítő nyelv használatát, hiszen a szükségességét a gyakorlat diktálta. Mihalovics Árpád diplomáciainyelv-történeti kutatásai szerint „mintegy fél évszázadon át valamennyi szerződéshez külön megjegyzésként odabiggyesz-tik, hogy egyedi esetről lévén szó – különben a francia nyelv használatát hivatalosan nem akceptálják. Ötven évvel később, 1763-ban a párizsi békeszerződésben hagyták el először az említett kitételeket a szerződés aljáról, s ezzel mintegy jelezték azt a tényt, hogy az elfogadott nyelv a francia. [...] S ez az írásban soha nem rögzített konvenció több mint másfél évszázadon át a diplomácia íratlan szabályaként élt tovább egészen az első világháborút lezáró 1919–20-as béketárgyalásokig”.¹⁵⁵

A francia nyelv, ugyanúgy, mint a latin, csak az európai társadalmak felső rétegét érte el, de néhány ponton különbözött attól. Míg a latin keleti határai kijelölhetők a bizánci és a római kereszténység találkozásánál, a francia Kelet-Európába, az orosz és a román nemességhez is eljutott, sőt presztízsnyelvükké vált. A franciát soha nem tanították olyan széles körben az európai iskolákban, mint a latint, mivel a 16–17. században már a legtöbb országban megkezdődött a nemzeti nyelvű írásbeliség kidolgozása. Egyetlen „igazi” lingua franca szerepe lett: amikor a 19. században megszervezték a nemzetközi postahálózatot, a francia lett a munkanyelv.¹⁵⁶ Ettől az egy hétköznapi területtől eltekintve a francia mindig az „elit” nyelve maradt, először a királyi udvarok nemességéé, majd az értelmiségé. Betöltötte a neki szánt lingua franca szerepet, de használati köre nem érte el a latin kiterjedését. Eszerint tehát a *regionális hatókörű és időszakos közvetítő nyelvek* közé tartozik.

Napjainkban néhány nemzetközi szervezet hivatalos nyelve – és mint ilyen, közvetítő nyelvi szerepet lát el az ENSZ, az UNESCO, a NATO és az Európai Unió tagállamai között.

A német nyelv

Már a 16. században megjelenik a *német* mint a szaktudomány nyelve – először a latinul nem tudók számára készült népszerű, főként természettudományokat feldolgozó témákban,¹⁵⁷ de soha nem tudott a latin helyébe lépni. Hatóköre

¹⁵⁵ Mihalovics Árpád: A francia a társadalmi érintkezés, a diplomácia és a nemzetközi kommunikáció nyelve, *Élő Jászkunság*, 2004/1, 83. <http://epa.oszk.hu/00100/00187/00001/pdf/009.pdf> (Letöltés: 2023. február 23.)

¹⁵⁶ Janson: *Beszélj!*, 252.

¹⁵⁷ Stroh: *Meghalt a latin, éljen a latin!*, 245.

regionális és időszakos jellegű volt, lingua franca szerepe pedig nem a nemzetközi társadalmi igényre vezethető vissza, hanem egy birodalom homogenizáló politikájához volt köthető. Már a 16. században, a Habsburg Birodalom erősödésével párhuzamosan jelentkezik a német birodalmi főnyelv elterjesztésének igénye a keleti és déli érdekövezetben, különösen a csehek, a szlovákok, a lengyelek, a magyarok, a horvátok és a szlovének lakta vidékeken, tehát leginkább a Kárpát-medencében. Az első lépést ennek érdekében I. Ferdinánd Habsburg uralkodó tette meg, amikor a mohácsi csata elvesztése után (1526) segítséget ajánlott a magyaroknak a törökök elleni küzdelemben, de nem önzetlenül. Ajánlata nyelvi vonatkozása az volt, hogy bevezette a német vezényleti nyelvet a hadseregben, később a közigazgatásban is meghatározóvá vált a német nyelv – először csak a latin mellett, azután azt felváltva.¹⁵⁸ Kétszázötven évvel később, a nyelvi-etnikai tudatosság épülésének újabb szakaszában a Habsburg Birodalom népei II. József 1784-es nyelvrendeletét a nemzeti nyelvek elleni agresszióknak, a nyelvi asszimiláció első lépésének tekintették. Abban igaza volt a felvilágosult abszolutista uralkodónak, hogy a latin lingua franca helyett másra volt szükség, mert már nem tudta betölteni a hivatását egyik hagyományos színterén sem, viszont a császár egyedül a német nyelvben látta azt a szervező és összetartó erőt, amelyet a birodalom stabilitásának egyik feltételének tekintett. A tervét igen gyorsan, türelmetlenül akarta megvalósítani egy megváltozott nyelvideológiai környezetben. A németnek ilyen módon ugyanazt a szerepet szánta, mint amit a latin töltött be a 18. századig, csak hogy közben a nemzeti mozgalmak nemcsak elindultak, hanem meg is erősödtek, és egy új birodalmi közvetítő nyelv bevezetése szembement a nyelvhasználatra is kiterjedő nemzetépítési törekvésekkel.

Ugyanakkor van egy másik tényező is, ami az uralkodói módszerrel ellentétben inkább elősegítette a német nyelv természetes elterjedését, *regionális közvetítő nyelvvé* válását a kelet-közép-európai térségben: ez a németek 11–12. században megkezdődött szétvándorlása. A cseh, a magyar és a horvát államalapítás óta igen jelentős számban költöztek ezekre a területekre német népcsoportok, és nemcsak homogén falvakat hoztak létre, hanem etnikailag vegyes településeken is éltek csehekkel, morvákkel, szlovákokkal, magyarokkal, románokkal, déli szláv népekkel együtt. Településeik fejlettek voltak, fontos részt vállaltak az iparosításban, a városi kultúra kialakításában. Nyelvük és kultúrájuk presztízse magas volt. 1718-ban a felső-magyarországi Lőcsén Bél Mátyás megírta az első német nyelvkönyvet az iskolások számára, ami azt bizonyítja, hogy valós társadalmi igény jelent meg a környezet nyelvének szervezett megismerésére. A latin kiszorulásával

¹⁵⁸ Nádor Orsolya: *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státusváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*, Budapest, BIP, 2002, 53.

párhuzamosan terjedt a német, majd a 20. század első felében, a második világháború végéig a leginkább tanított idegen nyelv lett az iskolákban. Hatékonyságát és a nyelv presztízsét bizonyíthatja az a tény is, hogy a 19. és 20. század fordulóján született, középfokú végzettséget szerzett kelet-közép-európai polgárok számára a német lett a leginkább ismert és használt idegen nyelv. Ezt a pozíciót a második világháború után elveszítette, és csak az 1989-es rendszerváltás után sikerült visszaszereznie, amikor az addig kötelező orosznyelvoktatás helyét első idegen nyelvként ismét a német (vagy az angol) vette át a középiskolákban.

A német nyelv a 19. század utolsó harmadától a második világháború végéig töltött be regionális közvetítő nyelvi szerepet, és a kelet-közép-európai térség polgári vagy középiskolát végzett cseh, szlovák, lengyel, horvát és magyar lakosaira volt jellemző a használata. A 20. század végére azonban a rendelkezésre álló adatok szerint jelentősen alulmaradt az angollal folytatott versenyben: az Eurobarometer 2012. évi felmérése alapján nyelvtanulóinak aránya mindössze 11% az angolt választó 38%-kal szemben, és visszaszorult annak ellenére, hogy az Európai Uniónak nemcsak hivatalos, hanem munkanyelve is volt, amíg létezett ez a kategória, Közép-Európában pedig évszázadokon át vezető szerepet töltött be.

Az orosz nyelv

Az orosz nyelv szintén csak korlátozottan nevezhető lingua francának, mert általánosan nem terjedt el Európában, és csak bizonyos részterületen töltötte be a nemzetközi közvetítő nyelv szerepét. Az egyik terület, ahol fontos szerepet játszott az orosz, a Szovjetunió, a másik pedig a kelet-közép-európai, úgynevezett „keleti blokk” országai, de hatókörét, presztízsét és hasznosságát tekintve jelentősen eltér a nyelvországtól (Oroszországtól) és az azzal föderációt alkotó országoktól.

A Szovjetunió megalakulása után az Orosz Föderáció vezető hatalomként szerepelt, és ennek velejárójaként kiemelt szerepe lett az orosz nyelvnek a tagköztársaságok közötti hivatalos, politikai, gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokban. Ugyanakkor az egyes köztársaságokban nem volt hatékony az orosz nyelv tanítása, presztízsé is elmaradt a központi szándéktól, tehát az egyes beszélőközösségekben még a térképen ábrázolható, és a kommunizmus mellett az orosz nyelvvel azonosított országokban sem tudott teljes értékű közvetítőként elterjedni. Kivételt jelentettek ez alól az Orosz Föderáció területén élő nyelvi kisebbségek, így pl. a kis finnugor népek, amelyek még az 1920-as, 30-as években megpróbálkoztak a saját nyelvi tervezéssel, de a folyamatot megakasztotta a moszkvai központi akarat, amely minden, a nemzeti nyelv és kultúra megőrzésére,

fejlesztésére vonatkozó elképzelést nacionalizmusnak bélyegzett, és igen keményen büntetett is.¹⁵⁹ A nacionalizmussal vádolt nemzeti értelmiséget igyekezett a hatalom eltüntetni, a megfélemlítés egyik velejárója, eszköze pedig az volt, hogy egyre több orosz tannyelvű iskolát hoztak létre, így már gyermekkorban is elindulhatott a nyelvcseré. Ez a politika érvényesült a Szovjetunió egész területén, de a szovjet birodalom szétesése után elindult nyelvészeti sikeressége bizonyította (pl. Udmurtiában), hogy ebben az esetben sem volt hatékony a központi hatalom nyelvének erőszakos elterjesztése.

A második világháború után kötelező nyelvként vezették be az orosz a Szovjetunió felügyelete alá tartozó térség, a „*keleti blokk*” országaiban (Románia kivételével). Kezdetben nem voltak felkészült tanárok, akik minden iskolatípusban minden tanórát meg tudtak volna tartani, és maga az oktatási tartalom is erősen a politika hatása alatt állt, tehát egyáltalán nem volt motiváló sem a diáknak, sem a tanárnak. Természetesen az új hatalommal való szembenállás sem kedvezett a nyelvtanítás sikerének, mivel az *orosz nyelv* nem Tolsztoj vagy Dosztojevszkij nyelvét jelentette, hanem Leninét, Sztálinét, Rákosi Mátyásét – tehát a diktatúráét.

De nemcsak a politikai ellenérzések és a kevésbé hatékony oktatási módszerek miatt nem lett az orosz nyelvből kelet-közép-európai lingua franca, hanem azért sem, mert negyven éven keresztül nem volt élő kapcsolat a nyelvtanulók és az anyanyelvi beszélők között, miközben a lehetőség adott lett volna rá, nem úgy, mint a latin esetében, ahol már nem voltak a nyelvnek anyanyelvi beszélői. Ellenpéldaként lehet megemlíteni a volt szovjet tagköztársaságokat, egyebek között a balti államokat, ahol az őshonos lakosság mellé folyamatosan telepítették az orosz anyanyelvűeket, és így létrejött a beszélők között az a közvetlen kapcsolat, ami a Szovjetunió határain túl nem volt jellemző, ott viszont az őslakosok ezt valódi kényszerként élték meg.

A szovjet tagköztársaságokhoz hasonlóan, Kelet-Közép-Európában is leginkább a politikában és a kereskedelemben, pontosabban a szovjet érdekövezet nemzetközi politikai, katonai és gazdasági szervezeteiben töltött be az orosz közvetítő nyelvi szerepet a birodalom fennállásáig. Van azonban folytonosság, tekintettel Oroszország nagyhatalmi státusára: napjainkban is az ENSZ és az Európa Tanács egyik hivatalos munkanyelve az orosz. Emellett – tekintettel az Unió területén élő 5 millió körüli orosz anyanyelvű lakosra, 2011-ben elindult egy kezdeményezés Oroszországból, hogy legyen az orosz is az Európai Unió hivatalos nyelve, ez azonban egyelőre nem valósult meg. Az orosz nyelv presztízsére valószínűleg negatív hatással lesz Oroszágország Ukrajna ellen 2022. február 24-én elindított háborúja.

¹⁵⁹ Pusztyai János: *Nyelvi helyzet, nyelvi tervezés a kis uráli népek körében*, Szombathely, Savaria University Press, 1997, 53.

Korunk európai lingua francája, az angol

A fentiekből kirajzolódott egy kép arról, hogy a különböző korok nemzetközi közvetítő nyelvei miért alakultak ki, és milyen hatókörrel rendelkeztek. Napjaink legszélesebb körben használt közvetítő nyelve vitathatatlanul az *angol*. Idegen nyelvként ezt tanulják a legtöbben, hasznosságához nem férhet kétség. Felmerülhet a kérdés, hogyan sikerült ezt a pozíciót elérnie az angol nyelvnek. Sok olyan tényező segítette ezt, ami egyetlen más nyelv esetében sem volt jelen ilyen komplex módon.

A 19. században még alig-alig tanultak angolul, de a 20. században ez megváltozott, főként akkor, amikor úgy tűnt, hogy a két világháború nemzetközi szervezetei két közvetítő nyelv köré fognak majd szerveződni: a nyugati országok számára az angol, a szovjet érdekövezethez tartozók számára pedig az orosz nyelv dominanciája tűnt az egyetlen lehetséges választásnak. Amint az előző fejezetből kitűnt, az orosz nyelv is eltűnt a hatalomváltással együtt ugyanúgy, ahogy Franciaország meggyengülésekor a francia, amit a német váltott fel Európában, majd a Német Birodalom megszűnése után a német élettere is beszűkült – az így keletkezett teret pedig lassan elkezdte kitölteni az angol.

Az angol nyelv eredetileg két országhoz, két nagyhatalomhoz kötődött: a kiterjedt ázsiai gyarmatbirodalommal rendelkező Nagy-Britanniához és a modern tudományos és technikai fejlődést képviselő, az új kulturális ideát filmekkel, zenével terjesztő Amerikai Egyesült Államokhoz, valamint ide tartozik még Ausztrália és Kanada. Mindegyik helyen egymástól eltérő sztenderd alakult ki, tehát az angol nemcsak világnyelv, nemzetközi közvetítő nyelv, hanem többközpontú nyelv is. A korábban már idézett Ethnologue adatbázis 2022. évi kiadása szerint körülbelül 373 millió ember beszéli anyanyelveként az angolt, az összes beszélő száma pedig 1 452 000 000 főre tehető.¹⁶⁰

A valamikori angol gyarmatokon még ma is igen magas presztízse van az angol nyelvnek, sok helyen ez maradt az oktatás központi nyelve is, egyben pedig az egyik helyi lingua franca szerepét is betölti a sok száz különféle nyelvet és nyelvváltozatot beszélő lakosság számára.

Amerika, később Ausztrália és Kanada pedig a jobb élet, a korlátlan lehetőségek, a szabadság, a demokrácia, a modern zenei- és filmkultúra jelképe lett, így amikor az orosz helyett idegen nyelvet kellett választani az iskolákban, a kelet-közép-európai országokban vagy azonnal, vagy néhány éven belül az első helyre került, legyőzve a térségben sokáig vezető, történelmi hagyományokkal rendelkező német nyelvet. A franciához hasonlóan, mielőtt a mai ismertségét elérte volna,

¹⁶⁰ What are the top 200 most spoken languages? | Ethnologue (Letöltés: 2023. március 21.)

az angolnak is volt egy sajátos területe, a polgári repülés, ahol mind a mai napig ez a munkanyelv. Charles K. Ogden munkája nyomán létrejött az ún. Basic English is,¹⁶¹ amely egy nagyon egyszerű nyelvtannal és egy 850 alapszóból álló szókincssel rendelkező mesterséges nyelvváltozat. A Basic English-től sokan azt remélték a 30-as, 40-es években, hogy az emberiség közös nyelve lesz majd, de az eszperantóhoz hasonlóan ez sem tudta betölteni ezt a szerepet.

Az angol ma a nemzetközi szervezetek (pl. ENSZ, Európai Unió, NATO) egyik hivatalos nyelve, az úrhajózás egyetlen közös nyelve – bár 2009-től az úrhajósok oroszul is megtanulnak. Emellett vezető szerepet tölt be a gazdaság élet különböző területein, a kereskedelemben, a pénzügyben, az informatikában és az oktatásban is, és éppen a globális hasznossága miatt számos nem angol nyelvterületen működő egyetem hirdet angol nyelven képzéseket, kurzusokat, ami megkönnyíti a nemzetközi átjárhatóságot – ez pedig visszaidézi a latin e téren betöltött szerepét. Az ide beiratkozók ugyanis olyan tudást és diplomát remélnék, amit nyelvterületől függetlenül tudnak használni – s e tekintetben igen közel kerülnek sok évszázaddal korábbi peregrinus társaikhoz, akik latinul szereztek meg és alkalmazták később szerte Európában az ismereteiket.

A kérdés az, hogy a nyelv szerkezete mennyire teszi könnyen tanulhatóvá az angolt. Mivel indoeurópai, azon belül germán nyelv, szókincse jelentős része francia eredetű, a nyelvcsalád tagjai számára könnyű megtanulni. Sőt, mivel már viszonylag egyszerű grammatikai szerkezeteket használva is lehet kommunikálni, a más nyelvcsaládokba tartozók számára is könnyűek az első lépések. Ráadásul sok kiegészítő eszköz is rendelkezésre áll, így a professzionális nyelvtanítóiipar által kifejlesztett tananyagok, emellett fontos motiváció a könnyűzene, a filmipar, a játék, sőt az internet kínálja sokféle direkt és indirekt nyelvtanulási lehetőség is.

Ha megpróbálnánk megfejtetni, hogy a sok százmillió nyelvtanuló milyen angolt beszél, erőteljes kiejtésbeli, szóhasználati eltéréseket találunk attól függően, hogy brit, amerikai vagy ausztrál változatot tanul-e. Emellett megjelennek az anyanyelvi eredetű kontaktusjelenségek szóban és írásban ugyanúgy, ahogy ez a latin esetében is történt, sőt már az újabb, nem a gyarmatokhoz kötődő angol-kreol/pidzsin változatok is kezdenek kialakulni. Denis Cunningham ausztrál kutató szerint „az ’angol nyelvek’ olyan változatos sokasága alakult ki, hogy Crystal joggal állapítja meg: ’az angol már senkié’.”¹⁶² Mivel a hangsúly-időzítésű angol világszerte folyamatosan konfrontálódik az inkább szótag-időzítésű nyelvekkel, valószínűsíthető, hogy a következő évtizedekben még több változata

¹⁶¹ Ogden's Basic English (basic-english.org) (Letöltés: 2023. március 21.)

¹⁶² David Crystal: *English as a Global Language and Endangered Languages*, Seminar in Melbourne, 1999 (Idézi Cunningham: *Nyelvi felsőbbrendűség.*)

alakul majd ki. Már most is hallani olyan változatokról, mint például a „Chiglish” (kínai angol), a „Singlish” (szingapúri angol alapú kreol nyelv) stb. Előfordulhat, hogy ezek és más változatok – például a Strine nevű ausztrál angol – beszélői nem értik meg egymást”.¹⁶³

Jelenleg ez a számos változatban létező angol nyelv egy olyan széles körű lingua franca szerepet tölt be, amelyet eddig egy elődjének sem sikerült: ez a nyelv nem maradt meg Európán belül, nemcsak műveltségközvetítő szerepe lett, hanem használati köre minden szóbeli és írásbeli kommunikációs területre kiterjedt, presztízse magas, és társadalmi helyzetből, iskolázottságtól függetlenül bárki számára elérhető. A nyelv regisztereire azonban jelentős szóródás a jellemző: a túlélő szintű kommunikációtól a tudományos igényességű tanulmányokig igen sokféle változatban használatos.

Kérdésként merül fel sokszor, különösen azokban az országokban, ahol a nemzeti nyelv értéke kiemelkedően magas, hogy ez a mindenre jól használható nemzetközi közvetítő nyelv jelent-e valamiféle veszélyt a nemzeti nyelvekre. *Maga a nyelv természetesen nem jelent veszélyt.* A nyelvek nem az angol megjelenése miatt tűnnek el, hanem azért, mert a beszélőközösség számára értéktelenné, haszontalanná válnak, ha nem tudnak változni, nincs belső vitalitásuk, és nem töltik be azt a kommunikációs szerepet, amire hivatottak. Az ilyen veszélyeztetett nyelveket azonban az angolon kívül más nyelvek is körbezárhatják, így egyebek között a spanyol, az arab, a kínai, az orosz. Ezekben az esetekben nem az angol, hanem ezek a nyelvek jelenthetik a nyelvcsere folyamatának végét.

ÖSSZEGRZÉS

A kelet-közép-európai régióban a legátfogóbb, legkiterjedtebb közvetítő nyelv évszázadokon át a latin volt, napjainkban pedig az angol tölti be ezt a szerepet. Időlegesen és korlátozottan a német, majd az orosz is lingua francaként működött, egy szűkebb körben, elsősorban a diplomáciában pedig a francia is. Ezeknek a nyelveknek a szerepét a szociolingvisztika diglosszia fogalmának Ferguson-féle értelmezése szerint tekintettük át.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a latin és a francia nemzetközi közvetítő nyelvek elsődlegesen a magas presztízssű kategóriába tartoztak, közéletet jelentett a német mint Kelet-Közép-Európában széles körben tanított idegen, sőt időleges államnyelv az Osztrák–Magyar Monarchiában. Az orosz a politikai és

¹⁶³ Denis Cunningham: Nyelvi felsőbbrendűség és fenntarthatóság – a magyar nyelv példája, *Modern Nyelvoktatás*, XIV. évf., 2008/4, 3–15.

gazdasági szövetség, valamint a kötelezően tanított idegen nyelvi státusa ellenére csak a nemzetközi politikai, gazdasági és katonai kapcsolatokban játszott szerepet. A legújabb közvetítő nyelv, az angol, amely kétségtelenül jogosult a világnyelv megnevezésre, az előbbiekkal szemben a legszélesebb beszélői kört fedi le: mind szóban, mind írásban, a társadalmi és egyéni interakciók területén és szintjén használatos, a legtöbb nyelvtanulóval és másodnyelvi beszélővel rendelkező nyelv, amelynek több központja és kontaktusváltozata alakul ki a használat során.

KÉRDÉSEK

Milyen hasonlóságok és különbségek mutathatók ki a latin és az angol közvetítő nyelv funkciói között?

A politikai kötődés és a szláv nyelvek túlsúlya ellenére miért nem tölthetett be az orosz a némethez vagy az angolhoz hasonló szerepet a kelet-közép-európai régióban?

Miért nem tudják betölteni a mesterséges nyelvek a népnyelvek feletti közvetítő nyelv feladatát?

Milyen nyelvi és társadalmi tényezők mentén válhatott világnyelvvé az angol?

A VERNAKULÁRIS NÉPNYELVEKTŐL A NEMZETI NYELVEKIG

BEVEZETÉS: A NYELV TÁRSADALMI SZEREPE

A nyelv számos változatban létezik, és mint a gondolatközlés, a kommunikáció eszköze mindig *közösséghez*, nyelvi szempontból *nyelvközösséghez* kötődik, amely kisebb, egymástól eltérő változatokat beszélő körökből, *beszélőközösségekből* tevődik össze. A nyelvközösségek rendelkezhetnek önálló társadalmi identitással, ha a saját államukban többséget alkotva vagy más ország elismert, szervezett kisebbségeként élhetnek, de a nyelvek több ezres és az országok százas számát összevetve sokkal inkább meghatározónak tűnik a *lokális* vagy a *vallási* identitás, amelynek természetes kifejezőeszközei között szerepel a *közös nyelv* is. Ez utóbbi csoportokhoz tartozhatnak például a törzsi nyelvek, vagy a több országban honos diaszpóranyelvek is, amilyen például a jiddis vagy a romani. Az egyes kontinenseken beszélt nyelvek és beszélőik számát figyelembe véve ugyanakkor természetesnek vehető, hogy ahol több ezer nyelv és nyelvváltozat jelenik meg, amelyeknek legtöbbször nincs is kodifikált státuszuk, a lokális identitás lehet a meghatározó. Főként, ha azt a tényit is számításba vesszük, hogy Ázsia és Afrika számos országában még mindig a valamikori gyarmatosítók nyelve a hivatalos (vagy az egyik hivatalos) nyelv, ami mindenki számára idegen, tanult nyelv, nem az elsődleges szocializációt meghatározó tényező. Kelet-Közép-Európában ugyanakkor kiemelt szerepe van a nyelvi és nemzeti identitás összefonódásának az állam ideológiájával, koncepciójával. Emiatt a nemzetté válás története során fontos szerep jut az egyes etnikumok által lakott területek megjelölésének, ahogy például a Kelet-Közép-Európa fogalmának történeti szempontú áttekintése során bemutatott Jászi-féle konföderációs rendezési elv is szemlélteti. Emellett jellemző a környező nyelvektől való elhatárolódás is, ezzel együtt az ugyanazon dialektuskontinuumhoz tartozó Ausbau nyelvek közötti távolság növelésének. Ez különösen a konfliktusoktól sem mentes nyelvi tervezési folyamatokban érhető tetten (pl. a cseh és a szlovák, a szerb és a horvát nyelv esetében).¹⁶⁴

¹⁶⁴ A témáról számos kötet és tanulmány készült. Egyebek között: Csernicskó István: *Nyelv és azonoságtudat összefüggései a kárpátaljai magyar közösségben*, in Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek*,

A nyelvi hovatartozás mint nemzetépítő tényező a 18–19. század folyamán jelent meg Európában. Tehát nem minden történelmi korszakban beszélhetünk *nemzeti nyelvről*, mivel ez a jelző a „nemzet” fogalmát is magában foglalja, aminek viszont csak az 1789-es francia forradalom idején született meg a mai tartalma.¹⁶⁵ Addig inkább *vernakuláris népnyelvekről* (lingua vernacula) érdemes beszélni. A társadalmi szintéren megjelenő nyelvi identitást ezeknek a nyelveknek a nemzeti nyelvvé válása, szimbolikus értékének megkérdőjelezhetetlensége, a formális helyzetekre is kiterjedő használata, oktatása, a latin lingua franca visszaszorulása, valamint az állami ideológiákkal együtt változó nyelvvideológiai minősége befolyásolja. A különféle etnikumok által közösen birtokolt területek azonban e téren is további kérdéseket vethetnek fel, például azt, hogy egy két- és többnyelvű környezetben, családban csak egy nyelvi identitása lehet-e az egyénnek, van-e kettős identitás, illetve az ilyen helyzetekben hogyan alakul az egyéni és a közösségi önazonosság meghatározása. Fogadjuk el azt, hogy az egy nyelvhez kötődő identitás a homogén nyelvi környezetre jellemző – ilyen például Magyarország magyar etnikumú népességének önazonossága, de többnyelvű környezetben az identitás meghatározása már lényegesen összetettebb feladat. A funkcionális kétnyelvűséget alapul véve célszerű a dominanciákat is figyelembe venni, ezért inkább többes nyelvi identitásról beszélni.

A NÉPNYELV ÉS A NEMZETI NYELV

A *nemzeti nyelv* fogalma sokkal szűkebb értelmezési tartománnyal rendelkezik, mint a jelző nélküli *nyelv* tartalma, és történeti, ideológiai szempontból eltér a *vernakuláris népnyelv* fogalmától is. Minden olyan kommunikációs eszközt *nyelvnek* nevezhetünk, amely az emberek érzelmeinek, gondolatainak a kifejezését, az egymás közötti interakcióját szolgálja.

Az azonos gyökerű nyelvek számos változatban léteznek: vannak olyanok, amelyeket önálló nyelvként tartunk számon (pl. neolatin nyelvek csoportjában a spanyol, a portugál, a francia), mások pedig dialektusként léteznek (pl. az olasz

dimenziók a magyarságkutatásban, Budapest, MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 2008, 153–170; Kiss Jenő: Identitás és anyanyelv a magyarság történetében, *Magyar Tudomány*, 178. évf., 2017/7, 805–809; Lanstyák István: Nyelvi ideológiák és filozófiák, *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2009/1, 27–44; Nádor Orsolya: Nyelv – identítások – nyelvi identitás, in Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.): *Nova Posoniensia IX*. Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület, 2019, 7–29; Puskás Tünde: Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában, *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2000/1, 69–84; Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelv, érték, közösség*, Budapest, Gondolat, 2004.

¹⁶⁵ Puskás: *Nyelv, identitás és nyelvpolitika*.

nyelv számos változata, egyebek között a napoletano, a siciliano). Az átmenet azonban ma is tart, erre jó példa olasz nyelvterületen a friuli önállósulása.¹⁶⁶ Az egyes nyelveken belüli változatok leginkább nyelvföldrajzi szempontból különíthetők el kiejtésbeli eltéréseik, morfológiai és/vagy szókincsbeli különbségeik alapján, és beszélők is egy-egy tájegységgel, településnévvel különítik el a saját változatukat a többiekétől. Ezeket a földrajzi *nyelvváltozatokat* nevezzük *dialektusnak* (magyarul: *nyelvjárásnak*). A *népnyelv*, ami *vernakuláris* nyelvként is szerepel a szakirodalomban, még nem rendelkezik jogi státussal, még nem kapcsolódik hozzá a nemzetfogalom, ezért inkább egy közösség természetes nyelvhasználatára utaló, semleges jelentéstartalma van. A *nemzeti nyelv* terminus viszont azt a kiemelt presztízsű nyelvváltozatot jelöli, amely általában a különféle nyelvjárások ötvözeteként, esetenként egy-egy dialektus kiemelésével, *tudatos nyelvalakítás eredményeként* jött létre; jogi és ideológiai szempontból is értelmezhető, a legtöbb esetben azt is tudni lehet, hogy kik tartoztak a nyelvtervezők körébe. Beszélőinek saját országuk (vagy anyaországuk) is van, és számukra a nemzeti nyelv identitásteremtő funkcióval rendelkezik: ez a nyelv-közösség *összetartozásának a jelképe*.

Európában a nemzeti nyelvek – néhány kivételtől eltekintve – a 16–17. századtól kezdve, a nemzetté válás hosszú folyamatában alakultak ki, de csak a 19. században vált általánossá az a tudatos, hosszú távú politikai célokat szolgáló, több évtizedig tartó nyelvtervezés, amelynek eredményeként létrejöttek azok az identitást meghatározó, konszenzuson alapuló, kodifikált változatok, amelyeket ma európai, kelet-közép-európai *nemzeti nyelvekként* tartunk számon.

A NEMZETI NYELV LÉTREJÖTTÉNEK FELTÉTELEI

Mindenekelőtt egy olyan erős *államszervezetre* van szükség a nyelvek nemzetivé válásához, amelyeknek működni kell szóban és írásban, a megalkotott törvényeit, rendeleteit pedig el kell juttatnia a népéhez. A középkori Európa államai még nem foglalták törvénybe a saját nyelveik és a latin hivatalos viszonyát, a nyelvek eltérő funkcióit, mivel nem volt rá szükség. A történeti források közül viszont sok utal arra, hogy az államigazgatás és a törvénykezés (ítélhirdetés) a helyi, még a sztenderizálástól messze álló népnyelveken működött, viszont ezek dokumentációja, elfogadott, hivatalos írott változata a latin volt. Felmerülhet a kérdés, hogy a feudális állam egyik legfőbb tartóoszlopa, az egyház milyen

¹⁶⁶ Kollár Andrea: Nyelvi kisebbségek és nyelvhasználat Friuliban, in Drescher J. Attila (szerk.): *Szekszárdi Alkalmazott Nyelvészeti Füzetek*, 2, 2003, 115–119.

nyelvet vagy nyelveket használt, és ha többet, akkor volt-e köztük a világihoz hasonló funkciómegosztás? Kijelenthetjük, hogy volt: a formális szertartásnyelv, a misekönyvek nyelve a latin volt, de a prédikációkat minden bizonnyal a hívek nyelvén mondták, hiszen ezeknek nem kizárólag szakrális szerepük volt.

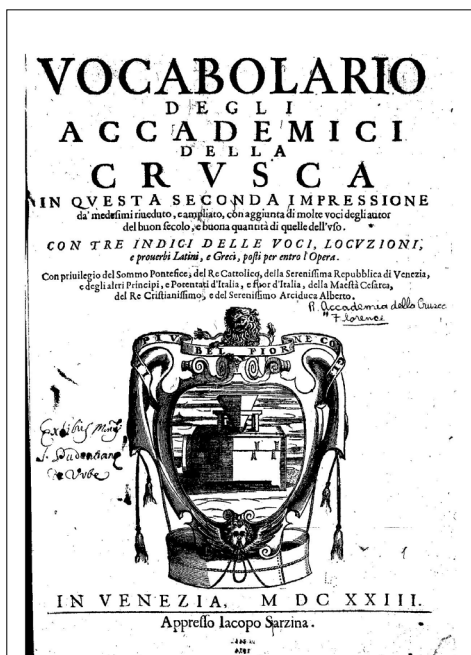
Az előző fejezetekben már szó esett arról, hogy a dokumentumok (oklevelek, adománylevelek, alapítólevelek stb.) tanúsága szerint a *törvényhozó hatalom írásbelisége* latin lett Európa nyugati és középső részein, ott, ahol a latinnak és nem a görögnek volt hagyománya. Kelet-Közép-Európában, ahol a nemzeti nyelvek nyelvjárások feletti, normatív, kodifikált változatát a 18–19. század folyamán alakították ki a nyelvtervezők, egészen a 19. század közepéig a latin látta el a hivatalos, jogi, közigazgatási, diplomáciai és tudományos nyelv feladatait. Kelet-Európában viszont – bizánci hatásra – főként a görög, kisebb mértékben a latin töltötte be ezt a szerepet, az egyház pedig az ógyházi liturgikus nyelvet használta. Ugyanakkor számos utalást találunk arra, hogy a hivatalos szóbeliségben nem a latint, illetve a görögöt, hanem az országban éppen uralkodó többség nyelvét használták.

A vernakuláris nyelvek, a területi nyelvváltozatok helyéről, szerepéről, a népnyelvek és a műveltségnyelv funkcionális elkülönítéséről szóló gondolatok először Dante műveiben jelentek meg, aki nemcsak a *La Commedia* nyelvű választotta szülőföldje dialektusát, hanem önálló – latinul írt – könyvet is szentelt a nyelvi változatok kérdéseinek *A nép nyelvén való ékesszólásról (De vulgari eloquentia*, kb. 1306) címmel. Ebben elkülönítette egymástól a természetes, szabályozatlan, utánzással elsajátítható népnyelvet (anyanyelvet) és a hosszú évek alatt megtanulható, szabályozott latint. Az anyanyelv elismerésével és fejlesztésével nem kisebb célt tűzött maga elé, mint az olasz irodalmi nyelv megteremtését, ami majd – Dante nyelvtervezői elképzelése szerint – egy későbbi, egységes és nem kis fejedelemségekre tagolt itáliai birodalom közös nyelve is lehet valamikor. Umberto Eco *A tökéletes nyelv keresése* című könyvében úgy véli, hogy „Dante [...] a tökéletes nyelv helyreállítójának szerepét osztja magára, s e nagyratörő elképzeléséből fakadóan ahelyett, hogy nehezményezné a nyelvek sokféleségét, dicséri szinte elemi erejüket, megújhódási, átváltozási képességüket. Éppen a nyelvek e sokat hangoztatott kreativitásának köszönhetően vállalkozhat Dante arra, hogy letűnt példák felkutatása helyett egy korszerű és természetes nyelv kimunkálását tűzze ki célul”.¹⁶⁷

Dante elképzelései a saját korában ismeretlenek maradtak, majd csak a két évszázaddal később, 1582-ben Firenzében alapított és ma is működő *Accademia della Crusca*¹⁶⁸ szótárkészítő és nyelvtervező tevékenysége nyomán valósultak meg.

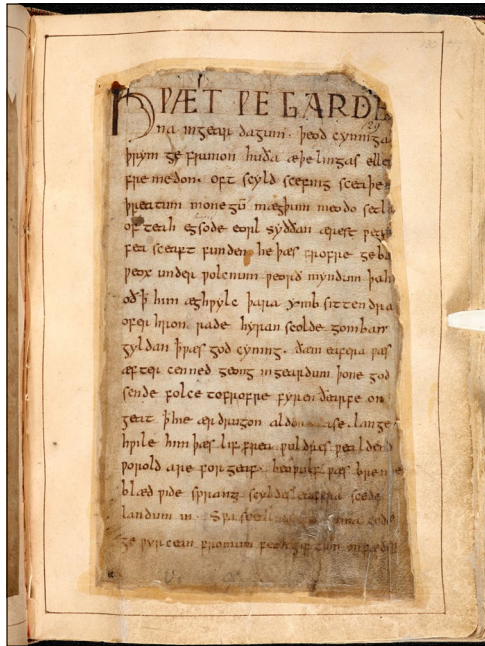
¹⁶⁷ Umberto Eco: *A tökéletes nyelv keresése*, Budapest, Atlantisz, 1998, 57.

¹⁶⁸ Az Accademia della Crusca honlapja: <http://www.accademiadellacrusca.it/copertina>

3. kép. Az Accademia della Crusca 1623-ban kiadott szótárának címlapja.

Európa ma legismertebb beszélt nyelve, az angol szintén hosszú utat járt be. Az *óangol* nyelv első nyelvemléke a 6. századból származik, az állam működéséhez kötődő első népnyelvi dokumentuma pedig a 7. századból való, és Ethelbert (*Æthelberht*) király törvénykönyveként tartjuk számon. Az ő uralkodásához köthető a kereszténység felvétele is, az ezzel szinte törvényszerűen társuló latin térhódítás azonban itt elmaradt, csak jóval később, a 15. századtól jelent meg, bár az oktatás területén már elég korán, a 11. századtól vannak nyomai. Viszont volt egy annál jóval erősebb hatás, a neolatin franciáé, amely a 11. századi normann hódítástól kezdve a 15. századig a formális presztízsnyelv szerepét is betöltötte az arisztokrácia körében és az államigazgatásban. Ugyanakkor a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjein mindig az angol valamely változata maradt a kommunikáció nyelve. Az angol folyamatosságát mutatja, hogy az egyik legbecsesebb népnyelven írott irodalmi emlék, a *Beowulf* című hősi eposz valamikor a 8. és 11. század között keletkezett.

4. kép. A Beowulf hősi ének első lapja.

A VERNAKULÁRIS NÉPNYELVEK AZ OKTATÁSBAN

Az oktatás rendszerének és tartalmának igazodnia kellett a középkorban létrejött államok igényeihez – ugyanúgy, ahogy ez azóta is minden történelmi korszakban történik. Egészen a nemzeti nyelvű iskolarendszer létrejöttéig, tehát a 18. század elejéig, közepéig megőrizték a klasszikus görög–latin hagyományokat, és változatlanul Priscianus, valamint Donatus klasszikus grammatikáiból, illetve az ezek alapján készült tankönyvekből tanítottak az iskolákban. Ez biztosította, hogy a latin írott nyelv szerkezete, stílusa országoktól függetlenül egységes legyen, és betöltse a nemzetközi írásbeliségben a közvetítő nyelv szerepét.

A latinnal éppen csak ismerkedő diákok hatékonyabb tanítása érdekében azonban kezdettől megjelent az anyanyelvű kiegészítés, szójegyzék és magyarázat is, ami először a vernakuláris népnyelvekről *latinul* írt később pedig a népnyelvről *nem latinul* írt grammatikák alapja lett.¹⁶⁹

¹⁶⁹ A témáról több nyelven is elérhető Robert Henry Robins: *A nyelvészet rövid története* c. könyve, amelynek 4. fejezete a középkori angol, ír, provanszál és izlandi nyelvleírasi próbálkozásokat mutatja be (ford. Siptár Péter, Budapest, Osiris, 1999, 79–106.).

Az egyik első mű, az angliai *Aelfric* Priscianus nyomán készített latin nyelv-tani és társalgási kézikönyve (kb. 1000), amelybe a tanító-szerző nemcsak a diákok anyanyelvén illesztett be példákat, hanem kiegészítette egy latin–óangol szójegyzékkel is. Ez a szerkezet volt a jellemző a többi 14–16. századi nyelvtanra is – annak ellenére, hogy a szerzők egyáltalán nem, vagy alig ismerték egymás műveit. Balázs János értékelése szerint Aelfric

...műve az első ránk maradt nyelv-tan Európában, amely vulgáris nyelven tolmácsolja a latin nyelv-tan egész rendszerét, meghatározásait, példáit, s ezzel lehetővé teszi két nyelvnek, a klasszikus latin-nak és az óangol-nak nyelv-tani szempontból való egybevetését. Aelfric nyelv-tana arról tanúskodik, hogy az alapfokú oktatásban a latin nyelvet és a latin nyelv-tant is az anyanyelv, tehát a vulgáris nyelv segítségével tanították, s ezért – bár csak közvetett formában – tekintetbe vették az anyanyelv nyelv-tani rendszerét is. Aelfric óangol nyelv-tani műszó-kísérletei, mint az első ilyen-mű ismert vulgáris nyelvű alkotások Európában, jellemzően mutatják azt a módszert, amellyel a fordítók a nemzeti nyelvű nyelv-tani műszavakat – rendszerint tükörfordítással – megalkotják.¹⁷⁰

A nyelvi tudatosság, az anyanyelvű kommunikáció írásbeli rögzítésére való alkalmasság és igény a feltétele annak, hogy az oktatásban is helyet kapjon a „nép” nyelve – természetesen először csak a latin mellett, segítségként. A következő lépés az, amikor megjelennek a népnyelvi ábécéskönyvek, később pedig a szaknyelvi terminológia fejlődésével párhuzamosan más tankönyvek is. Erre Európában a 16. század során került sor az európai reformáció térhódításának és egyik legfontosabb hozadékának, a Biblia-fordításoknak, valamint az anyanyelvűség egyházi bevezetésének köszönhetően. A Biblia átültetése nem szent nyelvekre Szent Jeromos Vulgata-fordítását követően vált lehetővé, aki a tartalmat és nem a szó szerinti megoldást részesítette előnyben. Ez a feladat olyan bonyolult lexikai, szövegszerkezeti és stilisztikai megoldásokat igényelt, amelyek közvetett módon hozzájárultak az „irodalmi” nyelv, illetve később a sztenderd létrejöttéhez. A későbbi századokban majd nemzeti nyelvként funkcionáló európai nyelvek mindegyikéről ekkortól jelentek meg az első, egyelőre még latin nyelvű nyelvleírások, két és több, akár 5–10 nyelvű szótárak készültek, amelyeket kíváloán tudtak használni a több országban is megforduló vándordiákok, akik egyetemeken tanultak, vagy külföldi mestereknél sajátították el a könyvnyomtatást, a betűmetszést, az építészetet, az ötvösművészetet.

¹⁷⁰ Balázs János: A nemzeti nyelvek nyelv-tanirodalmának kialakulása, in Balázs János (szerk.): *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988, 24. (A szerző itt nem a vernakuláris, hanem a vulgáris jelzőt használja a népnyelvekre, de ez utóbbi inkább negatív jelentéstartalommal társult, így a könyvben az előbbit használom. Megj. tőlem.)

A KORAI GRAMMATIKÁK SZEREPE AZ EURÓPAI NEMZETI NYELVEK ALAKÍTÁSÁBAN

A korai grammatikák fontos szerepet töltenek be az európai nemzeti nyelvek alakításában, a nyelvtervezésben és a nyelvi tudatosság fejlődésében, hiszen a latinon és görögön kívül más európai nyelveleírási és iskolai nyelvtanítási minták nem voltak, a népnyelveknek pedig kezdetben alacsony volt a presztízszük, így csak óvatosan, lépésről lépésre kaphattak szerepet egy nyelvtani tárgyú műben.¹⁷¹

A későbbiekben, különösen a 16. századtól azonban megjelent az igény arra, hogy a latinból ismert kategóriákra támaszkodva önállóan is megpróbálják leírni ezeket a nyelveket. Ahhoz, hogy az írásrendszert és a helyesírást ki lehessen dolgozni, szükség volt a népnyelv szerkezetének ismeretére. A mintát ehhez az oktatásban már több évszázada bevált latin grammatikák szerkezete és az egyes témák tárgyalásának a módja adta. Ezekhez igazodva jelentek meg először csak a vernakuláris népnyelvből vett példák, kiegészítések, majd az önálló, csak az adott nyelvben előforduló jelenségeket tárgyaló fejezetek, és készültek a főnevek eseteit, az igeragozást rendszerszerűen összefoglaló táblázatok is. Minél közelebb volt a tárgyalt népnyelv grammatikai szerkezete a latinhoz, annál pontosabban lehetett követni az ott szereplő szabályleírásokat és kategóriákat, de a nem indoeurópai eredetű magyar esetében például ez sok gondot okozott. A latinból hiányzó névelővel – mint szófajjal – sokáig nem tudtak mit kezdeni, nem tudták besorolni, a grammatikai nem hiányával is meg kellett küzdeniük a szerzőknek, és az esetrendszer tárgyalása is több kivételt tartalmazott, mint amennyit az ismert hat latin eset megengedett.¹⁷²

A NYELVTERVEZÉS FOLYAMATA

A nyelvhez való tudatos viszonyulás, megismerésének igénye, majd a normatív nyelvváltozat tervezése a *korpusztervezés* folyamatával kezdődik el. Érdeemes elkülöníteni azt a szakaszt, amikor még csak óvatos tapogatózás jellemzi a tankönyvszerzőket: megpróbálják az általuk ismert és Európában a nyugati

¹⁷¹ Hangsúlyoznunk kell, hogy itt csak az európai grammatikákról beszélünk, és nem térünk ki a korai arab, indiai és kínai nyelveleírásokra.

¹⁷² A téma legrészletesebb feldolgozásai: Balázs: *A nemzeti nyelvek*, 23–35 és Szathmári István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai, 1968. Az újabb szakirodalomból pedig Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: *A korai magyar grammatikák* című kötete (Budapest, Tinta, 2016) tárgyalja azokat a korai nyelvtanokat, amelyek a 17. században keletkeztek, és amelyek egy részét tankönyvként is használták az iskolákban.

keresztény kultúrkörben használt latin betűs írásmóddal becsempészni a népnyelvi példákat – szavakat, mondatokat a grammatikai szabályok magyarázatába. Vagy említhetjük azokat a szerzeteseket, papokat is, akik a latin szertartáskönyvekben lejegyznek egy-egy népnyelvi imádságot, temetési szöveget, prédikációt. A kelet-közép-európai népek többsége a kereszténység felvétele és az egyház hatalmának megszilárdulása óta a latin kultúrkörhöz tartozik, írásrendszerük is erre épül. Ugyanakkor e népnyelvek közös vonása, hogy a megjelenítendő hangkészletük gazdagabb, mint a latiné: például vannak kemény és lágy mássalhangzópárok, hosszú-rövid magánhangzópárok, több nyelvben megjelenik az *ö*, *ü* stb. Az írás tervezésénél tehát ezeket az egyedi sajátosságokat is figyelembe kellett venni. Ez a folyamat a protestáns kultúrában a cseh Jan Hus (Husz János) nevéhez köthető mellékjeles és betűkapcsolatokra épülő grafémajavaslatokkal kezdődött el, és több évszázadig tartott, mire az írás a mai formáját elnyerte.

A másik természetes igény a szójegyzékek készítése lehetett, legalábbis erről tanúskodnak a latin szövegek lapszéleire írt népnyelvi megfeleltetések és az első, ránk maradt szójegyzékek.

A belső tervezés következő fázisa a nyelv leírása. Itt nyilvánvalóan az indoeurópai eredetű nyelvek voltak könnyebb helyzetben, mert a rendszerük, kategóriáik megfeleltethetők a kötelező mintául szolgáló latin grammatikák rendszerével. A finnugor magyarnak azonban nehezebb volt a feladata, talán ezért is találkozunk még a 19. századi grammatikák többségében is olyan sok „kivétellel”, vagy azzal, hogy például a hat esetben bele nem tartozó ragokat a ragozási táblázat alatt sorolják fel. A folyamat általános, nyelvenként időben eltérő menete az volt, hogy miután a – többnyire jól beazonosítható – nyelvtervezők kiválasztották az általuk alkalmasnak gondolt dialektust (vagy dialektusokat), ennek alapján elkészítették e változat nyelvtani leírását, összegyűjtötték és szótárba rendezték a szókincsét. A leírás során nemcsak a grafémákat, hanem a helyesírás alapelveit is rögzítették, a folyamat végére pedig létrejött a nyelvjárások feletti, kiegyenlített, a tervezők egyetértésén alapuló, úgynevezett *sztenderd* változat. Itt kezdődhetett az újabb fázis, a társadalom minden szintjére és rétegére kiterjedő *státusztervezés* szakasza. Ennek a kulcskérdése az általános elfogadás (a beszélőközösség konszenzusa) mellett az, hogy a sztenderdizált változat a belső és a külső társadalmi interakciók mely területein fog megjelenni és elterjedni, milyen szerepet tölt be nyilvános színtereken, mindenekelőtt az oktatásban, a tudományban, a szépirodalomban, a jogi rendszerben és az államigazgatásban.

Mind a belső, mind a külső tervezés jellemzője a vita, az érdekek folyamatos ütközése. Mivel a tervezési folyamat meghatározott személyekhez, konkrét csoportokhoz, ezek filozófiáihoz és érdekérvényesítő erejükhöz kapcsolódik, egyik

kelet-közép-európai nyelv esetében sem lehet azt állítani, hogy viták nélküli lett volna, ráadásul nem is zárultak le, hiszen a nyelvek folyamatos változásban, átalakulásban vannak.¹⁷³ A belső viták sem hagyhatók figyelmen kívül – a továbbiakban erre is láthatunk példákat, a státusztervezéssel összefüggő viták azonban kezdettől már a nyelven túli etnikai és politikai dimenziók mentén jelennek meg. Ezek a viták ma elsősorban az idegen szavak átvételével és a szaknyelvi nyelvhasználattal kapcsolatosak.

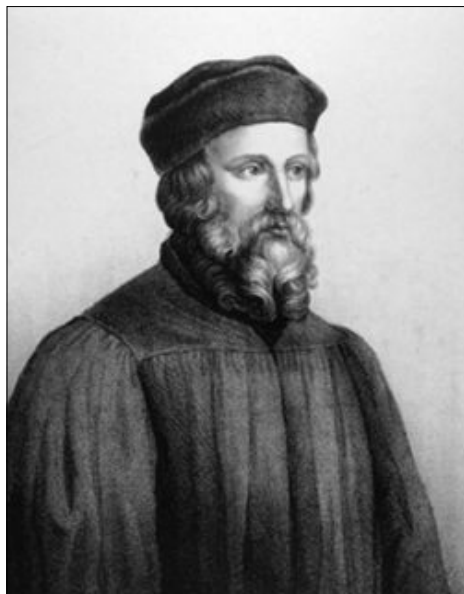
A tervezési folyamatok gyorsaságát, sikerét elősegítheti, vagy akár hátráltathatja is a dialektuskontinuum létezése. Roland Marti¹⁷⁴ egy olyan rendszert dolgozott ki a sztenderdizálás problémáinak bemutatására, ami segítheti akár a cseh és a szlovák, akár a szerb és a horvát, a ruszin és ukrán nyelvtervezési folyamatok megértését, azt, hogy az azonos dialektusokból, pontosabban ezek egymáshoz nagyon közeli változataiból kifejlődő irodalmi nyelvek miért tekinthetők ma már külön nyelveknek. Fontos szempont, hogy a nyelvek kiterjedése és a meghúzott országhatárok a legtöbbször nem esnek egybe, így például vannak szlovák beszélők Lengyelországban, románok Magyarországon, magyarok Horvátországban a határok mentén. Nyelvészeti oldalról az egymással szomszédos nyelvek vagy egyértelműen elkülönülnek egymástól, mint például a német és a lengyel, a magyar és a román, vagy egy olyan nyelvi átmenetet mutatnak, amikor a dialektusok közel vannak egymáshoz, és dialektuskontinuum jön létre. A sztenderd alapja a dialektus, ami épülhet akár egy domináns nyelvjárásra, de akár több változathoz is létrejöhet. Ez a kettősség Kelet-Közép-Európa nyelvei esetében mind nyelvtervezési, mind nyelvpolitikai szempontból meghatározó jegy, egyben jellemző konfliktusforrás is, mivel befolyásolhatja a sztenderdizálási folyamat sikerét vagy kudarcát – amint azt a szlovák nyelv példája vagy a volt Jugoszlávia nyelveinek státuszváltozása is igazolja.

¹⁷³ A nyelvtervezés nemzetközi klasszikusainak (Haugen, Fishman, Haarman stb.) alapismereteket tartalmazó tanulmányai a Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztésében 1998-ban megjelent *Nyelvi tervezés* (Budapest, Universitas) című kötetben olvashatók. A nyelvtervezés mint szervezett nyelvmenedzselés egyik legutóbbi összefoglaló kötete pedig: Lanstyák István: *Nyelvalakítás – nyelvi problémák*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda, 2018.

¹⁷⁴ A szláv nyelvekkel kapcsolatosan lásd pl. Roland Marti: *Slovakisch und Cechisch vs. Cechoslovakisch, Serbokroatisch vs. Kroatisch und Serbisch*, in Karl Gutschmidt – Helmut Keipert – Hans Rothe (eds.): *Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongress in Pressburg/Bratislava*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1993, 289–315; Roland Marti: *Sprachenpolitik im slavischsprachigen Raum. Das Verhältnis „großer“ und „kleiner“ slavischer Standardsprachen*, *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 57, 1998, 353–370. Az egyik legújabb áttekintés, amelyik egyebek között az orosz és az ukrán között kialakult „átmeneti nyelvvel”, a szurzsikkal is foglalkozik, Csernicško István: *A szláv nyelvváltozatok*, 183–222.

A SAJÁT NYELVNEK MEGFELELŐ ÍRÁSRENDSZER KIDOLGOZÁSA

A nyugati kereszténységhez tartozó és a latint egyházi írásbeliségként használó országokban egységesen¹⁷⁵ a *latin ábécé* lett a népnyelvi írásbeliség formája,¹⁷⁶ bár az egyes hangok jelölése nem kis gondot okozott a különféle szláv, germán és finnugor csoport tagjainak. Itt most csak két példát mutatunk be a magyar, illetve a szláv írásbeliség történetéből.

5–6. kép. Husz János portréja és a Huszita Biblia (Münchener kódex, 1466) egy lapja.

Az első ismert magyar szövegmélték, a *Halotti beszéd és könyörgés* (12. század) szavait latin betűkészlettel írták, ezért nem is lehet egészen pontosan rekonstruálni egy-egy betű (*graféma*) akkori helyes ejtését. A Jan Hus-féle ún. huszita írásmód

¹⁷⁵ Egyedüli kivétel Litvánia volt, ugyanis a 14. században, amikor felvették a kereszténységet, már a főként keleti szláv lakosság túlsúlya jellemezte, és az általuk használt „keleti szláv népnyelvi eredetű óukrán és ófehérorosz (röviden: nyugatorosz) nyelven íródtak a nagyfejedelmi kancellária által kibocsátott oklevelek, a törvények, a bírósági határozatok, és ehhez próbáltak igazodni a helyi közigazgatásánál működő írnokok is”. Zoltán András: *Ukraina nyelvi helyzete, Kisebbségkutatás*, 19. évf., 2010/4, 594–595. <https://epa.oszk.hu/00400/00462/00048/1888.htm> (Letöltés: 2023. március 21.)

¹⁷⁶ A bizánci rítushoz tartozó keleti és déli szláv népek pedig kezdetben csak az ószláv írásrendszert, majd a Cirill és Metód által létrehozott és a helyi nyelveknek jobban megfelelő cirill betűs írást használták.

a meglévő latin betűk mellé tett ún. *mellékjelek*, valamint *betűkapcsolatok* alkalmazásával próbált megoldást találni, és például jelezte a kemény és lágy párok ($n - ny$, $t - ty$) különbségét, vagy alkalmas volt az $s - sz / \check{s} - s$; $zs - z / \check{z} - z$ megkülönböztetésére. A korabeli magyar nyelvemlékekben (ún. Huszita Biblia) is látható, hogy a huszita módszer közelebb állt a magyar hangrendszer jelöléséhez, mint a latin.¹⁷⁷ A mellékjeles megoldás megfelelt a cseh mellett a többi, ugyancsak a római keresztény kultúrkörhöz tartozó nyugati és déli szláv nyelvnek is olyannyira, hogy az írásrendszereik – kisebb eltérésekkel – ma is ezen alapulnak, a magyarban viszont ezt megelőzően, majd párhuzamosan jelen volt a mellékjel nélküli, betűkapcsolatokra épülő írásmód is.

A SZÉPIRODALOM SZEREPE A NEMZETI NYELVEK KIALAKULÁSÁBAN

A népnyelvek egy része lassan, több évszázad alatt nemzeti nyelvvé alakult – ezt a tudati változásokon, a társadalmi és oktatási-tudományos szempontokon és igényeken kívül még egy tényező segítette: az anyanyelvű irodalom írásos műfajainak megjelenése.

A *népköltészet* szóbeli műfajai, a varázslóénekek, siratók, ringatók, mesék, hősi énekek, mondák stb. az ősidőktől kezdve, folyamatosan léteztek, de mivel a kereszténység előtti kultúra eszmeiségét hordozták, a római katolikus egyház ideológiájába nem illettek bele. Az írott, elsősorban egyházi témákról szóló *szépirodalom* (szentek élete, legendái), valamint az államiság létét igazoló történeti munkák (krónikák, geszták) nyelve kezdetben ugyanúgy a latin volt, mint ahogy a tudomány, az oktatás és a jog nyelve is.

Mínthogy azonban a latin nyelvű egyházi kultúrával párhuzamosan a különféle társadalmi rétegek, a nemességtől, a polgárokon, iparosokon át a parasztokig a saját nyelvükön is igényelték a szórakozást, az érzelmek kifejezését versekben, énekekben, de szükségük volt a hősi eposzok példamutatására is, meg kellett lennie a népköltészet mellett az anyanyelvű szépirodalomnak, színjátszásnak is.

Francia nyelvterületen például már a 11. században megtalálhatók a hősi énekek (pl. a Roland-ének), a lovagi eposzok – később a lovagregények is, a déli országrészekeken pedig nem a francia, hanem a provanszál nyelvű trubadúrköltészet virágzott. A vándorénekeseknek köszönhetően lassan egész Európában elterjedt ez a költészet: helyi követőkre talált, akik saját anyanyelvükön írtak szerelmes énekeket, a bor élvezetét, a vidámságot hirdető verseket, a piactereken pedig vásári komédiások szórakoztatták színműveikkel a nézőket.

¹⁷⁷ A nyelvemlékekről lásd az Országos Széchényi Könyvtár *Nyelvemlékek* című összeállítását: http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/becsi_kodex (Letöltés: 2023. március 21.)

Dante Alighieri a nemzeti nyelv szerepének első tudatos megfogalmazója, a népnyelvű világirodalomnak is kiemelkedő jelentőségű alkotója. Világhírű műve az *Isteni színjáték* (*La Commedia*) témája sokkal inkább a magas – tehát latin nyelvű – irodalomhoz kötődött volna, ő azonban a saját, toszkán dialektusában írta meg. A tudatos választás nem utólagos belemagyarítás, különösen Dante egyéb, elméleti műveinek ismeretében. Kortársa, Giovanni *Boccaccio* a szintén olaszul írt *Decameron*nal, Francesco *Petrarca* pedig a *Canzoniere* szonettjeivel írta be a nevét a világirodalom nagyjai közé. A 14. század végén az angol *Geoffrey Chaucer* a *Canterbury mesékkel* megteremtette az angol nyelvű novella műfaját, a korai német nyelvű irodalom egyik kiemelkedő alkotója volt a trubadúr *Walter von der Vogelweide*, a franciák közül pedig *François Villon* nevét kell megemlíteni, akinek köszönhetően az irodalmi mellett a korabeli tolvajnyelvbe is betekintést nyerhet az utókor. Az említett szépírók számára anyanyelvük volt a művészi érzések és gondolatok elsődleges és természetes kifejezője.

NÉHÁNY PÉLDA AZ ANYANYELVŰ ÍRÁSBELISÉG KORAI SZAKASZÁBÓL

Kelet-Közép-Európa 13. századi történetét a mongol hódítók írták, és feltehetően elpusztult minden írott dokumentum is, ami az útjukba került, nemcsak a települések, amelyeken átvonultak. Ez valószínűleg visszavethette a térség anyanyelvű irodalmának a kiszélesedését, de hogy folyamatosan létezett, arról néhány véletlenül megmaradt nyelvemlék, így például a magyar nyelvű *Ómagyar Máriasisiralom* (1310) tanúskodik, amely túlságosan is tökéletes ahhoz, hogy az első legyen a saját műfajában.

A régió szláv nemzeti irodalomtörténeteinek rövid összefoglalóját áttekintve¹⁷⁸ az látszik, hogy az első anyanyelvű irodalmi emlékek a cseh, a horvát, a lengyel, a szlovák, az ukrán nyelvterületről a 14. századból származnak, a szlovén *Freisingi nyelvemlékek* pedig a 10–11. században keletkeztek. Vannak köztük imádságok, prédikációk – ezek többnyire fordítások, de vannak világi témájú, eredeti nyelvű alkotások is, mint pl. a latin betűs, ócseh nyelvű cseh *Dalimilova Kronika* (14. század eleje), vagy a *Pisnja pro Bajdu* című ukrán hősi ének. A korai szláv nyelvemlékeket többnyire az ószláv nyelv és írásrendszer szerint írták, kivéve az említett szlovén szakrális szöveget, amit latin betűs írással rögzítettek.

¹⁷⁸ Ezekről az adatokról az ELTE oktatói által készített *Szláv civilizáció* című elektronikus tananyag ad széleskörű áttekintést. Szláv civilizáció (elte.hu) (Letöltés: 2023. március 24.)

7. kép. A Dalimilova Kronika egy lapja.

A NYELV IDENTITÁSALAKÍTÓ SZEREPBEN

A középkori állam működtetése – ahol a szóbeliség szintjén mindig szerepe volt az anyanyelvnek is –, az oktatás és az irodalom együttesen teremtették meg a nemzeti nyelvek kialakulásának feltételeit és az ehhez szükséges társadalmi igényt, viszont a csoporthoz tartozás (identitás) tudatát a 18. század végéig *nem a nyelv*, hanem a *lokális és a felekezeti kötődés* határozta meg.

Az egyetemi annalesek tanúsága szerint a középkori egyetemeken tanuló magyarországi peregrinus diákok országuk vagy szülőföldjük szerint regisztrálták magukat – így például Janus *Pannonius*, Johannes *Cassoviensis*, Stephanus *Posoniensis*. A neves személyiségek életrajzából elég pontosan lehet tudni, de a legtöbb „hungarus”-név viselőjével kapcsolatban csak találgathatunk, hogy milyen nemzetiséghez tartozhattak, mi lehetett az anyanyelvük. A latin nyelvű tudományosság korában azonban ez lényegtelen szempont volt. Választott nevükből általában csak arra következtethetünk, honnan érkeztek Göttingen, Krakkó, Prága, Utrecht, Bologna vagy éppen Oxford, Cambridge, Aberdeen egyetemére. Az országhoz, a szülőföldhöz való tartozás mellett sokak számára talán a legfontosabb kötődést az a falu vagy város jelentette, ahol éltek. Ehhez a

lokális identitáshoz a reformáció megjelenését követően társul a vallási hovatartozás is, amely még a nyelvi identitás megjelenése előtt megosztó jellegű identitásformáló erővé vált. Az említett egyetemi városok is elsődlegesen vagy az egyik, vagy a másik felekezet számára kínáltak képzést, így Krakóban, Bolognában például a katolikus, Utrechtben pedig a protestáns értelmiség tanult.

A lokális identitás különleges esete: a „hungarus” gondolkodás

A középkori európai migrációs folyamatok a kelet-közép-európai térségben is etnikai, nyelvi és kulturális sokszínűséget eredményeztek. A jövevények beilleszkedtek az új országban, létrehozták saját településeiket, vagy egy más etnikum mellé költöztek, ettől kezdve ezt a falut, várost tekintették szűkebb hazájuknak, a fennmaradt dokumentumok szerint pedig egymás nyelvét is megismerték, természetesen a szükségletüknek megfelelő szinteken.

A középkori Magyarország vonatkozásában így alakult ki az ún. *hungarus* gondolkodás, ami elsősorban az értelmiséget, valamint a nemesség írástudó rétegét jellemezte. Ez elsősorban egy politikai jellegű *kulturális* kötődés volt, nem pedig nyelvi vagy származási. A horvát területen, magyar édesanyjától született *Janus Pannoniust* (1434–1472) vagy horvát változatban *Ivan Česmičkit* mind a magyar, mind a horvát irodalomtörténet a magáénak érzi, ugyanakkor a régió közös történelmi múltjának is a része, ő viszont – élete és művei tanúsága szerint – elsősorban a szülőföldjét is magában foglaló magyar királysághoz, az országhoz tartozott.¹⁷⁹

A kölcsönös megismerésre, a műveltségre mint értékre épülő *hungarus* ideológia még a 18. században is meghatározó volt az iskolázott nemesi értelmiség és a polgárság körében. Például a felső-magyarországi, több nyelvben is otthonos polihisztort, *Bél Mátyást* a magyar művelődéstörténet az egyik első *hungarológus* tudósként tartja számon, de ugyanő *Matej Bel* néven a szlovák tudományosság egyik előfutára is.¹⁸⁰ Bél, akinek a munkássága a Kárpát-medencei régió közös

¹⁷⁹ Viktor Žmegač et al.: *Povijest svjetske književnosti. Knj. 5, Književnosti njemačkog jezičnog izraza, skandinavske književnosti, nizozemska i flamanska književnost; književnost na jidišu i madžarska književnost*, Zagreb, Mladost, 1974; és Marianna D. Birnbaum: *Janus Pannonius – poet and politician*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1981; István Fried: From 'Hungarus' Patriotism to Linguistic Nationalism, in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages. Identities and Borders*, New York, Palgrave Macmillan, 2016, 245–260.

¹⁸⁰ Bél Mátyásról magyarul – a művekből származó részletekkel: Tarnai Andor (szerk.): *Bél Mátyás: Hungariából Magyarország felé*, Budapest, Szépirodalmi, 1984; szlovák nyelven pl.: István Kollai: *Rozštiepená minulosť. Kapitoly z histórie Slovákov a Maďarov*, Budapešť, Terra Cognita, 2008.

szellemi értéke, magyar nyelvkönyvet írt németül beszélők számára, német nyelvkönyvet a németül tanulóknak, a szláv nyelvek történetét, értékeit is felvázoló előszót írt Doležal cseh-szláv nyelvtanához, legnagyobb munkáját, a *Notitia Hungariae*-t (1735–1742) pedig latinul írta. Ez ismét egy meghatározó vonás a régióról mint nyelvi és kulturális térségről: egy adott történelmi korszakra volt jellemző, de létezése és hosszútávú hatása kétségbevonhatatlan.

8. kép. Béla Mátyás arcképe.

A többnyelvűség és az általános európai tájékozottság mellett az együtt élő népek kultúrájának ismerete és szolgálata a hungarus szemlélet meghatározó jegye.¹⁸¹

Ez a hungarus identitás a 19. századi nyelvi-nemzeti mozgalmak idején háttérbe szorult ugyan, de nem tűnt el végleg, viszont eltávolodott az eredeti tartalomtól, és a lokális identitás felé mozdult el. Leginkább az irodalomban él tovább

¹⁸¹ A hungarus téma legutóbbi feldolgozása: Miskolczi Ambrus: A „Hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában, in Miskolczi Ambrus: *A múlt megszeliődése. Eszmetörténet és historiográfia határán*, Budapest, Gondolat, 2014, 9–36.

a közös kötődés, Svetozar Hurban-Vajanský, Octavian Goga, Mikszáth Kálmán, Ljudevit Gaj, Михаило Витковић / Vitkovics Mihály és mások munkáiban. Fried István alábbi sorai rövid áttekintést adnak a nemzettudat változását reprezentáló, leginkább németül megjelent munkákról:

Az 1830-as évek látványosan jelzik a nemzetfogalomban beállt változásokat. 1832-ben megjelent Ján Kollár eposzának, a *Slávy dcerának* (A dicsőség lányának) harciasabb, bővített változata, 1833-ban jelenteti meg a szlovák Samuel Hoič már címével sokat mondó, a vélt és a valóságos nemzetiségi sérelmeket, egyben új nemzetelképzéseket hangoztató röpiratát: *Sollen wir Magyaren werden?* (Magyarokká kell-e lennünk?). 1838-ban adja ki a horvát Janko Drašković nemzeti tetteket, nemzetieskedést, nyelvi tudatot sürgető brossúráját *Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter über die ältere Geschichte und neueste Regeneration ihres Vaterlandes* (Egy szó Illíria szebb keblű hölgyeihez a régi történelemről és a haza újabb regenerációjáról) címmel, 1836-ban kezdik kiadni a cseh történész, František Palacký cseh történetének (*Geschichte von Böhmen – Csehország története*) német nyelvű változatát, amelyben szintén körvonalazódik az új, nyelvi alapozású nemzetfogalom, az 1830-as évek elején sorra napvilágot látnak a *Kritikai Lapok* című folyóiratban Bajza József és Toldy Ferenc polémiái, itt számolnak le (vagy kísérlik meg a leszámolást) magyar szerzők hungarus elképzeléseivel. Mindezekben a művekben a nemzeti karakterisztikum hangsúlyozása a cél, és ezáltal ama népegyezésnek körvonalazása, amelynek be kell töltenie hivatását a történelemben olyképpen, hogy a lehetőségig kifejleszti önmagát. A differenciálódás, a nemzetté válás ideológiáját fogalmazzák meg szerzőink.¹⁸²

A 19. és 20. század fordulóján, amikor az első külföldi egyetemi magyar oktatóhelyek alakultak, újra fontos szerepet játszott a nem magyar anyanyelvű értelmiség körében az ország területén használatos nyelvek ismerete, az együtt élő kultúrák tisztelete, sőt, a magyar kultúra megismertetésének szándéka a külföldiekkel. A hungarus tudat eredeti formája és tartalma végleg eltűnt, de megmaradt belőle egy lényeges összetevő: azok az értelmiségiek, akik vegyes nemzetiségű családból származtak, vagy etnikailag vegyes területen nőttek fel, több nyelvben és kultúrában is otthon voltak, hovatartozásukat pedig a lokális kötődés határozta meg, hatékonyan tudtak hozzájárulni a magyar kultúra külföldi megismertetéséhez. A fentiek alapján nem lehet egyenlőségjelet tenni a lokális jellegű *hungarustudat* (így, egybeírva, jelezve a fogalom egyediségét) és a nyelvi alapú *magyarságtudat* közé.

¹⁸² Fried István: *Kelet- és Közép-Európa között. Irodalmi párhuzamok és szembesítések a kelet-közép-európai irodalmak köréből*, Budapest, Gondolat, 1986, 78–79.

A francia nyelv mint a nemzethez tartozás szimbóluma

A nyelvközpontú identitás kialakulása és az egész kontinensre kiható térhódítása a francia forradalom idejére (1789) tehető, mert ettől kezdve Európa társadalmi rendszerét, ideológiáját és kultúráját már nem a középkori viszonyok határozták meg, hanem egy új, polgári értékrend.

Nem véletlen, hogy éppen Franciaországból terjedt el a nemzeti nyelvi alapokra épülő identitás eszméje, mivel az ország egységesítési törekvéseinek az egyik legfontosabb eszköze éppen a nyelv volt. Mihalovics Árpád a folyamat kezdetét a 14. századra teszi:

A 13. század végéig a francia nyelv még igen erőteljes nyelvjárási tagozódást mutat, a 14. században viszont a Párizs környékén beszélt *francien* nyelvjárásra alapuló, erőteljesen formálódó francia irodalmi nyelv lesz egyeduralkodóvá a királyság területén. Ehhez hozzájárult a központi hatalom megerősödése, a Párizsban központosuló különböző hatalmi és igazságszolgáltatási szervek írásos gyakorlata és nem utolsósorban a párizsi egyetem kisugárzó ereje. Meg kell jegyezni, hogy ebben az időszakban a francia nyelv írásos használatának legfontosabb területe a szépirodalom volt, a tudományok (teológia, filozófia) nyelve viszont továbbra is a latin maradt. A 13. század végétől kezdve azonban a francia nyelv behatol a királyi kancellária írásos gyakorlatába is. A 14. és a 15. század lesz a mélyreható nyelvszerkezeti változások kora; ekkor alakult át az ófrancia egy új „modern” nyelvvé. A 16. században kibontakozó reneszánsz kultúra hatására válik francia a közigazgatás és a jog, s mind szélesebb körben a tudományok nyelvévé.¹⁸³

Már a 16. században, 1539-ben hoztak olyan törvényeket Párizsban, amelyek a hivatalos nyelvhasználat egységesítésére vonatkoztak, és a királyi dinasztia által is beszélt dialektus, a francia (*francien*) nyelv elsődlegességét biztosították a másik nagy létszámú beszélőközösséggel rendelkező nyelvvél, az okszitánnal szemben, amelynek – az országokat járó provanszál trubadúroknak köszönhetően – szintén kialakult az írásbeli kultúrája, és a népszerű művészek miatt magas volt az értéke is.

A nyelv kidolgozottsága a 17. század folyamán olyan magas színvonalat ért el, hogy példát adhatott más nyelvek hasonló nyelvtervezési feladatainak teljesítéséhez, ugyanakkor a francia nyelvterület sokkal kisebb volt, mint maga az ország – még az 1789-es forradalom idején is jellemző volt, hogy az ország lakóinak

¹⁸³ Mihalovics: *A francia a társadalmi érintkezés*, 77.

25%-a nem beszélte a franciát, ami minden bizonnyal megnehezítette a Párizsból szétáramló új eszmék megértését, elfogadását. Ahhoz, hogy a nyelv ismertsége az egész ország területén magasabb legyen, a legcélszerűbb módszert választották: minden községben francia tannyelvű iskolát nyitottak.¹⁸⁴

Francia földön is létrejött a nyelv és a kultúra központi intézménye, a Francia Akadémia (Academie française, 1634), amelynek az itáliai rokon intézményhez (Accademia della Crusca) hasonlóan az szótárkészítés és a francia nyelv védelme lett a fő feladata.

9. kép. A Francia Akadémia épülete.

Kialakult egy olyan társadalmi modell, amely a szabadság – egyenlőség – testvériség ideáját összekapcsolta ezek legtermészetesebb közvetítőjének, az anyanyelvnek az intézményes fejlesztésével. Mivel a latin nyelv sok évszázad írásbeliségét meghatározó korszaka leáldozott, a formálódó nemzetek pedig a saját nyelvükön akarták intézni állami és kulturális ügyeiket, a 18. század végétől a korábban magasabb rendűnek tekintett nemzetközi közvetítő nyelv helyett

¹⁸⁴ Bárdosi Vilmos: Globalizáció, Európa és nyelv. A francia példa, *Magyar Nyelvőr*, CXXXIV, 2010/1, 7.

a nemzeti nyelvek fejlesztése (korpusztervezés) és hivatalossá tétele (státusztervezés) került előtérbe Európa, ezen belül Kelet-Közép-Európa országaiban is. Ezzel párhuzamosan, a latin nemzetközi szerepének visszaszorulásával egy időben elkezdődött az európai államok közötti kommunikációban használatos új élő nyelvek, a *francia* és a *német* mint közvetítő nyelv térfoglalása. A francia presztízse a társadalmi hierarchia magasabb szintjein jelentősen megnőtt: az orosz és a román nemesség elsőnyelvként használta, de az osztrák uralkodók közül például Mária Terézia, sőt a magyar arisztokrácia tagjai, így II. Rákóczi Ferenc is ezen a nyelven írt. A Bécsben szolgáló magyar testőrgárda számára is nélkülözhetetlen volt a francia nyelvtudás.

A francia nemzetállami és nyelvi alapokra épített identitásmodell a művelt nemesség, az értelmiség, a nyitott szellemiségű írástudók közvetítésével terjedt el a kontinens középső és keleti részein – sok esetben Bécsen keresztül, német közvetítéssel. A francia minta a nemzeti nyelvek fejlődése és politikai helyének megtervezése szempontjából kétségtelenül követendő példa volt, ugyanakkor az a tény, hogy a kisebbségi nyelvek hasonló törekvéseire nem voltak nyitottak a többségi nemzetek – ugyanúgy, ahogy a franciák maguk mögé utasították országuk többi nyelvét –, a kelet-közép-európai térségben a későbbiekben visszafordíthatatlan konfliktusokhoz vezetett.

ÖSSZEGRÉS

Az európai vernakuláris népnnyelvek számára hosszú, de a végén sikeres volt a nemzeti nyelvhez vezető út. A nyugati keresztény kultúrkörhöz tartozás évszázadokon át a latinnal való szimbiózist jelentette a köznapi nyelvhasználattól eltérő szintereken, így az államigazgatásban, az oktatásban és a tudományban. Ez azonban nem bizonyult gátló tényezőnek, éppen ellenkezőleg, megalapozta azokat a módszereket, amelyek eredményeképpen a latin mintájára létrejöttek a nemzeti nyelvű grammatikák, a szótárak, és a 15. század elején már az írásrendszer is kezdett a népnnyelvek beszédhangjaihoz igazodni. Ehhez a latin betűformák mellékjelekkel való kiegészítésére, betűkapcsolatok létrehozására volt szükség. Bepillantva az európai nyelvtervezési folyamat néhány állomásába nemcsak a népnnyelvek leírására, a szótárak, grammatikák létrehozására és a szépirodalom kulcsszerepére látunk példát, hanem arra is, hogy ezeket a tevékenységeket irányítani kell, a normatív változat elterjesztésével is foglalkozni kell. Ezért az olasz és a francia nyelvterületen létrejöttek az első akadémiák, az első nyelvtudományinak és nyelvpolitikainak nevezhető intézmények.

A nyelvtervezés azonban soha nem csak nyelvi kérdés, hanem közösségi, társadalmi is, ami azt jelenti, hogy a 18–19. századi identitásváltás központi eleme éppen a saját nyelvhez való viszonyulás és az idegentől való fokozatos eltávolodás lett. A térségben továbbra is jelen volt a vallási és a lokális identitás, de a nyelv-alkatás részeként megjelent a legújabb, a mai napig meghatározó identitás, a nyelvi hovatartozás-tudat is. A nyelvtervezési és államszervezési tevékenység összekapcsolódásával pedig megjelennek azok a töréspontok a térség dialektus-kontinuumában, amelyek nyomán megjelennek a későbbi államok egymástól elkülönített, különállóként megnevezett nemzeti nyelvei, amelyek mind az északi, mind a déli átszövődési folyamatban akár kölcsönösen is érthetőek a szomszédos beszélőközösségek számára.

KÉRDÉSEK

Indokoltnak tartja-e a *vernakuláris népnyelv* – *nemzeti nyelv* terminusok elkülönítését? Az érveléshez használja fel a fejezet erre vonatkozó szakirodalmát!

Milyen hasonlóságokat és különbségeket lehet kimutatni az Európa nyugati és északi részén, illetve keleti és déli részein végbement nyelvi tervezési folyamatokban?

Nézzon utána, mivel foglalkoznak az egyes kelet-közép-európai országok nyelvi intézetei! Ön szerint folyamatban van még a nyelvtervezés, vagy lezárult a 19. század végével?

Hogyan jutott el a kelet-közép-európai értelmiséghez a nyelvközpontú nemzetfelfogás? Hogyan hatott ez a hungarus gondolkodásra?

KELET-KÖZÉP-EURÓPA NEMZETI NYELVEI

A TÉRSÉG NYELVTERVEZÉSEI

BEVEZETÉS

A kelet-közép-európai országok etnikai és nyelvi térképe igen változatos. Az itt élő népek egy része olyan nemzetállamban él, amelyben többséget alkot, ezzel párhuzamosan viszont számos más országban kisebbségként is létezik. Szlovákok élnek például a szomszédos Magyarországon és Lengyelországban, de egy-egy kisebb csoportjuk a távolabbi Romániában, valamint Szerbiában is megtalálható. A korai középkor óta a térségre jellemző csoportos migráció következtében sok, az anyaországtól, nyelvközösségtől távolra költözött népcsoport nem lehetett részese a nemzeti nyelv alakításának, így megőrizte a saját, eredeti dialektusát. Így például azok a sváb népcsoportok, amelyek a német nyelvterületről a középkortól kezdődően több hullámban költöztek a történeti Magyarországra, távolra kerültek a jóval később kialakult német sztenderdtől, viszont megőrizték a saját, eredeti nyelvváltozatukat – éppúgy, mint a magyar Alföldön letelepült románok, szlovákok vagy a vajdasági ruszinok.

Azoknak az országoknak egy része, amelyek a mai, 21. századi Kelet-Közép-Európa térképén találhatóak, néhány éve vagy évtizede még nem létezett önálló nemzetállamként, hanem az 1920-as nemzetközi politikai döntések nyomán többnyire több más nemzettel együtt nyelvi és területi alapon létrehozott szövetségi államokat alkotott. Ennek kapcsán kiemelt szerepe van mind az északi, mind a déli dialektuskontinuumnak, mivel ezek a nyelvi térség szempontjából meghatározóak. A 20. század utolsó évtizedéig nem volt külön Csehország és Szlovákia, csak Csehszlovákia, nem volt Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Montenegró és Bosznia-Hercegovina, csak Jugoszlávia, és nem volt Ukrajna sem, csak Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság a Szovjetunió belül. A nemzeti nyelv megteremtése azonban nemcsak a saját országban, hanem egy más állam vagy akár egy soknemzetiségű birodalom kereteiben is lehetséges – amint ezt a Habsburg és a Török Birodalomban élt kelet-közép-európai népek (pl. szlovákok, horvátok, szerbek) nyelvtervezési gyakorlata igazolja, bár a nyelvi és társadalmi háttér, a módszer eltérően alakult.

Az ortodox kultúrához tartozó Szerbia, Montenegró, Ukrajna (részben) és Románia számára például a latin nem játszott ugyanolyan kiemelt szerepet, mint a térség többi, a nyugati kereszténységhez csatlakozott államában, és nem volt

jelentősége a német nyelvnek sem, a francia csak egy szűk réteget érintett, viszont az óegyházi szláv és a görög hatása jelentős volt. A térség országainak többsége a latinból és a németből merített tapasztalatok és korpusztervezési minták alapján, a francia nyelvi-nemzeti ideológia közvetlen vagy közvetett átvételével indította el saját nyelvtervezési tevékenységét a 18–19. század folyamán. Az első „irodalmi nyelvek” azonban többször is megelőzték a nemzeti ideológiákkal alátámasztott tervezési folyamatokat, így például az első, 15. századi ukrán kancelláriai nyelvváltozat¹⁸⁵ a keleti szláv népnyelvre épült, és létezett egy magas presztízsű, korai cseh sztenderd is.

A következőkben röviden, északnyugattól keletre, majd déli irányban haladva áttekintjük a normatív alapokon nyugvó nemzeti nyelvek kialakulásának a történetét.

Az alábbi térkép az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi megoszlását szemlélteti – egyben megmutatja azokat a területeket is, ahol az egyes népcsoportok többségben voltak, és 1918 után saját államokat hoztak létre:

12. térkép. Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi.

¹⁸⁵ Vö. Zoltán András: Ukrajna nyelvi helyzete, *Kisebbségkutatás*, 4, 201. <http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/index.php?lap=62> (Letöltés: 2023. március 30.)

Ezek az államok aztán a második világháború idején átmenetileg megváltoztak, voltak, amelyeknek a területe gyarapodott, és volt olyan ország is, amelyik a korábbi formájában időlegesen megszűnt: Csehszlovákia. A Monarchia megszűnése és az országhatárok átrendezése után a korábban soknemzetiségű magyar terület szinte teljesen homogén nemzetállami képet mutatott, új szomszédai viszont kivétel nélkül vegyes etnikumúak és nyelvűek lettek – az egyik legnagyobb létszámú, az államalkotó népektől eltérő etnikumot pedig a magyar népesség alkotta a csehszlovák–magyar, a jugoszláv–magyar és a román–magyar határ mentén egyaránt.

A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉG SZLÁV NYELVEI

A térség indoeurópai eredetű szláv nyelvei részben a nyugati (cseh, szlovák, lengyel), részben a keleti (ukrán, ruszin), részben a déli (szerb, horvát, szlovén) csoportba tartoznak. A csoporthoz tartozás több esetben nyelvjárási átmenetet (dialektuskontinuumot) is jelent, még akkor is, ha például a keletiszlovák dialektus elég messze van a cseh beszélt nyelvtől. Ez a szempont kissé eltér a nyelvrokonsági besorolástól, ugyanis északi és déli dialektuskontinuumra osztja a térség szláv nyelveit. Az egyes csoportok közötti hasonlóság lehetséges magyarázata a három ág viszonylag késői szétválása: a folyamat a 6. században kezdődött és a 11. században fejeződött be, valamint az, ahogy az egyes egymáshoz közelebbi dialektusok egymásba folynak. A középkorban létrejött államok beszézői döntően valahol e dialektuskontinuum vonalán elhelyezkedve, külső nyelvi hatások (latin, német) magukba építésével megkezdik azoknak a pontoknak az elkülönítését, megnevezését, amelyek nyomán ezeket a nyelveket a későbbiekben már mint Ausbau nyelveket tartja számon a nyelvtudomány.

Browne és Ivanov 2021-ben publikált összefoglalója szerint¹⁸⁶ a szláv nyelvek beszélőinek a száma összesen 315 millió, ebből 150 millió körüli az orosz anyanyelvűeké. A kelet-közép-európai térségben meghatározó szerepet töltenek be mind az északi, mind a déli dialektuskontinuum nyelvei, amint ez az alábbi (13.) térképen is jól látható.

A következőkben először az északi, majd a déli csoporthoz tartozó nyelvek sztenderdizált, kodifikált Ausbau nyelvvé válásának folyamatát tekintjük át.

¹⁸⁶ Wayles Browne – Vyacheslav Vsevolodovich Ivanov: Slavic languages, in *Encyclopedia Britannica*, 16 Mar. 2021. <https://www.britannica.com/topic/Slavic-languages>. (Letöltés: 2023. április 1.)

13. térkép. A szláv nyelvek térképe.

A cseh nemzeti nyelv létrejöttének története

A cseh nyelv a szláv nyelvek északi dialektuskontinuumának nyugati végpontján helyezkedik el, és Csehország államnyelve. A tőle északnyugatabbra található szorb ugyanis nem rendelkezik önálló államisággal, viszont normatív változattal – a két szorb (felső- és alsószorb) nyelvjáráscsoport miatt – kettővel is. Említését itt az indokolja, hogy fonetikai és morfológiai jellemzőit tekintve a lengyel és a cseh nyelv között helyezkedik el. Tehát a cseh a szláv nyelvek nyugati ágához tartozik a lengyelrel, a kasubbal és a szorbbal együtt, és önálló Ausbau nyelvként dialektuskontinuumot képez a lengyelrel és szlovák nyelvvél. Jelenleg 10 millió körüli elsónyelvi beszélője van Csehország területén, emellett a kelet-közép-európai térség többi etnikumához hasonlóan élnek cseh népcsoportok a szomszédos országokban, Ausztriában és Szlovákiában, és a régió többi országához hasonlóan jelentős tengeren túli diaszpórával is rendelkezik.

A mai cseh nyelv érdekessége az a kettősség, ami a 19. század óta jellemzi: két normatív változata jött létre, az egyik az írásbeli (irodalmi) funkciókban

használatos (*spisovná čeština*), a másik a szóbeli közlésekben mindenki által használt „köznyelvi” (*obecná čeština*) változat. A kettő között főként mondat-szerkesztési és stílusbeli különbségek vannak.

A cseh irodalmi nyelv történetébe bepillantva látható, hogy nem egyenletes fejlődésről van szó, hanem egy korai, 16. századi és egy arra hosszú kihagyás után újra felépített 19. századi sztenderdről. Az első még az előtt jött létre, hogy a mai értelemben vett államnyelvi szerepe lehetett volna, noha 1615-ben a rendi gyűlés határozott arról, hogy a cseh töltsse be a hivatalos nyelvi szerepet. Néhány évvel ez után azonban bekövetkezett a nyelv és a kultúra fejlődését hosszú időre visszavető fehérhegyi csata (1620). Ez a történelmi esemény a magyar mohácsi vészhez hasonlóan szimbolikus szerepet tölt be a cseh gondolkodásban. Az akkor elszenvedett vereség magával hozta a cseh önállóság elvesztését, a Habsburg uralom kezdetét, valamint a cseh szellemi életben addig fontos szerepet betöltő protestantizmus vereségét is. 1627-ben bevezették a németet mint második hivatalos nyelvet a cseh tartományban, egy évvel később pedig a morva területeken is. A cseh nyelv az alsó néprétegek lenézett nyelve lett, vagy éppen eretnokséggel is vádolhatták, aki túlságosan ragaszkodott hozzá.¹⁸⁷ Ezek az események egészen a 18–19. század fordulójáig tartó törést okoztak a nyelv életében is: a 17. század első feléig magas presztízsű cseh kiszorult az arisztokrácia nyelvei közül. A nemesi beszélőközösség önkéntes nyelvcsereét hajtott végre, körükben a cseh nyelvet a német váltotta fel a kommunikáció legtöbb színterén, ami egyben az új hatalomhoz való lojalitás kifejezője is lett. Kisebb mértékben ugyanebben a társadalmi rétegben az Európában akkor divatos francia is szerephez jutott. A cseh a modern nemzetállamok és államnyelvek megteremtése idején szerezte vissza az elveszített pozícióját. Az ezt megelőző visszaszorulás azonban nem jelenti azt, hogy a cseh nyelv megszűnt volna, hiszen népnyelvként a társadalom szélesebb rétegeiben tovább élt. Csehország nyelvi környezetére azonban a cseh–német diglosszia típusú kétnyelvűség lett jellemző: az oktatásban, a hivatali élet, az ipar, valamint a polgári és arisztokrata családok számára a német vált az elsőnyelvvé, a parasztok, jobbágyok számára pedig megmaradt a cseh. A kontinuitást ők, a jogokkal nem rendelkező társadalmi csoportok tagjai biztosították, és amikor a történelmi helyzet a 18. század közepétől, Mária Terézia oktatási rendelete (1747) nyomán változott, valamint megkezdődött a cseh nemzeti ébredés első korszaka, volt mire támaszkodniuk a nyelvtervezőknek.

¹⁸⁷ Ring Éva: A cseh nyelv helyzete, in Ring Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján*, Budapest, Eötvös, 2004, 67.

*Az első nyelvemlékektől a 16. századi törésig*¹⁸⁸

Az első cseh irodalmi nyelv alapja – a legtöbb szláv nyelvhez hasonlóan – az óegyházi szláv volt, amely Cirill és Metód hittérítő tevékenységének velejárójaként került a nyugati szláv területekre, és addig volt meghatározó szerepe, ameddig meg nem született a döntés az ország római vagy bizánci egyházhoz való csatlakozásáról. Csehországban – a nyugati kereszténységet választó többi országhoz hasonlóan – a 11. században vette át a helyét, illetve teljesítette ki hivatalos nyelvi szerepét a latin. A latin mellett azonban folyamatosan jellemző volt a cseh népnyelv használata formális helyzetekben is, sőt időnként még az arisztokrácia is ezt használta a német vagy a francia helyett, ha szabadságát veszélyben érezte.¹⁸⁹ Egészen a 17. századig, az 1620-as történelmi törésig a cseh nyelv magas presztízzsel rendelkezett.

Ebben az első korszakban, a huszitizmus időszakában alakult ki a mai írásrendszer, készültek el az első grammatikák, szótárak, sőt jelentős lépések történtek az anyanyelvi terminusalkotás területén is. A 14. század második felében elkészült az első Biblia-fordítás is, ami bonyolult szövegszerkesztése és stilisztikája, különösen a szóképei miatt minden nyelv számára nagy kihívás, egyben egy sikeres fordítás alkalmas arra is, hogy a szépirodalom, majd a későbbi szten-derd alapjait is megteremtse. A 16. században – a franciához és a lengyelhez hasonlóan – a cseh nyelv tökéletesen alkalmas volt arra, hogy akár diplomáciai levelezést folytassanak, vagy törvényeket rögzítsenek rajta. Külső hatása is volt ennek a korai nyelvfejlesztésnek: a szomszédos, lengyel nyelvű szakrális szövegek fordítása a latin eredeti mellett cseh szövegek felhasználásával történt – amint például arról az ún. Sárospataki Biblia (1453–1455) is tanúskodik: a lengyel szövegbe¹⁹⁰ számos bohémizmus is bekerült. (Újabb adalék a dialektuskontinuum működéséhez.) Emellett a lengyel vallásfilozófiai terminológia területén is érvényesült a cseh nyelv hatása.

A csehországi nyelvemlékek között már a 11. században találunk olyat, amelyben nemcsak nevek, hanem cseh szakszavak is megjelennek. A *Listina Litomeřická* (1057) adómegnevezéseket tartalmaz, pl. a gyilkosságok után fizetendő „glava” (fej) szót, a 12. századi *Chronica Bohemorum*-ban pedig több mint 300

¹⁸⁸ A témáról cseh nyelven készült művek pl. Bohuslav Havránek – Miloš Weingart: *Spisovná čeština a jazyková kultura* (Praha, Melantrich, 1932) című kötete – ebben Havránek *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura* című tanulmánya (32–84.).

¹⁸⁹ Halász Iván: A modern cseh nemzettudat megszületésének néhány sajátossága, in Ábrahám Barna – Gereben Ferenc–Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003, 113.

¹⁹⁰ Horálek: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, 301.

tulajdonnév fordul elő. Az első nyelvemlékek emellett jogi terminusokat magyaráznak, sőt latin–cseh botanikai szójegyzéket is találunk köztük.¹⁹¹

A nyelvtervezés folyamatát a cseh esetében is a *grafizáció*, a latin betűkészlet cseh nyelvhez való igazítása indítja el. A 13–15. század között először a meglévő latin betűkből összeállított betűkapcsolatokkal próbálkoztak (*ch*, *rz*, *rs*), majd Jan Hus nyomán a betűket pontokkal (*ž*) – később ebből lett a jellegzetes cseh „hacsek” (*ž*) – és vesszőkkel egészítették ki, majd ezekre cserélték a kételemű betűket. Ez a középkori grafizáció – kisebb módosításokkal – latin betűt használó nyugati és déli szláv nyelvekben ma is használatos. A mű 1414-ben jelent meg *De orthographia Bohemica* címmel. Husz János nyelvtervezői szerepéről írja Karel Horálek:

Mélyrehatóan avatkozott be az irodalmi nyelv fejlődésébe Husz János (1370–1415), mégpedig mind prédikatori és irodalmi működésével, mind az irodalmi nyelvvel való törődésével és helyesírási reformjával. A huszita korszakban gyarapszik és felújul a cseh nyelv szókézlete is, csökkennek a nyelvtani archaizmusok. Az irodalmi nyelvről való gondoskodásban, akár csak az egész nyilvános szereplésében Husz erős nemzeti öntudata nyilvánult meg. Husz ellenezte az idegen szavak felesleges használatát s a cseh kiejtés sajátosságainak elhanyagolását is. Helyesírási reformja főként a diakritikus jegyek bevezetésén alapszik, amelyek segítségével az olyan hangokat különbözteti meg, amelyeket a régi cseh helyesírás ligatúrával (ún. *spřežka* =betűkapcsolat), vagy egyáltalán nem jelölt.¹⁹²

Kiemelkedően fontos a cseh nyelvi korpusztervezés folyamatában a *terminusalkotás*, ami már a 12–13. századtól megjelent. Az 1511-ben, Jan Bosák Vodňanský szerkesztésében kiadott első latin–cseh lexikon, a *Vocabularius dictus Lactifer* tanúsága szerint addigra már 12 szakterület leírására vált alkalmassá a nyelv.¹⁹³ A kutatóknak számos egyházi és világi, tudományos és szépirodalmi alkotás áll rendelkezésükre, amelyekből nemcsak a korabeli szellemi fejlődést, hanem a nyelvnek a társadalomban betöltött helyét is vizsgálhatják.

A helyesírás első kodifikációjára, valamint a cseh nyelv morfológiai, mondattani és stilisztikai szabályainak összefoglalására 1533-ban került sor, amikor megjelent Beneš Optát, Petr Gzela és Václav Philomates munkája, a *Grammatika česká*

¹⁹¹ Oleg Fedoszov: *A cseh nyelv*, 2006. <http://gpeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/documents/cseh-nyelv.pdf> (Letöltés: 2023. március 27.)

¹⁹² Horálek: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, 297–298. (eredeti nyelven: *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha, Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.)

¹⁹³ A *Lactifer* c. műről lásd pl. Martínková, Dana: *Středověké vokabuláře a Slovník středověké latiny v českých zemích, Listý filologické*, vol. CXXII, 1999/1–2, 32–38.

v dvoji stránce (A cseh nyelv grammatikája).¹⁹⁴ A mű első része (Ortographia) a kor nyelvelírési szokásai szerint az írásrendszerrel – benne a fent említett területek leírásával, a második pedig (Etymologia) a nyelv lexikájával foglalkozik.

A korszak egyik legnagyobb eredménye a Králicei Biblia elkészítése volt, amely mögött a Cseh Testvérek Szövetsége állt, a munkát pedig Jan Blahoslav kezdte el. Előtte közel húsz évig tanulmányozta a cseh nyelv nyelvtanát, majd görögből lefordította az Újszövetséget. Korai halála miatt azonban nem tudta befejezni a munkát, de társai végigvitték a fordítást, és egy eldugott faluban, Kralicében 1593-ban ki is nyomtatták. Szalatnai Rezső szerint¹⁹⁵ ez az egyik legjobb protestáns Biblia-fordítás, amely a cseh irodalmi nyelv szempontjából ugyanolyan kiemelkedő jelentőségű, mint a magyar Vizsolyi Biblia, Károli Gáspár munkája. De nemcsak a cseh nyelvre hatott, hanem fontos szerepet töltött be a szlovák irodalmi nyelv formálódása során is.

A cseh protestantizmus olyan erős szellemi háttérrel biztosított a nemzeti nyelv létrejöttének, amit a katolikus országok csak jóval később, a 18. század végén tapasztaltak meg. A fehérhegyi vereség előtt majdnem egy évszázaddal, a 16. század közepén, amikor 1526-ban a katolikus Habsburg Ferdinándot cseh királlyá koronázták, a protestáns értelmiséget, egyebek között a huszita hagyományokon, a „Cseh Testvérek” körében nevelkedett kiváló pedagógust, Jan Amos Komenskýt (1592–1670) emigrációba kényszerítették. Komenský, akit Lengyelországban és Magyarországon is nevének latin változata után elsődlegesen *Comenius*nek ismernek, először lengyel emigrációban élt közel két évtizedig, majd a protestáns Sárospatakra érkezett, és négy évet töltött ott (1650–1654) iskolaalapítással.¹⁹⁶ Hatása ma is érezhető a Sárospataki Református Kollégium szellemiségén, és nemcsak a magyarok, hanem a szlovákok, sőt a lengyelek is a magukénak érzik a cseh származású pedagógust. Amit a *Didactica Magna* című művében a nyelvtanulás szükségességéről és módszertanáról írt, megfelel a legkorszerűbb nyelvpolitikai és nyelvpedagógiai alapelveknek, hiszen az anyanyelv szükségességét hangsúlyozza, a nyelvtanulásnál pedig első helyre a szomszédos népek nyelveit teszi. Néhány gondolat „A nyelvek módszertana” című fejezetből:

¹⁹⁴ Horálek: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, 298.

¹⁹⁵ Szalatnai Rezső: *A cseh irodalom története*, Budapest, Gondolat, 1964, 48.

¹⁹⁶ Jan Amos Komenský életét és pedagógiai nézeteit számos kutató dolgozta fel, egyebek között Bán Imre: Comenius és a magyar szellemi élet, in Bán Imre: *Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 1976, 157–167. Comenius munkáit Geréb György rendezte sajtó alá és látta el előszóval, így pl. az egyik leghíresebb, legtöbb nyelvre átdolgozott művét, az *Orbis sensualium pictus. A látható világ* című kötetét, amely az 1669-ben megjelent háromnyelvű kiadás szövege alapján és fametszeteivel készült (Budapest, Magyar Helikon, 1959, 343+2 tábla).

2. Nem a tökéletesség, hanem csupán a szükség fokáig kell megtanulnunk minden nyelvet. [...] 4. A tárgyak elnevezését nem szabad elkülönítve tanítani, minthogy a dolgok nem léteznek elkülönítve, és így érthetetlenek is; hanem egymáshoz való kapcsolatukban, származásuk és jelentésük szerint. [...] 9. Minden nyelvet külön tanuljunk. Először természetesen az anyanyelvet, majd azokat, melyek a szülőföldön használatosak; gondoljunk a szomszéd népek nyelvére. (Véleményem szerint a köznapi nyelveket előbb kell tanítanunk a tudomány nyelveinél.)¹⁹⁷

10. kép. Comenius portréja.

11. kép. Részlet Comenius Orbis Pictus c. művéből.

A cseh nyelv 16–18. századi visszaszorulása

A 16. században, amikor a Habsburg Birodalom vallása és nyelve kezdte kiszorítani a korábbi, a cseh protestáns értelmiség nagy része emigrációba kényszerült, ezzel együtt fokozatosan visszaszorult a cseh nyelv használata a jog, a közigazgatás területén. Nem jelentek meg csehül tudományos művek, sőt még a templomokban is csak korlátozott szerep jutott a nép nyelvének. A cseh nyelv őrzője a parasztság lett, a nemesség pedig igyekezett az új uralkodóhoz igazodni szokásaival, vallásával és nyelvével is. Ez a jelenség általánosnak mondható a régió

¹⁹⁷ Comenius: *Didactica Magna*, ford. Geréb György, Pécs, Halász és Fiai, 1992, 196–200.

többi, korábban meghatározóan protestáns kultúrájú népeinek és nyelveinek, például a szlovénak az esetében is.

A fenti képet azonban jelentősen árnyalja az a tény, hogy Csehország területén a 12. század óta él német ajkú népesség. A középkori közép-európai országokhoz hasonlóan itt is jellemző volt az együtt élő lakosság spontán kétnyelvűsége, emellett az évszázados együttélés során kialakultak német többségű települések, kisebb régiók is. A két nyelv hordozta eszmék ideális találkozási pontja lett a protestantizmus, viszont a megváltozott társadalmi viszonyok között, a katolikus és ugyancsak német nyelvű Habsburgok uralkodása idején a cseh háttérbe szorult a némettel szemben. Ezt erősítette még, hogy a városiasodással, a német iparosok számának növekedésével hosszú időre felborult az egyensúly a két nyelv között, és a németek által is lakott területeken, a városokban a német lett a presztízsnyelv az oktatásban és a közélet legtöbb színterén. Viszont így túlságosan egysíkú lenne a kép. Ring Éva kutatásai ellentmondásos helyzetre mutatnak rá: miközben nem volt ritka a cseh nyelvű könyvek máglyára hordása és elégetése, a jezsuiták közül többen is érvelni kezdtek a cseh nyelv használata mellett, így például Bohuslav Balbín (1775), aki értekezést is írt a szláv, ezen belül a cseh nyelv védelmében, és felhívta a figyelmet arra, mekkora kárt okoznak a csehek ellen uszító külföldi tanácsadók, miközben a cseh évszázadokkal korábban már képes volt a huszita Biblia megalkotására.¹⁹⁸

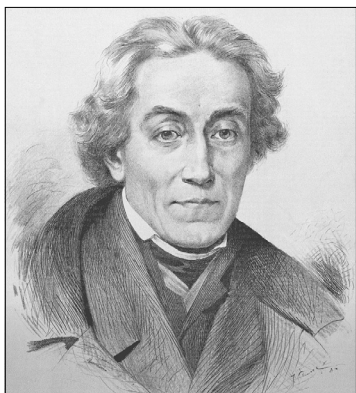
A modern cseh nyelv nyelvtervezési folyamata

A 18. század utolsó évtizedeiben formálódó közép-európai modern nemzettudatban kiemelt helyet kap a saját nyelv mint a szabadság és a függetlenség szimbóluma. A cseh esetében is elkezdődött az új ideológiára támaszkodó nyelvtervezési folyamat: megszülettek az első programadó írások a fentebb már idézett Bohuslav Balbín (1775) és a prágai egyetem első cseh nyelvtanára, F. M. Pelcl (1793) tollából, amelyek nyomán újra kellett értékelni azokat az eredményeket, amelyek a 17. század előtt jellemezték a nyelvalkítást, és amelyeket példaként lehetett állítani a 18. század végére jelentős presztízsveszteséget szenvedett cseh nyelv elé. Sok tekintetben visszanyúltak a Komenský-féle hagyományokhoz – ezt nyelvvideológiai szempontból pozitív konzervativizmusnak tarthatjuk –, ugyanakkor figyelembe vették a városiasodó, iparosodó társadalom nyelvi sajátosságait

¹⁹⁸ Ring: *Államnemzet és kultúrnemzet*, 68–69.

is, ami a nyelvjárások kiegyenlítődéhez és egy új köznyelv, az *obecná čeština* megszületéséhez vezetett.

A szlavisztika és a cseh irodalmi nyelv, grammatikaírás tekintélyes alakja volt Josef Dobrovský,¹⁹⁹ aki 1802-ben német–cseh szótárt állított össze, és felismerve a nyelvtervezés alapvető elemeit, ezen belül a nyelv pontos leírásának követelményét, német nyelven cseh grammatikát adott ki 1809-ben. Munkáját egyebek között Josef Jungmann folytatta, aki a már meglévő irodalmi nyelv mellé a cseh tudományos szaknyelv fejlesztését jelölte ki fő célként.

12. kép. Josef Dobrovský.

13. kép. Josef Jungmann.

Az egyik legnagyobb lexikográfiai munka a 19. század elején készült el Josef Jungmann²⁰⁰ szerkesztésében, *Slovník česko-německý* címmel (1834–39). A 120 000 címszót tartalmazó öt kötet a cseh nyelv teljes szókincsének feltárására törekedett, ezért nemcsak az írott sztenderd, hanem a hétköznapi, beszélt nyelv, a nyelvjárások, sőt a szleng szavait is szerepeltette. A munka ismét előhívja az északi dialektuskontinuum szerepét, ugyanis az ide tartozó más nyelvekből, az oroszból és a lengyelből is kölcsönöz szakszavakat. Minden szócikknél feltüntette a szó nyelvtani, etimológiai jellemzőit, és a jelentést az élőbeszédből vagy az irodalmi nyelvből származó példamondatokkal szemléltette. A cseh nyelvű tudomány más

¹⁹⁹ Arató: *Kelet-Európa története*, 128–129 és Richard Pražák: Dobrovský és Kazinczy, in Richard Pražák: *Cseh–magyar párhuzamok. Tanulmányok a 18–19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról*, Budapest, Gondolat, 1991, 47–68; Richard Pražák: Josef Dobrovský magyar kapcsolatairól, *Filológiai Közlöny*, XIV. évf., 1968/1–2, 197–207.

²⁰⁰ Jungmannról cseh nyelven ismertetés olvasható ezen a weboldalon: http://cs.wikipedia.org/wiki/Josef_Jungmann; valamint egy tanulmány: Roman Vondra: Osobnosti české minulosti: Josef Jungmann (1773–1847), *Historický obzor: časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie*, XXIII., 2012/1–2, 39–42.

területei is erőre kaptak: Jungmann, aki költőként is ismert volt, irodalomtörténetet írt *Historie literatury české* címmel (1825), a brnói egyetem korábbi névadója (ma Masaryk nevét viseli), a természettudós Jan Evangelista Purkyně pedig a magyar Bessenyei Györgyhöz hasonló gondolatokat fogalmazott meg arról, hogy a cseh nemzeti nyelv elengedhetetlen a cseh tudományosság felépítéséhez.

A fentiek alapján elmondható, hogy a cseh irodalmi és tudományos nyelv a 19. század közepén már készen állt a modern nemzeti nyelv feladatainak ellátására, a század végére pedig befejeződött a kodifikáció, amikor 1902-ben megjelent a hivatalos helyesírási szabályzat is. Az írott, irodalmi nyelvi és a beszélt nyelvi norma azonban ekkor még meglehetősen távol volt egymástól. A kétféle változat közeledése, majd az egységesedés valójában csak az 1930-as években, a Prágai Nyelvész kör funkcionista felfogásának és a nyelvtervezést folytató, azt beteljesítő tevékenységének köszönhetően valósult meg.

A szlovák irodalmi nyelv létrejötte

A szlovák nyelv a szláv nyelvek nyugati ágához tartozik, és dialektuskontinuumot alkot a cseh és a lengyel nyelvvel.²⁰¹ Ez a kapcsolati háló egészen addig nem okozott konfliktust a térségben, ameddig a nemzeti önállóság, ezzel együtt a nemzeti nyelv létrehozásának az igénye fel nem merült. Sőt, volt olyan időszak is, amikor a szlávok összetartozását hirdető pánszláv ideológia kapcsán az egyes nyelvek közelítése is megfogalmazódott. Jelenleg az északi nyelvjárási összefonódás egyik pontján helyezkedik el Szlovákia államnyelve, az Ausbau típusú szlovák nyelv, amelynek több mint ötmillió anyanyelvi beszélője van, ebből 4,5 millióan az anyaországban, közel 400 ezren a szomszédos Csehországban élnek, de a közép- és újkori migráció eredményeképpen délre húzódnó népcsoportok leszármazottai megtalálhatók Magyarországon, Romániában és Szerbiában is, a tengerentúlon pedig a kivándorlók utódai. A szlovák nyelvterületen kívül élők közös jellemzője a sztenderd szlovák nyelv egyre csökkenő ismerete, a nyelvjárási hagyományok tovább élése, valamint a nagymértékű nyelvcsere.

²⁰¹ A téma legteljesebb áttekintése: Mira Nábělková: The Czech-Slovak Communicative and Dialect Continuum: With and Without a Border, in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016, 140–184.

*Előzmények: az ószlávtól a cseh irodalmi nyelv alkalmazásáig*²⁰²

A szlovák irodalmi nyelv előzményeit az óegyházi szláv, majd a latin, és ezzel párhuzamosan a cseh dominanciája jellemzi, magára a tervezési folyamatra pedig hol pozitív, hol negatív példaként a magyar nyelvtervezés és a cseh nyelvhez való viszony is jelentős hatással volt. Az alakuló sztenderdet három nagy nyelvjárási terület, a kelet-, közép- és nyugatszlovák jegyei befolyásolták, oly módon, hogy egy-egy időszakban vagy az egyik, vagy a másik került kizárólagosan a nyelvtervezés homlokterébe. A szakirodalom²⁰³ ezeket mint a sztenderdet megelőző „kulturális nyelveket” tartja számon, mivel mindháromnak vannak írásbeli emlékei a 15–16. századtól kezdve. Ezeket a változatokat a szakirodalomban *szlovakizált cseh*, valamint *biblikus cseh* elnevezéssel lehet megtalálni. A latin és a szláv nyelvek mellett azt is meg kell említeni, hogy a magyar államiság keretei között élő szlovák értelmiség számára a magyar is kiemelt fontosságú nyelv volt, és igen sokan anyanyelvük mellett magyarul írták műveiket, egyebek között Pavol Ország Hviezdoslav költő és a vígjátékairól ismert Ján Chalupka.

A sztenderdhez igen hosszú út vezetett: a reformáció idején a szlovák evangélikus egyházban a szlovák népnyelvet és a biblikus cseh nyelvváltozatot közelítették egymáshoz,²⁰⁴ de később, már a 17. századi katolikus ellenreformáció irányítói is fontosnak tartották a helyi nyelvváltozatok bevonását mind az oktatásba, mind az egyházi nyelvhasználatba. Megjelentek az első nyomtatott szlovák énekeskönyvek is – igaz, ezek igyekeztek a protestáns csehtől minél messzebb vinni a saját változatukat.²⁰⁵ A Nagyszombatban (Trnava) 1635-ben megalapított jezsuita egyetem körül szerveződött katolikus értelmiség, pontosabban Pázmány Péter indította el az irodalmi nyelv megteremtésére irányuló első mozgalmat – a csehhez legközelebb álló nyugatszlovák dialektus alapján. Ez a változat *kultúrna slovenčina* (szlovák kulturális nyelv) elnevezéssel került be a sztenderdizálás történetébe. A későbbiekben Anton Bernolák is merített belőle, amikor a saját irodalmi nyelvváltozatán dolgozott. Ebből a korszakból fontos még megemlíteni a „*kamalduli Bibliát*”:

²⁰² Racskó Tamás: Milyen a „régí” szlovák nyelv? Előzmények, *Nyelv és Tudomány*, 2016. január 7. Nyelv és Tudomány- Főoldal – Milyen „régí” a szlovák nyelv? Az előzmények (nyest.hu)

²⁰³ Zsilák Mária: *A szlovák nyelv*. <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/documents/szlovak-nyelv.pdf>

²⁰⁴ Kómvés Tibor: A szlovák nyelvújítás, in *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, Tom XVI., 2011, 53–54.

²⁰⁵ Szarka László: *A szlovákok története*, Budapest, Bereményi, 1994, 72–73.

1756–1757-ben jelent meg az első „szlovák” nyelvű biblia, a kamalduli szerzetesek kiadásában, amely valójában sajátos nyelvezettel rendelkezett, ún. „kulturális nyugat-szlovákiai nyelvjárásban” íródott. Az első kifejezett próbálkozás a szlovák nyelv megteremtésére a kamalduli szerzetesek szótárkiadása – Syllabus dictionarii latino-slavonicus (ún. „Kamalduli szótár”) – 1763-ban, amely szintén a „kamalduli nyelvezettel” íródott. A szerzetesek nyelvteremtési szándéka nem terjedt el, talán azért sem, mert nyomtatásban nem jelent meg és ezzel együtt nem történt meg a nyelvtan részletes kidolgozása.²⁰⁶

A szlovák irodalmi nyelv kialakulása tipikus példája annak, hogy nem szükséges önálló ország a nyelvi öntudat és a sztenderd nyelvváltozat létrejöttéhez. Ez a folyamat a 17. század végén, 18. század elején már világosan látható: a szlovákok lakta vidékekre vonatkozóan megjelenik a *Slovensko* elnevezés, lassan visszaszorul a hungarus identitás, és átadja a helyét a szláv összetartozásnak, illetve a szlovák nemzettudatnak.

Az első tervező: Anton Bernolák (1787)

A szlovák nyelvtervezési folyamatot a többszöri újrakezdés és a különféle kötődésű csoportok közötti nézetkülönbség jellemezte. A fő ellentét abból adódott, hogy az egyik csoport a szlovákokat önálló szláv törzsnek tekintette, tehát külön nyelvet is feltételezett, ezért ők a nyelvtervezés során is olyan szlovák nyelvjárásokat választottak kiindulópontként, amelyek távolabb esnek a cseh nyelvtől. A másik irányzat pedig a szlovák és a cseh népcsoportot egyetlen közös szláv törzsnek tartotta, amelynek nyelvi szempontból a szlovák csak egyik nyelvjárását jelentette. A sztenderdizálási törekvésekre ez a nézetkülönbség úgy hatott, hogy ennek az irányzatnak a képviselői a cseh nyelvhez közelebi, nyugatszlovák nyelvváltozatot tartották követendőnek.²⁰⁷ Látható, hogy e nézetkülönbségben is megjelenik a dialektuskontinuumhoz való eltérő viszonyulás, az elutasítás, illetve az elfogadás.

Az első tudatos nyelvtervező az első csoporthoz tartozó Anton Bernolák (1762–1813) volt, aki a 18. század utolsó harmadában egy latinul írt munkában (*Grammatica Slavica*, Poson, 1790) próbálta összefoglalni a szlovák irodalmi nyelv lényegét. A szláv összetartozásból indult ki, de a szlovák nyelvnek ezen belül kiemelt szerepet tulajdonított: úgy vélte, hogy leginkább a szlovák őrizte

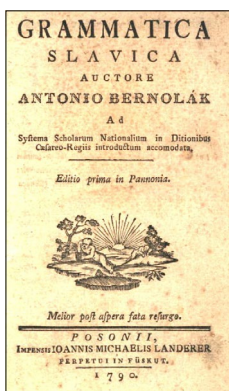
²⁰⁶ Kőmíves: *A szlovák nyelvújítás*, 55.

²⁰⁷ Nábělková: *The Czech-Slovak Communicative and Dialect Continuum*, 140–184.

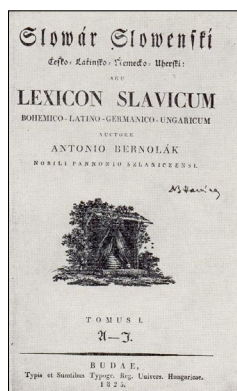
meg a közös szláv nyelv jellegzetességeit. Emellett a cseh nyelv, különösen a *Králcei Biblia* által használt nyelvváltozatnak a hatása igen jelentős volt. Bernolák az ehhez elég közel álló nyugatszlovák dialektus alapjára, valamint a nagyszombati jezsuiták által kidolgozott változatra is támaszkodva építette fel a saját kodifikációs javaslatát, az ún. Bernolákovčínát.²⁰⁸ Fontos szerepe volt ebben az úgy írjuk, ahogy mondjuk elvnek („píš, ako počuješ”) – tehát a kiejtés szerinti helyesírásnak. Elképzeléseit az általa alapított *Szlovák Tudós Társaság* (1792) tagjai is támogatták. Az önálló szlovák nyelv grammatikai alapjainak leírása mellett Bernolák fő műve egy ötnyelvű (szlovák, cseh, latin, német, magyar) hatkötetes szótár, ami csak egy bő évtizeddel a halála után, 1825–27 között jelent meg.²⁰⁹ Két fő műve elősegíthette volna az önálló szlovák nyelvi norma megszületését, de erre csak a 19. század közepén egy másik csoport új, Bernolákénál sikeresebbnek tűnő, a három fő és számos kisebb nyelvjárás sajátosságait jobban figyelembe vevő koncepciója teremtette meg a feltételeket. Kőmíves Tibor véleménye szerint is az lehetett a sikertelenség oka, hogy „Bernolák a népi nyelvet szerette volna nemzeti nyelvvé emelni, de amit ő népi nyelvnek tartott, az a közép-szlovák nyelvjárást beszélőknek idegen volt, nem beszélve a kelet-szlovákiai nyelvjárást használókról, akiknek a nyelve inkább a ruszin és az ukrán nyelvhez állt közelebb, mint a cseh vagy a szlovakizált cseh nyelvhez.”²¹⁰

14. kép. Anton Bernolák (1762–1813) arcképe.

15. kép. Bernolák grammatikája.

16. Bernolák szótára.

²⁰⁸ Ennek a változatnak a részletes, szlovák nyelvű bemutatása olvasható itt: Bernolákovčina? – Jazykovevzdelaovanie.sk (Letöltés: 2023. március 27.)

²⁰⁹ Horálek: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, 325.

²¹⁰ Kőmíves: *A szlovák nyelvújítás*, 58.

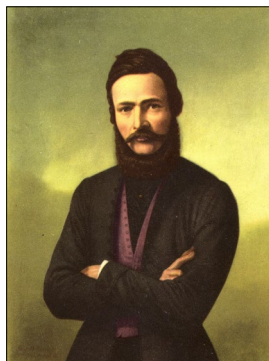
Bernolák követőit figyelembe véve még egy jelentős nyelvtervezési próbálkozást tart számon a tudománytörténet: Jozef Pavol Šafárik és Jan Kollár részben az ő koncepciójára építette rá a szlovák irodalmi nyelv egy újabb változatát. Ugyancsak a nyelvjárásokra tagolt szláv nyelvi összetartozásból indultak ki, és lényegében egy közös „csehszlovák” irodalmi nyelv létrehozásán munkálkodtak, azonban a két nyelvtervező nem pontosan ugyanúgy képzelte a közös nyelvet. A cseh és szlovák nyelvi összefonódásra épülő elképzelést főként a pánszláv összetartozást is támogató Kollár képviselte.²¹¹ Elgondolása szerint a szlávoknak négy nagy „nyelvjárásuk” alakult ki: a délszláv, az orosz, a lengyel és a „csehszlovák” – ebből következően a cseh alapú nyelvtant és írásrendszert kell a szlovákoknak is követniük az összetartozás és a korábbi hagyományok miatt. Šafárik viszont inkább az önálló szlovákságra helyezte a hangsúlyt. A szláv összetartozás nem volt kétséges a számukra, emiatt a nyelv önállóságával, a csehtől való függetlenségével kapcsolatban is inkább a bizonytalanság volt a jellemző. A csehszlovák szimbiózis az egyre határozottabb nyelvi-etnikai identitású szlovákság körében nem volt népszerű, és rövidesen megjelentek azok a tervezési koncepciók is, amelyeknek a végállomása a mai szlovák nyelv, a *moderná slovenčina* lett.

Az első valódi sztenderd korszaka (1843–1852)

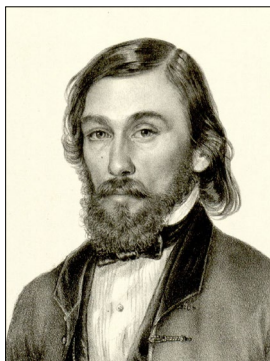
A következő nyelvtervezési próbálkozás alapja a középszlovák nyelvjárás lett. Mivel ez viszonylag nagy kiterjedésű volt, főként lexikai elemei tekintetében alkalmas lett arra, hogy a három nagy nyelvjárási csoport között hidat képezzen. A modern szlovák nyelv kidolgozásában, elterjesztésében és vele együtt a nyelvi nemzettudat megteremtésében három evangélikus értelmiségi, *Ludovít Štúr*, *Jozef Hurban* és *Michal Hodža* vállalt fontos szerepet.

Annak ellenére, hogy sok tekintetben szemben álltak a Bernolák-féle modellel, ők is azt vallották, hogy a szlovákság *önálló törzs* volt a szláv népeken belül, tehát nem a cseh és szlovák törzs azonosságát hirdették – amint azt elődjük, Kollár tette –, és ez kihatott a nyelvtervezési elképzeléseikre is.

²¹¹ Demmel József: *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*, Pozsony, Kalligram, 2011, 151–152.

17. kép. Ludovít Štúr.

18. kép. Jozef Hurban.

19. kép. Michal Hodža.

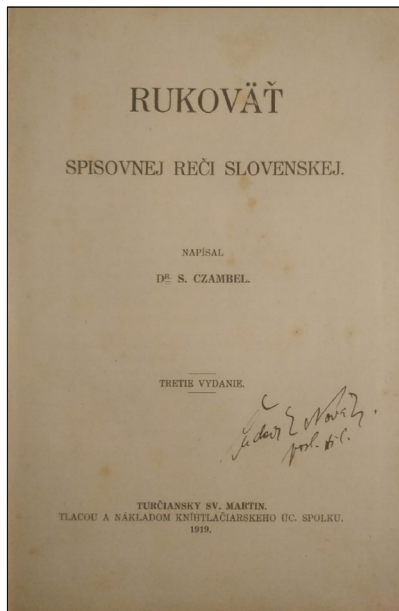
A nyelvalkítást ők is a korpusztervezéssel, ezen belül a grafémák és a helyesírás meghatározásával kezdték. Elfogadták a korábban már bevált mellékjeles írásmódot, a szókincs fejlesztésében pedig nyitottak voltak mind a cseh, mind a latin terminológia alkalmazására. Štúr két műve bizonyítja legjobban, mit gondolt a szlovák nyelv jövőjéről. Az elsőben (*Nárečja slovenskuo alebo potreba písanija v tomto nárečí*.²¹² Magyarul: *A szlovák nyelvjárás, avagy az ebben a nyelvjárásban való írás szükségessége, 1846*) a koncepció elvi alapjait fektette le, gyakorlatban pedig a *Náuka reči slovenskej / A szlovák nyelvtan, 1846* című munkájában foglalta össze nézeteit. Mivel ez az időszak már a nemzeti nyelvek identitásformáló korszaka, a Štúr-féle²¹³ nyelvi tervezésnél új ideológiai elemként jelent meg a szláv összetartozás mint az egyes szláv közösségek védőernyője, emellett bizonyos fokú intézményesülés is megfigyelhető, ami elsősorban az új, eredetileg Liptó és Turóc megye szlováksága által beszélt nyelvváltozat elterjesztését szolgálta. 1844-ben hozták létre a szlovák nemzeti öntudatot megtestestítő *Tatrín* Egyesületet. Elnöke Michal Miloslav Hodža volt, de háttérben a szellemi vezető Štúr maradt. Az egyesület az egyik első ülésén kodifikálta a Štúr vezetésével, Hurban és Hodža közreműködésével kidolgozott irodalmi nyelvet, és működésének egyik fő célja ennek a változatnak a széles körben való elterjesztése lett. Az első magyar–szlovák; szlovák–magyar szótárt 1848-ban készítette el *Jancsovics István*, de a norma terjesztésére a csoport újszerű eszközöket is alkalmazott: lapot indítottak (*Slovenskje národňje novini* és irodalmi melléklete: *Orol tatranský*), amely az új szlovák nyelv közvetítését szolgálta. A normához

²¹² A mű teljes szövege letölthető: <http://www.stur.sk/spisy/narecie.pdf> (Letöltés: 2023. március 27.)

²¹³ Štúr nemcsak a nyelvtervezésnek, hanem a szlovák nemzettudat alakításának is kimagasló alakja. Ellentmondásos személyiségét mutatja be Demmel József: *A szlovák nemzet születése* c. kötete.

szükséges konszenzus megteremtését segítette, hogy ez az evangélikusokból álló csoport 1851-ben megállapodott a katolikusokkal arról, hogy a Bernolák-féle változattal szemben az övéket támogatják.

Úgy tűnt azonban, hogy ez az újabb sztenderd mégsem felelt meg a közös nyelvi norma igényének. A másik irányzat oldaláról, a cseh *bibličina* hagyományait támogató Jan *Kollár* hívei eredményesen támadták az elkészült „irodalmi nyelvet”, sőt a pánszláv összetartozást támogató Habsburg udvar támogatását is megszerezték, így végül Kollár változatát vezették be az iskolákban is,²¹⁴ és átmenetileg a csehpartii konzervativista szemlélet kerekedett felül.

20. kép. Samo Czambel nyelvtanának címlapja.

A nyelvi tervezés azonban nem mindig a hatalmon lévőköt szolgálja, különösen akkor, ha a kiszorított változat áll közelebb a nyelvközösséghez. Martin *Hattala* kis szlovák nyelvtani összefoglalójának (*Krátka mluvnica slovenské*, 1852) köszönhetően mégis sikerült megkapaszkodnia a korábbi, közmegegyezésen alapuló változatnak, bár némi kompromisszum árán. A helyesírás, a fonetika és a nyelvtan tekintetében is közelebb került a szlovák a cseh nyelvhez, ugyanakkor veszített nyelvjárásiás jellegéből.

²¹⁴ Horálek: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, 326.

Lassan kialakult, majd bővült a szakmai szókincs, létrejöttek a különféle stílusrétegek – így a 19. század végére a nagyobb városokban, illetve a szlovákok lakta felső-magyarországi vidékeken megszilárdulni látszott a szlovák irodalmi nyelv. A modernizált normatív nyelvváltozatot Samo Czambel (Czambel Sámuel)²¹⁵ írta le az 1902-ben megjelent *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* című nyelvtanában.²¹⁶

Az 1918 utáni időszakban, amikor Csehszlovákia létrejöttével az Ausbau szlovák is államnyelv lett, további terminológiai fejlesztésekre volt szükség, a nyelvalakítás²¹⁷ folytatódott tovább, de ez már az elfogadott normatív változat tökéletesítését szolgálta.

A lengyel sztenderd létrejötte

A lengyel nyelv a nyugati szláv családhoz tartozik, az északi szláv dialektuskontinuum tagja, és több mint 50 millió beszélővel rendelkezik. Vernakuláris népnyelvként a keletről és nyugatról érkezett támadások, a történelmi traumák ellenére is folyamatosan és a nyelvközösség számára meghatározó módon van jelen, a nyelvterülete megszilárdultnak mondható. Annak ellenére, hogy államként több mint egy évszázadra megszűnt létezni, mert három részre szakították, a lengyel nyelv a három másik ország (Ausztria, Oroszország, Poroszország) fennhatósága alatt is fenn tudott maradni.

A lengyel államalapítás a magyarral közel hasonló időben történt, és a korábban pogány lengyel törzsek vezetői a bizánci korszak kihagyásával azonnal a nyugati keresztény kultúrkörhöz csatlakoztak. Mindkét ország erős veszteségeket szenvedett a tatár seregek 13. századi támadásai idején, mindkettő volt meghatározó jelentőségű, soknemzetiségű, nagy ország – Lengyelország területe például a 15–16. században 1,1 millió km² volt, és a lengyelek mellett döntően litvánok, oroszok, zsidók, németek, tatárok, örmények lakták. Mindkettő elveszítette a függetlenségét, történelme során több részre szakadt, pontosabban szakították. Lengyelországot háromszor is felosztotta Ausztria, Oroszország és Poroszország (1772, 1793, 1795),²¹⁸ ennek ellenére sikerült megőrizniük névadó lakosaik nyelvét, fejleszteni írásbeliségüket. E két nép és nyelv mellett egy

²¹⁵ Czambel munkásságáról: Žiláková Mária (ed.): *Jazykovedné dielo Sama Czambela – Czambel Samu nyelvészeti életműve*, Budapest, Balassi, 2010.

²¹⁶ A mű elektronikusan is elérhető: <http://www.juls.savba.sk/ediela/rsrs1902/rsrs1902.pdf> (Letöltés: 2023. március 27.)

²¹⁷ A terminust ebben a formában Lanstyák István használta először a magyar nyelvtudományi szakirodalomban 2010-ben, majd 2014-ben a *Nyelvalakítás és nyelvi ideológiák* c. tankönyvében. https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/kmj/lanstyak_istvan-nyelvalak_es_nyelvi_ideol_2014__1_.pdf

²¹⁸ Szokolay Katalin: *Lengyelország története*, 3. kiadás, Budapest, Balassi, 2006.

harmadik kelet-közép-európai nyelv, a cseh is évszázadokon keresztül a német árnyékában élt, és hol erősebb, hogy gyengébb hatása, befolyása alatt fejlődött – és sikeresen vészelt át mind a külső befolyást, mind a belső presztízsveszteséget.²¹⁹

A lengyel nyelv szerepe Lengyelország történetében

A szlavisztikai és a történeti szakirodalom egybehangzó véleménye szerint²²⁰ a többnyire egymáshoz közeli dialektusokat beszélő lengyel törzsek Poznań és Gniezno környékén, az ún. Nagy-Lengyelország (Wielkopolska) területén telepedtek le. A nyelvváltozatok közelsége, az azonos etnikai gyökerek megkönnyítették a törzsek egyesítését, és a 10. században megkezdődött a középkori lengyel állam megalapítása.

Nyelvi szempontból a többi kelet-közép-európaihoz hasonló helyzetbe került a lengyel nyelv is: a nyugati kereszténységgel együtt megjelent a latin, amelyet az írásbeliségben használtak, ezzel párhuzamosan létezett az összes társadalmi réteg által beszélt, négy nagyobb és több kisebb nyelvjárásra tagolt népnyelv. Ezek közül a Gniezno és Poznań környékén használt „nagy-lengyel” lett a későbbi irodalmi nyelv alapja.²²¹ Az írásbeliségre, a szókincs fejlesztésére ugyanakkor a szomszédok is hatással voltak, különösen a cseh és a német szerepe vált fontossá a következő évszázadokban – az előbbi inkább a vallási-filozófiai terminológiára hatott, utóbbi pedig a régió többi nyelvéhez hasonlóan itt is a városi élettel, az iparossággal, kereskedelemmel összefüggő kifejezéseket adott át. A latin alapú grafizáció formálódását pedig e kettő mellett a francia is befolyásolta.

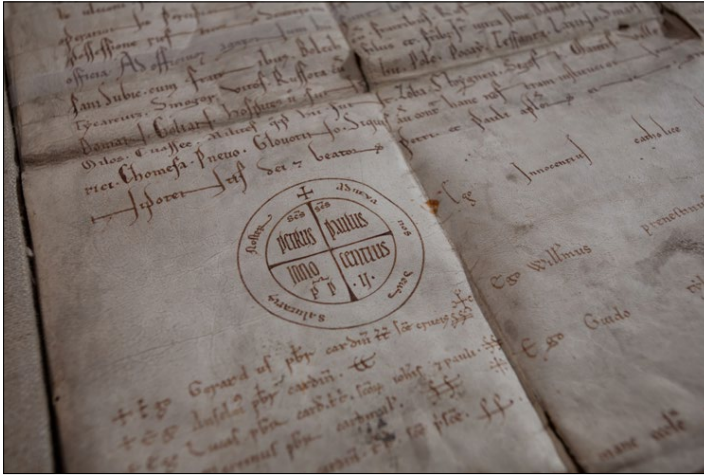
Az első nyelvemlékek a lengyel esetében is latin szövegbe ágyazott nevek, mondatföredékek, mondatok, amelyek a 12. századtól jelennek meg az oklevelekben, krónikákban. Pátrovics Péter²²² a lengyel írásbeliség kezdő pontjaként az 1136. évet jelöli meg, mivel erre az időpontra tehető a 410 lengyel bejegyzést, köztük helységneveket, személyneveket tartalmazó *Bulla gnieźnieńska* (Gnieznói bulla) keletkezése. A „fészek” jelentésű Gniezno a lengyel történeti hagyományban a magyar Esztergomhoz hasonló szerepet tölt be, ez volt az első uralkodói székhely.

²¹⁹ Catherine Gibson: The Polish Livonian Legacy in Latgalia: The Confluence of Slavic Ethnolects in the Baltic-Slavic Borderland, in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages*, Houndmills, Basingstoke, 2016, 57–81.

²²⁰ Jerzy Topolski: *Lengyelország története*, Budapest, Gondolat, 1989, 33; Ráduly Zsuzsanna: *A lengyelek története*, 2006. <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/lengyel-tortenelem.htm> (Letöltés: 2023. március 27.)

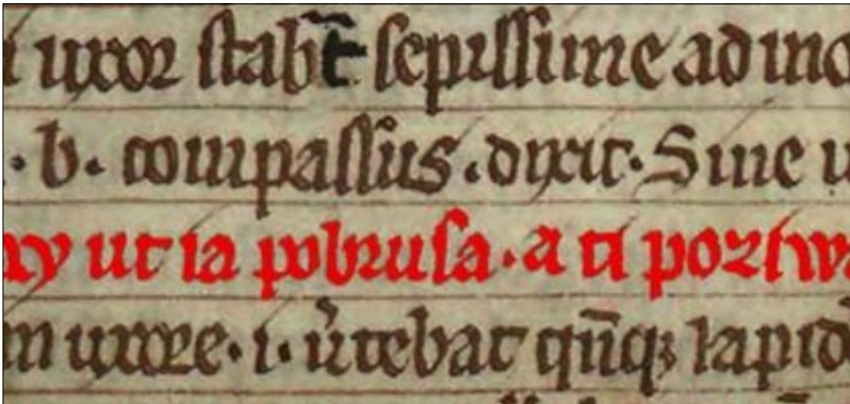
²²¹ Horálek: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, 303.

²²² Pátrovics Péter: A lengyel nyelv helyesírás-története, in Balázs Géza – Dede Éva (szerk.): *Európai helyesírások. Az európai helyesírások jelene és jövője*, Inter Kht. – PRAE.HU, Budapest, 2009, 113.

21. kép. Bulla gnieźnieńska.

Az első teljes lengyel nyelvű mondat pedig 1270-ből származik.²²³ Lelőhelye Henryków kolostorának alapító okirata – tehát hasonló szerepű szórványemlék, mint a magyar nyelvterületen keletkezett Tihanyi Alapítólevél mondattöredéke 1055-ből: „Daj, ac ja pobruczę, a ty poczywaj” – a jelentése pedig nagyon is hétköznapi: „Hagyd, én megélezem, te pihenj”:

22. kép. Az első lengyelül írott mondat.

²²³ Erről a nyelvemlékről lásd pl. „Daj, ac ja pobruczę, a ty poczywaj”. Pierwsze zdanie po polsku w historii | TwojaHistoria.pl valamint Pátrovics Péter áttekintése a lengyel nyelvről: Microsoft Word – Lengyel-nyelv.rtf (elte.hu) (Letöltés: 2023. március 28.)

Természetesen ezeknek a szórványemlékeknek a hangzását ugyanolyan nehéz rekonstruálni, ahogy a magyar nyelvemlékekét, hiszen jóval több beszédhang van a lengyelben is, mint ahány latin betűalakot használhattak. A palatalizált mássalhangzók, a nazálisok, az *s-sz*, *c-cs*, *z-zs* hangok jelölését „belülről” kellett megoldani. Pátrovics Péter a fentebb idézett írásában utal arra, hogy igen kreatív, bár az utókor számára rekonstruálhatatlan megoldások is születtek.²²⁴ A több évszázadon keresztül zajló grafizációs folyamat végeredményeként mind a betűkapcsolatok, mind a mellékjelek helyet kaptak és megszilárdultak a lengyel írott nyelvben. A magyarhoz és a csehhez hasonlóan az *s* és az *sz* jelölésének elkülönítése például itt is gondot okozott, de ebben az esetben nem a cseh mellékjelet választották az *š* (*s*) jelölésére, hanem az összetett *sz* grafémát – ami éppen a fordítottja a magyar ábécé betűinek. A diakritikus módon írt betűk között a két nazális magánhangzót francia mellékjellel rögzítették (*q*, *e*), a mássalhangzók egy részénél huszita eredetű mellékjelet (*ć*, *ł*, *ń*, *ó*, *ś*, *ź*, *ż*, *dź*, *dż*), a többi esetben kettős betűkapcsolatokat alkalmaztak (*sz*, *rz*, *cz*, *ch*, *dz*), illetve egy hármas grafémára is szükség volt (*dźi*).

23. kép. Psalterz floriański.

Az irodalmi nyelv alakulása a lengyel esetében is a cseh és a szlovák nyelvénél már bemutatott lépéseken keresztül történt: krónikák, legendák, vallásos tartalmú szövegek, prédikációk és hivatalos iratok maradtak fenn a 11–14. századból. Ezek főként latinból fordított szövegek. Az első, már lengyelül írt, 300

²²⁴ Pátrovics: *A lengyel nyelv helyesírás-története*, 114–115.

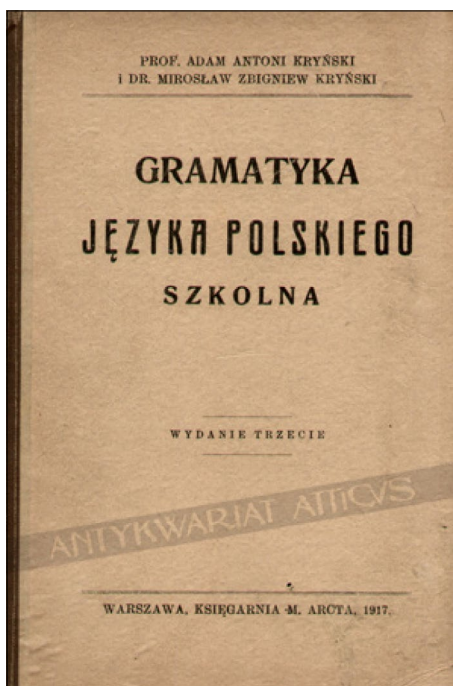
oldalal könyv a magyar származású Hedvig királynénak készült, a címe: *Psalterz floriański* (1399).

A reneszánsz idején, a 15. században számos lengyel nyelven írott mű keletkezett, így a szentek legendái, vallásos és világi (lovagi) költészeti alkotások és egy társadalmi szempontból érdekes mű: Jan Ostoróg elmékedése a köztársaságról, a világi és egyházi hatalomról. Ebben fordul elő először utalás a lengyel nyelv védelmére. A kiváltó ok az volt, hogy a szerző a nemzeti méltóság sérelmeként élte meg a német nyelvű prédikációk térhódítását.²²⁵ Az első nagyszabású, 4272 lexikai egységet tartalmazó szótár 1532-ben készült el Bartołomiejz Bydgoszczy munkájaként, majd 1563-ban az első teljes protestáns fordítás is napvilágot látott, ez a *Biblia Brzeska* – vagy a mecénás családról *Radziwiłł-bibliaként* ismert alkotás. Ha összetettsége, nyelvi, stilisztikai igényessége miatt az európai kultúrákban ezt a munkát tekintjük a sztenderdizáció egyik fontos mérföldkövének, akkor innen számíthatjuk a lengyel nyelv egységesítésének a kezdetét is. Ez nem jelenti azt, hogy a különböző népnelvek, a nyelvjárások háttérbe szorultak volna, hiszen a történelmi helyzet, az önálló államiság többszöri elvesztése lassította az egységesítési terveket, viszont a nyelv a maga változataiban nagyobb akadályok nélkül tovább élhetett.

A kelet-közép-európai művelődés történetében az egyik lengyel városnak, Krakkónak kiemelkedő és minden a térségben érintett nyelvre, kultúrára kiterjedő hatása lett. Ez részben az 1364-ben alapított Studium Generale-nak – a későbbi Jagelló Egyetemnek – volt köszönhető, ahol a peregrináció időszakában számos külföldi diák is megfordult, részben a könyvnyomtatási műhelyek játszottak szerepet, amelyekben számos nyomdász tanulta a mesterséget, köztük magyarok, például Misztótfalusi Kis Miklós is.

Ha a modern nyelv létrehozásának tervezési állomásait keressük, akkor ugyanazokban az években kell ezeket keresgelnünk, amikor a többi kelet-közép-európai ország is létrehozta az értelmező szótárait, akadémiai nyelvтанát, helyesírását, kialakítja a saját nyelvéhez és az idegen nyelvekhez való viszonyát – előtérbe helyezve immár az anyanyelv kiművelését. Bogumił Samuel Linde hatkötetes értelmező szótárának első kötete, a *Słownik Języka Polskiego* 1807-ben jelent meg, azután pedig 1814-ig a többi is. A helyesírási alapelveket 1830-ban dolgozták ki, az első akadémiai igényű nyelvтан pedig 1887-ben Adam Antoni Kryński munkájaként jelent meg *Gramatyka języka polskiego* címmel.

²²⁵ D. Molnár István: *Lengyel irodalmi kalauz. A kezdetektől 1989-ig*, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1997.

24. kép. Antoni Kryński grammatikájának címlapja.

A lengyel nyelvű irodalmi-kulturális és tudományos életnek és a nyelvi öntudatnak a mottója lehetne a lengyel irodalom atyjának tekintett Mikołaj Rej (1505–1569) híres sora, amely szerint „Nyelvünk van, a lengyel nem kacsa-liba tájszó”.²²⁶ Ennek a sornak különös fontossága van a lengyel történelem ismeretében. Háromszor is szétesztették, és bár nem tiltották be a nyelv használatát, a belső társadalmi ellenállás egyik formája itt is a nyelv megtartása lett. Erős nyelvi identitás nélkül valószínűleg jelentős mértékű beolvadás következett volna be a szétszabdalt országban. A lengyel nyelv létezése egy bonyolult, több országra is kiterjedő társadalmi szerkezetben és a belső megosztottság ellenére sem alakult olyan rosszul, ahogy felszínesen számítani lehetne rá. Karel Horálek²²⁷ szlavisztikai tankönyvében megállapítja, hogy a 18. századi társadalmi fordulatok nem viselték meg a nyelvet: „Azokban az években, amikor más szláv irodalmi nyelvek alapjaikban változnak vagy egyáltalán csak formálódnak, a lengyel irodalmi nyelvnek a nyelvtani és szó-tári irodalmi munka felélénkülése figyelhető meg.”

²²⁶ Uo.

²²⁷ Horálek: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, 328.

Az ukrán és a ruszin nyelv sztenderdizációjának kérdései

A két etnikumot még a szakirodalom is gyakran keveri, pedig más alapokról indulnak, más utat jártak be, más kötődéseik vannak, más vallási felekezethez tartoznak: a ruszinok görögkatolikusok, az ukránok pedig többségben ortodoxok. A keveredésnek főként elnevezés-történeti okai vannak, pl. a magyar királyság területén élő keleti szlávokra – így az ukránokra és a ruszinokra is – a 19. század közepéig az „orosz” megnevezést használták,²²⁸ csak ezt követően különítették el a cári Oroszország orosz etnikumát a többitől. Érdekesség, hogy a ruszinokra vonatkozóan a belső népnéven kívül még *uhroruszkij* (*magyarorosz*) elnevezést is találunk, ami a területi együttélésen túl, valószínűleg a magyarokkal való történelmi közösségvállalásra utal (Rákóczi-szabadságharc, 1848).²²⁹ Később, a 20. század első felében megjelenik a *kárpátorosz*, majd a *kárpátukrán* név is. S. Benedek András a ruszinokról írt cikkében leszámol mind a belső történelmi mítoszokkal, mind az ukránokkal való azonosítással, és kijelenti: „A ruszin nép létezik, amennyiben annak definiálja magát”.²³⁰ Ez az öndefiníció talán a legnehezebb, amikor egy népcsoport két nagy nép és nyelv között vergődik, és autonómiára való törekvésük és a saját nyelvük sztenderd változatának létrehozása vagy a szeparatizmus vádjával találkozott, vagy éppen az adott, 1939 és 1944 között politika támogatta – egyben fel is használta „sáncnak” ezt a népet az ukrán és az orosz terjeszkedés megállítására. Számukra nem adatott meg az önálló identitást, autonómiát jelentő Ausbau nyelv elfogadtatása. Talán a számok a legbeszédesebbek: Cserniczkó István azt írja,²³¹ hogy

a 19. században a ruszinok alkották Kárpátalja legnépesebb etnikai csoportját, ami több százezer főt jelentett, a 2001. évi népszámláláskor viszont „mindössze 10 090 fő (a megye összlakosságának 0,80%-a, a kárpátaljai ukrán nemzetiségűek 0,99%-a) vallotta magát ruszin nemzetiségűnek. Közülük 6724 (66,6%) a ruszint tekintette anyanyelvének; ez a régió lakosságának 0,54%-a. Ez az adat azonban nem mérvadó, mert a választható nemzetiségek között nem szerepelt a „ruszin”, ami nyilvánvalóan befolyásol(hat)ta a válaszadókat. A magukat ruszin nemzetiségűnek vallókat a statisztikákban az ukránok között, az ukrán nép egyik néprajzi csoportjaként tartják számon. A magukat ruszin anyanyelvűnek tekintőket az ukrán anyanyelvűek közé sorolták be.

²²⁸ Udvari István: Ruszinok, in Ács Zoltán (szerk.): *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*, Budapest, Auktor, 1994, 179.

²²⁹ Uo., 191–197.

²³⁰ S. Benedek András: Eszmék és téveszmék. A ruszin etnogenezis története, *Kisebbségkutatás*, IX. évf., 2000/4, 645–656.

²³¹ Cserniczkó István: Szeparatizmus vagy valami más? A kárpátaljai ruszin nyelv(járás) átértelmezése, in Cserniczkó István – Fedinec Csilla (szerk.): „*Ruszin voltam, vagyok s leszek*”. *Ruszin népmismereti olvasókönyv*, Budapest, Charta XXI Egyesület – Gondolat, 2019, 231.

A szociológiai kutatások sem mutatnak ki sokkal több ruszin identitását Kárpátalján. A Tandem 2016 kutatás során a kérdőívet ukránul kitöltő 814 adatközlő közül mindössze 9 fő (1,1%) vallotta magát elsősorban ruszin nemzetiségűnek, és mindösszesen 23 fő (2,8%) válaszolta azt, hogy – ukrán identitása mellett – ruszinnak is vallja magát.²³²

Ez azt jelenti, hogy a kárpátaljai ruszinok döntő hányada mostanra asszimilálódott: szórvány típusú közösséget alkotnak, a nyelvük, amely az ukránnal együtt az északi dialektuskontinuum része, viszont megmaradt népnyelvnek, hétvégi iskolákban adják át az érdeklődőknek. Nem könnyíti meg a helyzetüket az sem, hogy az ukrán tudományos akadémia a ruszint változatlanul az ukrán nyelv egyik nyelvjárásának tekinti, és ahogy a története során mindig, ma is csak egy kis értelmiségi csoport próbálkozik az elismertetésével. Autonómiájuk megvalósulásában pedig nem voltak érdekeltek sem a 20. század eleji, sem a későbbi államok. Pedig példák lennének: a többi kelet-közép-európai ország nemzeti kisebbségnek ismeri el a ruszinokat, amivel önkormányzatiság és saját iskolához, művelődéshez való jog is társul.

A ruszin sztenderd problémája

A ruszin nyelv számára ugyanúgy, mint a régió bármelyik nyelvének, adott volt a sztenderd változat kialakításának lehetősége – nyelvtudományi szempontból. Azonban hiányzott a széleskörű belső társadalmi támogatottság, sőt az ukránok részéről még ma is meglehetősen kemény ellenállásba ütközik minden olyan próbálkozás, amely a nyelvjárásnál szélesebb szerepet szán ennek a nyelvnek. A *Kárpáti Igaz Szó* című helyi újság 2011-ben feltette a kérdést az Ungvári Állami Egyetem dékánjának: támogatná-e egy ruszin tanszék létrehozását. A válasz pontosan tükrözi az ukrán álláspontot:

azt válaszolta, hogy szerinte *ruszin nyelv nem létezik*. Ebből kifolyólag semmilyen oktatást nem tud elképzelni ebből a nyelvből, nemhogy egyetemi szintűt. Mint kifejtette, ez egy dialektus, nem irodalmi nyelv. Egy tanszék feladata – folytatta –, hogy ott kellő tudományos kutatómunkát folytassanak az adott nyelvből. Az olyan nyelv, amelynek sem grammatikája, sem tudományos stílusa, sem nyelvjárása, sem irodalmi értéke nincs, csak egy adott közösség, adott esetben az ukrán nyelv egyik dialektusa

²³² Uo.

– szögezte le, megjegyezve, hogy a magyar nyelvben ilyen a palócok tájnyelve, de ők nem ragaszkodnak hozzá, hogy felsőfokon oktassák.²³³

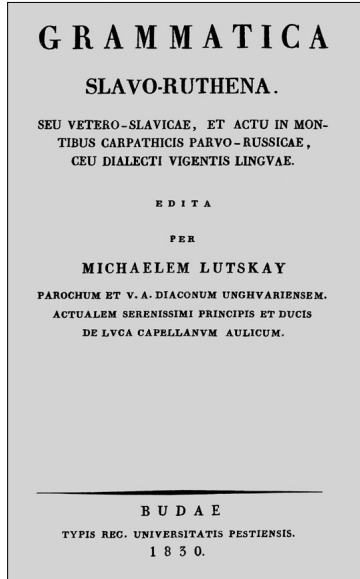
A 19. század elején a ruszin, vagy más elnevezéssel rutén nyelvnek ugyanúgy, mint a többi, akkor még szintén csak dialektusok formájában létező nyelveknek (pl. szlovák, horvát) megvolt a lehetősége a sztenderd változat megalkotására. Több kísérlet is történt erre, sőt egy-egy időszakban még a nyelvpolitikai háttér is adott volt – hiszen az első Csehszlovák Köztársaság idején a ruszint Ruszinszko területén regionálisan hivatalos nyelvnek tekintették –, de az erre irányuló próbálkozások nem tekinthetők sikeresnek. Pedig kiteljesedhetett volna, hiszen a nyelvtana, a szótára – tehát a kodifikációhoz szükséges minden alapvető összegzés – elkészült, viszont a társadalmi környezet nem kedvezett a kiemelkedésnek. Kicsit hasonló ez a helyzet a déli szláv nyelvekéhez, különösen a bosnyák és a montenegrói esetéhez, amelyeknek azonban az 1990-es években, Jugoszlávia fokozatos megszűnésével sikerült a saját államuk saját nyelvének kijelölniük az általuk elismert változatot.

Visszakanyarodva az északkeleti ruszinok nyelvtervezési próbálkozásaira, látható, hogy a folyamat elvei semmiben sem különböznek a többi nyelvtől. Először *Lutskay Mihály* tett kísérletet a ruszin nyelv nyelvtanának leírására az óegyházi szláv nyelv alapján. Könyvét, amely a rutén megnevezést használja, Budán adták ki 1830-ban *Grammatica Slavo-Ruthena...* címmel, ezt követte *Fogarassy János* Bécsben, 1833-ban kiadott grammatikája (*Orosz magyar grammatika / Rutheno Ungarica Grammatica*). A népnyelv írott formájának terjesztésére a szépirodalom, különösen a hazafias poétika tűnt a legalkalmasabbnak. Ebben fontos szerepet vállalt *Alekszandr Duchnovics (Duchnovits Sándor)* lelkész, amikor 1847-ben – az orosz nyelvre épített – ruszin olvasókönyvet szerkesztett, bár a mű jelentőségének megítélése nem egyértelmű.²³⁴ 1883-ban Budapesten Csopey László szerkesztésében megjelent egy rutén–magyar szótár is. A munkácsi görögkatolikus lelkészek indították el a helyi ruszin nyelvjárások alapján a ruszin/rutén első nyelvtervezési folyamatát. A megosztottság már igen korán jelentkezett, de végül is ennek a munkának a nyomán jött létre az

²³³ http://eduline.hu/felsooktatas/2011/11/15/Vita_az_ungvari_egyetemen_kelle_tanszek_a_r_7R3X TY (Letöltés: 2023. március 24.)

²³⁴ Csernicskó István a ruszin nyelvtervezési törekvések korai szakaszáról szólva mutatja be monográfiájában Duchnovics munkásságát, és ezzel kapcsolatban egy kritikust idézi: „Francev szerint a ruszin irodalom nagyjaként tisztelt Duchnovics az egyszerű nép okítása céljából támogatta ugyan a népnyelv használatát bizonyos kiadványokban, ám ezt nem tekintette minőségi irodalomnak.” Csernicskó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*, Budapest, Gondolat, 2013, 84.

első, irodalminak nevezhető, ugyanakkor mind orosz, mind egyházi szláv, mind helyi népnyelvi elemeket tartalmazó nyelvváltozat, amit az első világháború végéig használtak.

25. kép. *Lutskay Mihály ruszin nyelvtanának címlapja.*

A ruszin nemzeti és nyelvi önállóság eszméjének egyik kiemelkedő képviselője volt pályája kezdetén *Avgusztin Volosin (Volosin Ágoston)* görögkatolikus lelkész is, aki elsősorban a helyi nyelvjárásokra építette számos kiadást megért *Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtanát* (1907), emellett az iskolai tankönyveket is átdolgozta ruszinra. Ez a módszer a többi nyelvnél is előfordult, például a magyar államnyelvtanítás céljára készített tankönyvek magyarozatát a helybéli tanítók igazították a helyi nyelvváltozatokhoz. A történeti Magyarország igyekezett a ruszinokat támogatni irodalmi nyelvük fejlesztésében, és kihasználva a lakosság „magyarorosságát” inkább a nyugathoz közelíteni – ezzel is ellensúlyozni a belső nyomást.²³⁵

Nem könnyítette meg a ruszin nyelvtervezési próbálkozásokat az orosz és az ukrán nyelvvel (és persze a hatalommal) való állandó versengés és az etnikai

²³⁵ Ennek egy érdekes mellékága volt az, hogy a hagyományos, oroszok és ukránok által is használt cirill betűs írás helyett 1915-ben a magyar kultuszminisztérium a latinra való áttérést szorgalmazta. Ennek azonban számos asszimilációra utaló jegye volt, pl. a magyar eredetű átvételeket, településneveket a magyar helyesírási szabályok szerint kellett írni (Uo., 102–105).

jellegű társadalmi egyenlőtlenség, de az sem, hogy 1918 után a ruszinok lakta területek három országhoz, Csehszlovákiához, Lengyelországhoz és Romániához kerültek. A csehszlovák állami fennhatóság idején (1918–1939) a ruszin a *regionalis hivatalos nyelvi státust* is megkapta.

Voltaképpen két irányzat küzdött egymással, a két malomkő között pedig ott volt a maroknyi ruszin értelmiség elképzelése a saját nyelvjárásain alapuló saját irodalmi nyelvéről. Közülük talán a legismertebbek Sztripszki Hiador és a mai nyelvtudományi kutatóközpont névadója, Hodinka Antal. A két erős pozíciójú elképzelés közül az egyik a ruszofil irányzat volt, amelynek a képviselői az oroszra tették volna emelkedett pozícióba, a helyi nyelvváltozat pedig a köznapi funkciót töltötte volna be, a másik az ukranofil irányzat volt, amelyik a ruszint csak az ukrán egy nyelvjárásának tekintette.²³⁶ Valójában ez az irányzat győzött. A második világháború végétől egészen az önálló ukrán állam megalakulásáig a szovjethatalom (és a tudomány) nem vett tudomást a ruszinok létezéséről, az ukrán néppel azonosították, és az általuk beszélt nyelvet is csak az ukrán egyik nyelvjárásaként említették, ami a régiót kevésbé ismerők számára meglehetősen nagy zavart okozott az önállóságot illetően.

Ukrajnában, mivel az ukrán egység szempontjából károsnak ítélték a saját irodalmi nyelv létét, napjainkban sem változott meg ez az álláspont, miközben a ruszin nyelvnek Szlovákiában, Lengyelországban és Szerbiában már van kodifikált sztenderd változata, napjainkban Magyarországon is folyik ez a munka, egyedül Romániában nem mutatkozik igény erre.²³⁷ Az előzmények között meg kell említeni az 1992-ben megrendezett Ruszin Nyelvi Kongresszust, amelyen elfogadták a többközpontúságot, meghatározták a lengyel, szlovák, szerb, ukrán nyelvekkel érintkező sztenderdek közös pontjai. Eszerint a normatív változat alapja a helyi beszélt nyelv, írásrendszere pedig a cirill ábécé. A nyelvtervezés szokásos rendje szerint mindenhol készül a nyelvváltozatnak megfelelő helyesírási szabályzat, amit a tankönyvekben is alkalmaznak.

²³⁶ Cserniczkó István – Fedinec Csilla: A nyelvi polémia és következményei, in Cserniczkó István – Fedinec Csilla (szerk.): *„Ruszin voltam, vagyok, leszek...” Népismereti olvasókönyv*, Budapest, Charta XXI Egyesület – Gondolat, 2019, 130–134.

²³⁷ Paul Robert Magocsi: A Borderland of Borders: The Search for a Literary Language in Carpathian Rus', in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*, Houndmills, Basingstoke, 2016, 111–115; Michael Moser: Rusyn: A New–Old Language In-between Nations and States, in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*, Houndmills, Basingstoke, 2016, 124–139.

Az ukrán irodalmi nyelv létrejötte

Az ukrán és vele együtt a belorusz nyelv a 13–15. század között vált ki közös, ún. ősszláv nyelvből és kezdte meg önálló életét – persze továbbra is sok szállal kötődött a harmadik keleti szláv nyelvhez, az oroszhoz, ami a nyelvi tervezés egyes jegyeire is kihatott. A szoros kötődés és a nyelvi hasonlóság az északi szláv dialektuskontinuum vonalán elfoglalt szomszédos helyük miatt természetes, ugyanakkor mindhárman külön-külön államalkotó nyelvként határozzák meg a sajátjukat, külön szótárakkal, nyelvleírással és kodifikált nyelvi normával rendelkeznek. A 2022. évi Ethnologue adatbázis szerint az ukrán elsőnyelvi beszélők száma 27 millió, másodnyelvként pedig még közel hatmillióan használják. Ukrajnában államalkotó nép és államnyelv az ukrán, a kelet-közép-európai országokban pedig – Szlovénia kivételével – elismert nyelvi és etnikai kisebbség.

A keleti egyház kötelékébe tartozó nyelvek és kultúrák esetében az óegyházi szláv nyelv töltötte be a formális közlések szerepét, valamint ezt használták az egyházi oktatásban. Emellett azonban párhuzamosan több keleti szláv nyelvjárás is létezett, amelyeknek mind szóban, mind írásban megvolt a szerepük a hétköznapi szituációkban. Korai, ún. óukrán nyelvemlékek is fennmaradtak ebből a korból. Ezek cirill betűs, a helyi közigazgatásra utaló dokumentumok, illetve magánokiratok: adóslevelek, végrendeletek.²³⁸

A keleti szláv lett a Litván Nagyfejedelemség hivatalos, adminisztratív nyelve, mivel ez a népesség alkotta a többséget, „mégpedig egy olyan kompromisszumos ukrán-fehérorosz nyelvváltozat, amely a litvániai keleti szlávok nyelvjárásainak közös vonásait helyezte előtérbe, míg a speciálisan fehérorosz és a speciálisan ukrán vonásokat háttérbe szorította”.²³⁹ A hivatalos dokumentumok mellett a 16. századra a szépirodalom és a hitvitázó irodalom is létrejött az ún. *ruska mova* nyelvváltozaton. Ennek a korai, a népnyelveken alapuló sztenderd változatnak a kibontakozását és elterjedését erősen megnehezítette a nagypolitika, aminek következtében az ukrán nyelvterület nyugati része a lengyel, keleti része pedig az orosz birodalom és nyelv hatása alá került.

A modern ukrán nyelv megteremtőjének *Ivan Kotljarevskyt* tartják, akinek két műve, egy humoros Aeneis átírat (1794) és a délkeleti nyelvjárásban írt *Natalka-Poltavka* című színműve indította útjára az ukrán irodalmat, ami a 19. század első felében, Taras Sevcsenko verseiben teljesedett ki.

²³⁸ Zoltán András: Ukrajna nyelvi helyzete, *Kisebbségkutatás*, IX. évf., 2010/4, 594–595.

²³⁹ Zoltán András – Bárányné Komári Erzsébet: Az ukrán nyelv művelés, in Balázs Géza – Dede Éva (szerk.): *Európai nyelv művelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*, Budapest, Inter Kht. – PRAE.HU, 2008, 369.

A 19. században több ukrán nyelvtan is megjelent. Az elsőt oroszul írta *Oleksij Pavlovskij* (1818), és Szentpéterváron adták ki – egyben ez volt az egyetlen ukrán nyelvtan, ami a 19. századi Oroszországban elhagyta a nyomdát. Lengyelország szétosztása után a Habsburg Birodalomhoz tartozó Galíciában németül lehetett leginkább nyugatukrán grammatikákat olvasni.²⁴⁰ Szótárak is készültek, bár jóval később, mint ahogy a többi kelet-közép-európai nyelvénél történt. A galíciai Lembergben 1885–86-ban adtak ki egy kétkötetes német–ukrán (rutén) szótárt.²⁴¹ Ezek az előzmények, valamint a népnyelven kiadott tankönyvek kis lépésekkel vitték mindig közelebb az ukrán nyelvet a közös normához, ahhoz a változathoz, amit ma irodalmi nyelvként ismerünk. Mivel azonban a helyi, hol ruszinnak, hol ruténnek nevezett nyelv is megjelenik a szótárakban, illetve közvetítő nyelvként, azt mondhatjuk, hogy a ruszin és az ukrán nyelv kidolgozása több szálon összekapcsolódott, mielőtt végérvényesen szétvált volna.

Az egységes ukrán sztenderd és a kodifikált helyesírás létrejött a 20. század húszas éveire tehető, amikor Harkivban megjelent az első helyesírási szabályzat.²⁴² Azonban, amikor megjelent az új hatalom, a Szovjetunió, fokozatosan ugyan, de ismét megváltoztatta a nyelvi térképet, így az orosz lett a magas presztízsű nyelv, egyben a szovjet állam közös nyelve. Nem volt kérdés, hogy az ukrán sztenderdnek is ehhez kell igazodnia, így a nyelvtanokban a fonetikától az alaktanon át a szintaxisig az orosz változat lett az irányadó. Létrejött tehát a sztenderd, de nem a maga természetes útját járva, hanem egy külső erő hatására formálódva. Ukrajna 1991-es függetlenné válása óta pedig újra azzal próbálkozik az ukrán nyelvész-társadalom, hogy önállósága hangsúlyozása érdekében minél inkább távolítsa az ukrán nyelvet az oroszától.

Bevezető a déli szláv nyelvek csoportja elé

A következő fejezetekben azt a folyamatot tekintjük át, amelynek során a szerb, a horvát és a szlovén nyelv sztenderd változata létrejött. Erre a térségre több közös kelet-közép-európai sajátosság is jellemző: így a keleti és a nyugati egyházi kultúra hatása, az ógyházi szláv nyelv szerepe, a magyar szomszédokkal való állami és történelmi kapcsolatok, az olasz és a török, majd az osztrák fennhatóság, a sztenderd alapját képező déli szláv nyelvjárás-kontinuum, a népnyelv és az irodalmi nyelv kettőssége a sztenderd létrehozásának vallási és identitásbeli

²⁴⁰ Uo.

²⁴¹ Uo., 372.

²⁴² Uo.

okokra visszavezethető nehézségei, majd ennek folytatásaként a nyelv konfliktusgerjesztő eszközként való felhasználása.

Először a szerb, majd a horvát irodalmi nyelv formálódását tekintjük át, ezt követően egy alfejezetben kitérünk a közös délszláv nyelvre vonatkozó 18–19. századi elképzelésekre is, végül a dialektuskontinuum nyugati végpontján elhelyezkedő szlovén sztenderd történetével zárjuk a kelet-közép-európai térséghez tartozó déli szláv nyelvek megismerését. Meg kell itt említeni egy ma még meglehetősen képlékeny nyelvi helyzetet, a bosnyák és a montenegrói nyelvváltozat önálló nyelvként való elismerését. Ez egyelőre számos, politikai és az identitással összefüggő ideológiai vitát vált ki a térségben, és korántsem tekinthető letisztult állapotnak sem ideológiai, sem nyelvtudományi szempontból.²⁴³ Az egymáshoz ennyire közeli nyelvváltozatoknál meglehetősen gyakori problémával találkozunk itt is, ahogy már a korábban tárgyalt nyugati (cseh–szlovák) és keleti szláv nyelveknél (ruszin–ukrán–oros) is megfigyelhető volt. Miután azonban itt önálló államiságot szimbolizáló nyelvekről van szó, a Trudgill által megfogalmazott, korábban már idézett meghatározás igazolódik,²⁴⁴ tehát nem maga a nyelv rendszere, szókinccse különíti el ezeket a szomszédoktól, hanem az a politikai döntés, hogy egy ország különállónak jelöli meg, és hivatalos nyelvként fogadja el. Ennek ugyanakkor nyelvtervezési velejárói is vannak, amelyek első lépésként új terminusok bevezetésével távolítják attól a nyelvi térségtől, amelynek korábban része volt.

A kelet-közép-európai nyelvi térségre jellemző kulcsfogalom, amint már az eddig áttekintett északi szláv nyelvek természete és kapcsolódási pontjai is megmutatták, a *dialektuskontinuum*. A déli szláv térségben használt nyelvek, amelyek rendelkeznek kiépített, az oktatásban, hivatalos nyelvhasználatban követendő sztenderd változattal, emellett azonban kölcsönösen érthetőek is egymás számára, ennek a dialektuskontinuumnak a tagjai. A déli szláv nyelvek, amelyek eredetileg az európai nemzetté válások idején váltak szét társadalmi, vallási, kulturális okokból szerb, horvát és szlovén nyelvre, ebbe az *Ausbaunak* elnevezett kategóriába tartoznak. A 20. század végén azonban ehhez hasonló igénnyel lépett fel Montenegro és Bosznia-Hercegovina is. Erre a térségre tehát általában jellemző az a magatartás és ideológia, ami a normatív változatok és a nyelvtervezéssel is összefüggő, de etnikai hangsúlyúvá vált konfliktusok kiváltója lett, az ún. „szerbhorvát” nyelv ugyanis a jugoszláv államra utalva a szerbek és horvátok egységét, összetartozását szimbolizálja. Ugyanakkor nem lehet azt állítani, hogy

²⁴³ Márkus Andrea: „Új” déli szláv irodalmi nyelvek, in Bárdosi Vilmos (szerk.): *A szótól a szövegig*, Budapest, Tinta, 2012, 173–177.

²⁴⁴ Trudgill: *Bevezetés*, 12, 46.

akár egyik, akár másik névadó etnikum megfeledezett volna arról, hogy az ő nyelve horvát vagy szerb. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy kétféle terminus létezett a közös nyelvre: a szerbek szerb-horvátként, a horvátok viszont horvát-szerbként nevezték meg, mindketten a saját írásrendszerüket használták a lejegyzésre, hanem abban is, ahogy a nyelvtervezéshez viszonyultak: a horvátok inkább a purista, konzervativista nyelvvideológiát követték az archaikus horvát szavak felélesztésével és terjesztésével és az újabb szóalkotással, a szerb nyelv viszont a külső szemlélőnek arról tanúskodik, hogy könnyen befogadja az idegen szavakat, és beilleszti azokat a saját lexikai és morfológiai rendszerébe.

Három nagyobb nyelvjárási csoport jellemzi a szerbek, horvátok, bosnyákok, montenegróiak által lakott területeket: a leginkább kiterjedt ezek közül a *što*, a *ča* és a *kaj* pedig a horvát területekre jellemző – a megnevezés annak megfelelően változik, hogyan használják a „mi” kérdőszót. Emellett van még egy szempont, ami a ma legnagyobb területet kitevő *što* nyelvjárásnál felmerül, és újabb vitákra adott okot a sztenderdizációk folyamán, ez pedig az ún. *-ijező*, illetve *-ező* változat (*riječ – reč*). A mai helyzetet tekintve kijelenthetjük, hogy a korábban már említett közös nyelvtani és lexikai bázison, meghatározó dialektuson a Jugoszlávia megszűnése utáni időszakban létrejött új államok ennek az alapnyelvváltozatnak négyféle sztenderd-variánsát, pontosabban Ausbau nyelvévé hozták létre: a szerb, a horvát, a montenegrói és a bosnyák nyelvet.

A szerb nyelv normatív változatának formálódása

A szerb nyelv az indoeurópai nyelvek déli szláv csoportjába tartozik. Jelenleg körülbelül 9 millió beszélője van: Szerbiában és a volt Jugoszlávia minden utód-államában, így Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Montenegróban, Szlovéniában, Észak-Macedóniában és Koszovóban is él szerb etnikumú lakosság, akik elsőnyelvükként beszélnek a szerbet. Már a jugoszláv állam fennállása idején is jelentős volt az elvándorlás az országból, ma pedig közel egymillióra tehető a diaszpórában élők létszáma.

14. térkép. A szerb nyelv a volt Jugoszlávia területén
(sárga szín jelzi).

A korai szerb nyelv és az egyházi szláv

Az 1054-es egyházszakadás után a szerbek a pravoszláv keresztény egyház, a horvátok pedig a római katolikus egyház fennhatósága alá tartoztak, s ez mind kulturálisan, mind nyelvi szempontból eltérő fejlődési vonalat rajzolt a két népcsoportnak. A szerbek számára mind az egyházi nyelvhasználatban, mind az irodalomban meghatározó lett az óegyházi szláv nyelv, valamint a cirill betűk használata, az ún. *srpkoslovenski jeziki* – erről tanúskodnak az első nyelvemlékek, így pl. a Miroslav evangéliuma (*Miroslavljevo jevanđelje*, 12. század) vagy egy 13. század közepén keletkezett kolostori szabályzat. Ugyanakkor megőrződött néhány világi tárgyú nyelvemlék is, főként oklevelek, szerződések, ahol a népnyelv is megjelenik. „A bizánci-pravoszláv civilizációs körbe tartozó szerbeknél az ószláv irodalmi nyelv az egyházi szláv nyelv, valamint a lokális népi nyelv eleminek elegyeként fejlődött tovább. A szerbeknél ez a diglosszia a 18. századig tartott, amikor a Nagy szerb vándorlás következtében ismét szorosabb kapcsolat

fűződik a szerb nyelv és az orosz nyelv között, s így a szerb irodalmi nyelv orosz hatásokkal (*ruskoslovenski jezik*) tovább változik”.²⁴⁵

A két említett változat mellett létrejött egy harmadik is, amelyben mind a szerbes, mind az oroszos vonások érvényesültek: ezt *slavenosrpski jezik*-nek, tehát *szlávós szerbnek* nevezték. Ezen a nyelvváltozaton írta *Avram Mrazović* a nyelvтанát. Mrazović nevét azonban nemcsak a korpusztervezéssel kapcsolatban kell megemlíteni, hanem oktatáspolitikusként is, aki anyanyelvű iskolaszervező tevékenységével a korai, 18. századi státusztervezésben is fontos feladatokat vállalt. Az ő nevéhez fűződik például a zombori szerb tanítóképzés (1778) elindítása, valamint számos anyanyelvű népiskolai tankönyv (nyelvтан, számtan) megírása is.²⁴⁶

A modern szerb irodalmi nyelv felé vezető út

A modern nyelvtervezés felé *Dositej Obradović* (1739–1811) tette meg az első lépést, amikor *Pismo Haralampiju* (1783) című írásában a népnyelv felé nyitást sürgette. Ő volt a térség minden lakóját – felekezettől függetlenül – szerbnek tekintő, ún. nagyszerb ideológia egyik atyja. A török uralom alól felszabadult Szerbia fővárosában, Belgrádban főiskolát alapított, majd az ország első oktatási minisztere lett. Az ő szellemi örökségét vitte tovább *Vuk Stefanović Karadžić* (1787–1864) aki ugyancsak a népnyelv felemelésében látta a modern szerb nyelv jövőjét. Érdekes kapcsolódási pont a szláv összetartozás és a tudatos nyelvtervezés gondolata szempontjából, hogy a szerb felkelés leverése (1813) után Karadžić Bécsbe költözött, tanítómestere pedig a szlovén nyelvész, Jernej Kopitar, az areális nyelvészeti szemlélet kidolgozója lett.

Kopitar révén ismerte meg Vuk Karadžić a korabeli szlavisztika tudományos felfogását, Šafarik, Dobrovský (és maga Kopitar) műveit. A szláv nyelvek osztályozásánál az akkori nyelvészek csak négy különálló nyelvet ismertek el (cseh, lengyel, orosz, illír). Kopitar ezt kibővítette a szlovénnel (amelynek nyelvтанát ő maga írta meg), de szerrinte a szlovén nyelvhatártól keletre csak egy nyelv létezik, a szerb, és nemcsak az ortodoxok, de a katolikusok és a muzulmánok is valójában szerbek.²⁴⁷

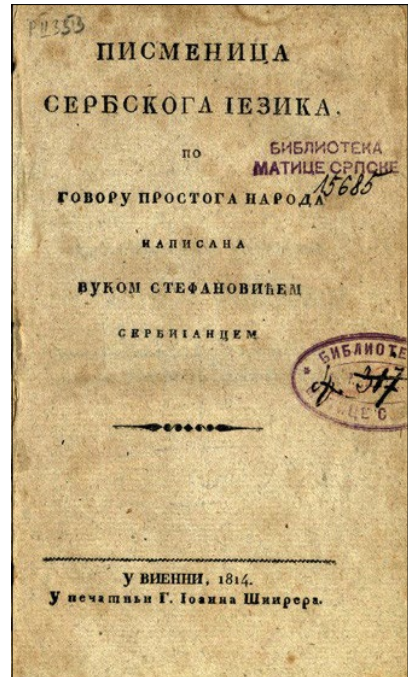
²⁴⁵ Bekic Krisztina: A szerb irodalmi nyelv fejlődése és helyzete Szerbiában, in Balázs Géza – Dede Éva (szerk.): *Európai nyelvművelés*, Budapest, Inter Kht. – PRAE.HU, 2008, 334.

²⁴⁶ http://hu.wikipedia.org/wiki/Avram_Mrazovi%C4%87 (Letöltés: 2023. március 27.)

²⁴⁷ Jože Pogačnik német nyelvű tanulmányát idézi Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*, Budapest, Mundus Novus, 2011, 298.

Egy későbbi művéből látható, milyen mélyen gyökeret vert ez a felfogás Karadžićban: *Srbi svi i svuda. Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (1836) című könyvecskéje, amely az akkor divatos népismereti munkák sorába illeszkedik, „mindenkit mindenhol” szerbnek tekint, vallásától és etnikumától függetlenül.²⁴⁸

A népköltészeti gyűjtőutak valószínűleg erősítették abban, hogy megtanulja értékelni saját anyanyelvét, és hozzájáruljon népe nyelvi tudatosságának a fejlesztéséhez. Ez a gyűjtőmunka egyben annak az európai folyamatnak is a részesévé tette, amely a nép nyelvének és lelkének felfedezését szolgálta, és amelynek egyebek között a Grimm-meséket is köszönhetjük. A nyelvész Grimm testvéreket is jól ismerte Karadžić, és hozzájuk hasonló elveket vallott a népnyelv szerepéről és jelentőségéről. Egyik legelső, még Kopitar segítségével készült munkája egy nyelvtankönyv volt, amelyet az „egyszerű nép beszéde alapján” állított össze *Pismenica serbskoga jezika* (1814) címmel, majd egy szótárt is készített (1818), amelyben ugyancsak az általa is jól ismert népnyelv érvényesült.

26. kép. Vuk Karadžić és az általa összeállított nyelvtankönyv címlapja.

²⁴⁸ Az egyes népekre vonatkozó szöveg itt olvasható: <http://www.rastko.rs/filologija/vuk/vkaradzic-srbi.html> (Letöltés: 2023. március 27.)

Normatív változatként a *što* nyelvjárás csoport mellett érvelt, amit véleménye szerint a legtöbben ismertek mind a szerb, mind a horvát nyelvterületen, és ami az ő anyanyelvjárása is volt egyben. Feltételezését az első, közös nyelvi norma igazolta, amelynek a kimunkálása a 19. század közepén zajlott.

A szerbeknél egészen a 19. századig az egyházi szláv nyelv időközben (főleg a 18. században) erős orosz nyelvi befolyás alá került változatát használta minden írástudó, ami meglehetősen messze került az élő népnyelvi gyakorlattól. Így a szerbeknek (egyikét 18. század végi kísérletet leszámítva) egészen a 19. századi nyelvújítás koráig nem volt élőnyelven írt irodalma (ekkor Vuk Karadžić és hívei tulajdonképpen nem nyelvújítást, hanem nyelvcsere-t hajtottak végre.²⁴⁹

A korpusztervezés akkor érkezett el a régióban egyedülálló megoldáshoz, amikor 1850-ben Bécsben a szerb és horvát nyelvészek hosszas vita végén megállapodtak egy közös, a szerb és a horvát vidékekre is kiterjedt *što* nyelvjárás csoport²⁵⁰ alapjain nyugvó *szerbhorvát* sztenderd létrehozásáról.²⁵¹ Ez a területi változatokra alapuló norma figyelembe vette a horvát nyelvterület *-ijező (rijec)* és a szerb *-ező (reč)* formát, ugyanakkor ezzel a kettősséggel megnyitotta a lehetőséget a különfejlődés felé is. Az okok között fontos szerepet játszhatott az, hogy a horvát résztvevők tartottak mind a németesítéstől, mind a magyarosítástól, ezért vállalták ezt a számukra nehezen elfogadható megoldást. Az első világháború után megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban ismét előkerült az egységesítés gondolata, ami egyet jelentett a szerb nyelv országos normává emelésével. Ezt erősítette meg több évtizeddel később, 1954-ben az Újvidéki Egyezmény is, így nem lehet csodálkozni azon, hogy a nyelvkönyvek, szótárak, nyelvtanok „szerbhorvát”-ként jelentek meg Magyarországon is,²⁵² általánossá téve a „szerbhorvát” terminus használatát.

²⁴⁹ Sokcsevits: *Horvátország a 7. századtól*, 311.

²⁵⁰ Ez a nyelvjárás Nyugat-Hercegovina területén volt honos – innen származott Karadžić is. Nyomárkay István: A szerbhorvát nyelvkérdés, in Nyomárkay István: *Nyelveink múltja és jelene*, Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2004, 40–59.

²⁵¹ Petar Milosavljević: O Bečkom književnom dogovoru, *Uvod u rrbistiku*, Beograd, 2003, 177–186. elektronikusan: http://kovceg.tripod.com/pm_o_bkd.htm (Letöltés: 2023. március 28.)

²⁵² Néhány ezek közül: Dr. Ivanka Jovanović – Dr. Horváth Miklós: *Szerbhorvát nyelvkönyv*, Budapest – Újvidék, Tankönyvkiadó Vállalat – Fórum, 1972; Ljubomir Tomics – Kapitánffy István: *Szerb-horvát nyelvkönyv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1980; Nyomárkay István: *Szerb-horvát nyelvkönyv*, Budapest, TIT, 1982; Mokuter Iván: *Szerbhorvát nyelvkönyv I.*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988; Hadrovics László: *Szerbhorvát–magyar szótár*, Budapest, Terra, 1957; Hadrovics László – Surányi Magda: *Szerbhorvát–magyar szótár*, Budapest, Terra, 1967.

A horvát irodalmi nyelv formálódása

A horvát nyelv a déli szláv nyelvek csoportjába tartozik, egyike a térség önálló, Ausbau gyökerű nyelveinek. Körülbelül 5,5 millió elsősínyelvi beszélője van, Horvátország után a legtöbbben Bosznia-Hercegovinában beszélik, és a többi kelet-középeurópai etnikumhoz hasonlóan jelentős tengeren túli diaszpórával rendelkezik. Nyelvi és etnikai kisebbségként a környező országokban, Ausztriában, Szlovéniában, Olaszországban, Magyarországon, Szerbiában és Montenegróban élnek horvátok.

15. térkép. A horvát nyelv területe a volt Jugoszláviában
(a térkép kék színnel jelöli).

Az első nyelvemlék és a nyelvjárások

Az első összefüggő horvát szöveget nem egy oklevélben, hanem a Krk szigeti Baškaban előkerült, 11–12. századi kőtáblán találjuk. Glagolita betűket használt, aki ezt a néhány óegyházi szláv sort írta. Nem véletlen, hiszen a krki és a senji

egyházmegyében ezt az írásmódot és nyelvezetet használták egészen a 15. század végéig, bár a tengerparti *ča* és az észak-nyugati, közép-szlavóniai *kaj* nyelvjárástól egyre több elem került az ószláv szövegekbe. A dalmát városokban és Dubrovnik környékén a 14. századig a cirillt használták, utána viszont már latin betűs írásmód található az ott készült irodalmi művekben.²⁵³

27. kép. A baškai tábla.

A horvát uralkodók nem a keleti ortodox, hanem a nyugati kereszténység mellett kötelezték el magukat, és ennek a döntésnek nyelvi következményei is lettek: fokozatosan eltávolodtak az ószláv kultúrától, és a latin írásbeliség, valamint a dialektusok folyamatos jelenléte lett számukra a meghatározó.

A három nagy nyelvjárás csoport mindvégig fontos szerepet játszott az irodalmi nyelv – pontosabban a párhuzamosan létező, *regionális irodalmi nyelvek* kialakításában. A dalmát városok egy része és a szigetek többségének lakossága a *ča*, a Raguza (Dubrovnik) környékiek a *što* nyelvjárás csoportot használták irodalmuk nyelveként, a 16. századtól pedig a Zágráb környéki *kaj* is megjelent.

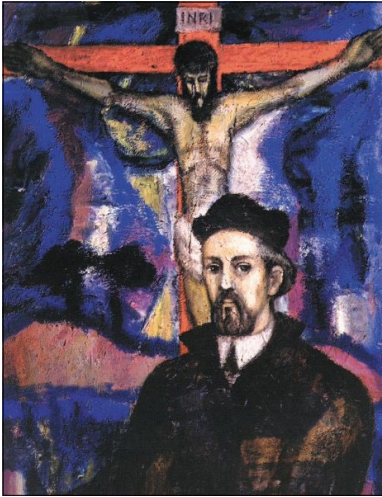
A horvát nyelv első szótári előfordulása *Faust Vrančić*, nevének széles körben ismert formájában *Verancsics Faustus* (1595) ötnyelvű (latin, olasz, német dalmát, magyar) szótára.²⁵⁴ Ebben a műben a horvát szavak főként *ča* dialektusban

²⁵³ Sokcsevits: *Horvátország a 7. századtól*, 311; Mateo Žagar szóbeli közlése a dalmáciai cirill írás jelenletére.

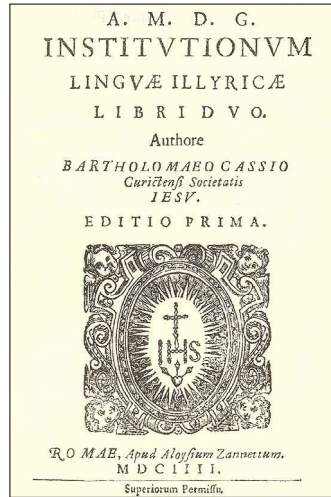
²⁵⁴ A *Dictionarium quinque nobilissimarum Europe linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae* részletes elemzése: Vig István: *Verancsics Faustus Dictionariuma a korabeli európai kontextusban*, Budapest, Tinta, 2011.

fordulnak elő, emellett a *što*-ból származó szavak is megtalálhatók, bizonyítván ennek az utóbbinak a széleskörű ismertségét.

Az első horvát (illír) nyelvtant a jelenlegi tudásunk szerint Bartol Kašić jezsuita szerzetes írta és adatta ki Rómában latin nyelven *Institutionum linguæ Illyricæ libri duo* (1604) címmel. Ugyancsak az ő tudatos alkotómunkájára utal az ezt megelőző évekből egy konverzációs könyv és egy horvát–olasz szótár is (*Konverzacijski priručnik*, 1595; *Hrvatsko-talijanski rječnik* 1599), valamint az első horvát Biblia-fordítás (1625).²⁵⁵

28. kép. Bartol Kašić
archépe.

29. kép. Kašić horvát
nyelvtanának címlapja.

A 16–18. század között számos olyan mű született – szépirodalmi, jogi és más tudományos igényű szöveg is, amely akár a helyi dialektus kodifikációjához is vezethetett, bár nem a mai, komplex értelmezés szerint, hiszen az elterjesztés valószínűleg a kor sajátosságainak megfelelően nem teljedhetett ki. Sokcsevits Dénes is arra a következtetésre jutott, hogy egyszerre több kodifikált irodalmi nyelv is létezett a horvát nyelvterületen.²⁵⁶ Lefordították például *kaj* változatban Werbőczy István *Hármaskönyvét* (Tripartitum, 1574), amely a jogi szaknyelv

²⁵⁵ Bartol Kašić otac Hrvatskoga jezikoslovlja. <http://hrvatski-croatian.blogspot.hu/2012/09/bartol-kasic-otac-hrvatskoga.html> (Letöltés: 2023. március 29.)

²⁵⁶ Sokcsevits: *Horvátország a 7. századtól*, 313.

megalapozását jelentette. A terület nyelv- és irodalomtörténetével foglalkozó kutatók, így Vig István²⁵⁷ a 18. századra teszi a kaj változat irodalmának fénykorát.

Láthattuk az eddigiekből, hogy a párhuzamos kezdeményezések nem hoztak eredményt, az egyes nyelvjárások csak érintőlegesen jelentek meg a másik változaton készült szótárakban, nyelvtanokban, fordításokban, szépirodalmi alkotásokban. Ugyanakkor már a 18. században egyre több što dialektusban írt mű vált széles körben ismertté és népszerűvé, ami a későbbiekben szintén elősegítette ennek a nyelvjárás csoportnak Ausbau nyelvként való kiemelkedését.²⁵⁸

A 19. századi horvát nyelvtervezés

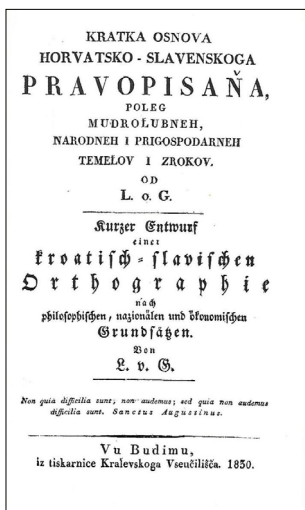
A nyelv egységesítésének kérdése horvát részről először az 1830-as években merült fel, amikor *Ljudevit Gaj*, az illír mozgalom emblematikus alakja Budán megjelentette a horvát nyelv helyesírási alapelveit tartalmazó könyvét *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja* címmel. Ebben főként a cseh eredetű, mellékjeles betűkészletből merített a tipikus horvát hangok jelöléséhez. Gajnak a norma alapjával kapcsolatban kialakult álláspontja megegyezett Vuk Karadžić elképzelésével. Javasata szerint a sztenderd nyelvváltozat kialakításánál azt a nyelvjárást kell figyelembe venni, amelyet a legtöbben, így a szerbek többsége is beszél – ez pedig a *štokav* volt. *Vjekoslav Babukić* 1836-os szláv–illír nyelvtana szintén a *što*-t tekintette normának. Néhány év múlva, 1842-ben elkészült az első német–illír szótár is, amelyben a szerzők (*Ivan Mažuranić* és *Jakob Užarević*) nyelvjárási elemeket, valamint orosz és cseh jövevényszavakat is szerepeltettek.²⁵⁹ De a mai nyelvnek, amit sokáig szerbhorvátnak nevezünk, éppen az orosz elemek nagy száma miatt nem felelt meg teljes egészében ez az első sztenderdizációs elképzelés.²⁶⁰

²⁵⁷ Vig István: *A horvát nyelv*, 2006. <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/documents/horvat-nyelv.pdf> (Letöltés: 2023. március 29.)

²⁵⁸ Uo.

²⁵⁹ Uo.

²⁶⁰ A két változat közötti terminológiai eltéréseket Márkus Andrea: *A szerb és a horvát nyelvújítás a 19. században c. tanulmánya tárgyalja részletesen (Filologia.hu, IV. évf., 2013/3–4, 92–96).* <http://www.filologia.hu/kisebb-kozlemlenyek/a-szerb-es-a-horvat-nyelvujitas-a-19.-szazadban.html> (Letöltés: 2023. március 29.)

30. kép. Ljudevit Gaj arcképe és egyik fő művének címlapja.

A 19. század utolsó évtizedében újabb helyesírási reformot fogadtak el, amely *Vuk Karadžić* javaslata alapján a fonetikai módszert, az egy hang – egy graféma jelölést követte. Elkészültek a modern nyelv kodifikációját közvetlenül is előkészítő alapművek, így *Ivan Broz* helyesírási könyve, amely nem mindenben igazodott Karadžić normájához, *Tamo Maretić* stilsztikája, valamint 1901-ben, *Ivan Broz* és *Franjo Iveković* munkája nyomán megjelenik az első értelmező szótár is.²⁶¹ A Jugoszlávia felbomlásáig használt „szerb-horvát” vagy „horvát-szerb” elnevezés ebből a korból származik. A megnevezés egyrészt azt az egységesítő törekvést jelképezi, ami a délszláv népek (szerbek, horvátok, macedónok) összefogását hangsúlyozza egy olyan korszakban, amely a nyelvi összetartozást tekintette a nemzet alapjának, másrészt viszont súlyos identitásellentét húzódik mögötte. Ezt a kettős elnevezést tekinthetjük egyben a dialektuskontinuum jelenlétét igazoló terminusalkotásnak is.

A horvát nemzeti ébredésnek, egyben a sztenderdizált nyelv elterjesztésének a kereteit az illír mozgalom adta, „amely egyebek között azt a célt tűzte ki maga elé, hogy valamennyi déli szláv nép számára a ’Triglavtól a Fekete-tengerig’ egy közös

²⁶¹ A horvát *Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje* honlapján Početna – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (ihjj.hr) található bevezető írás (*O Hrvatskome jeziku*) szerint viszont inkább a Karadžićtól távol álló Broz hatása érvényesült: „Grafija se ustaljuje tek krajem XIX. st. (s pravopisom I. Broza), a pokušaj hrvatskih vukovaca i madžarona na čelu s T. Maretićem da hrvatski jezični standard približi ili prilagodi srpskomu (koji je više-manje istodobno standardizirao srpski jezikoslovac V. Karadžić) polučio je samo djelomičan uspjeh.” Dino Džulić közlése nyomán. (Letöltés: 2023. március 29.)

irodalmi nyelvet hozzon létre. [...] Később maguk az illír-mozgalom élharcosai is belátták, hogy ez illúzió, ekkor már csak a horvátokat és a szerbeket tekintették egy népnek, és az 'egy nép – egy nyelv' elgondolásból kiindulva az ő számukra kívántak egységes irodalmi nyelvet meghatározni, elfogadni, majd kodifikálni”.²⁶²

A horvát–magyar történelmi kapcsolatok, a perszonálunió, a sok évszázados együttélés kiegyensúlyozottságát a nemzeti nyelveknek a nemzeti önállóság szimbólumaként való megjelenése törte meg. A magyar hivatalos nyelv elismeretetésére irányuló törekvések a nemzetiségeket is érintették oly módon, hogy az oktatás egyes szintjein, majd a hivatali és egyházi ügyintézésben is megjelent a magyar nyelv – az addig használt latin, illetve a helyi nyelv mellett (a szándékok szerint persze helyettük). A horvátok már az első olyan országgyűlésen is felléptek ez ellen, ahol a nyelvkérdés szóba került: ez az 1790/91-es országgyűlés volt, amelyre a horvát és szlavón megyék benyújtották a latin megtartása mellett érvelő *Declaratio*-jukat. Ettől kezdve változott meg az addigi – mindenki számára idegen – hivatalos nyelv (latin, német) és a birodalom területén használt nemzeti nyelvek egyensúlya, valamint kezdődött el az a nyelvtervezési folyamat, ami a mai hivatalos és államnyelvekhez vezetett.

A horvát területeken a zágrábi sabor döntése nyomán 1827-ben választható iskolai tantárgy lett a magyar – miközben a többi nemzetiség iskoláiban ekkor már kötelező volt, majd 1831-ben a horvát megyék is kötelezővé tették. Először az 1832–36-ban tartott országgyűlésen éleződött ki a vita: a magyar képviselők Magyarország hivatalos nyelveként a magyart próbálták elfogadtatni a nemzetiségekkel és a Habsburg uralkodóval, a horvátok azonban – éppen a több évszázados különleges (autonóm) státusuk miatt – a mindenki számára idegen latin mellett érveltek, de sikertelenül. Addigra már a latint Európa-szerte elavultnak tekintették, és a helyét egy élő nyelvvel töltötték be, így a többi nemzetiség sem osztotta a horvátok javaslatát. A korszakra jellemző, egymástól eltérő és egymás ellenében is működő nyelvi törekvések azt mutatták, hogy a latin mellett – amelyet a horvát nemesség önvédelemből tartott meg hivatalosként, megjelent a horvát hivatalos nyelv igénye is. Janko Drašković gróf, az illír eszmék elkötelezett híveként egy politikai esszében (*Disertacija iliti razgovor. Darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću Dietu ugarsku odaslanem*, 1832)²⁶³ foglalta össze az önálló horvát célokat, példaként ajánlva honfitársainak a magyar korpusz- és státustervezési munkát, és

²⁶² Nyomárkay: *Nyelveink múltja és jelene*, 46.

²⁶³ A műről horvátul a Matica hrvatska oldalán olvasható Nikša Stančić: *Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine: samostalnost i cjelovitost Hrvatske, jezik i identitet, kulturna standardizacija i konzervativna modernizacija* c. tanulmánya, 2007. <http://www.matica.hr/kolo/306/> (Letöltés: 2023. március 29.)

figyelmeztetett arra is, hogy az ellenféltől azért is érdemes tanulni, mert a saját eszközeivel lehet legyőzni.²⁶⁴

A horvát képviselők a magyarokkal egyenjogú félnek tekintették magukat, így a horvát nyelv – legalább regionálisan hivatalossá tétele érdekében komoly vitákat folytattak. Visszatekintve ezeknek a törvényeknek és döntéseknek a hatékonyságára azt mondhatjuk, hogy sem a magyar politikai törekvések, sem a horvát engedmények nem akadályozták a nemzeti nyelvek természetes fejlődését.

Kísérlet a közös irodalmi nyelv létrehozására

A déli szláv családba tartozó szerb és a horvát irodalmi nyelv létrehozásának szándéka történelmi okokra vezethető vissza. Megoszlanak a vélemények arról, hogy létezett-e egy egységes déli szláv ősnelv, vagy a szlávok szétválása után inkább a keleti és nyugati csoportok létrejöttét kell feltételezni. E kettőt eltérő sajátosságok jellemzik, a fejezet tárgyát képező szerb és horvát nyelv pedig egyértelműen a nyugati csoporthoz tartozik.²⁶⁵ A vélemények megoszlása nyelvészeti és történeti, politikai okokra vezethető vissza: egyrészt az egymáshoz közel álló szláv dialektusok areális tulajdonságaival, a déli szláv dialektuskontinuummal, másrészt a szláv népek összetartozásának elméletével, valamint a pánszlávizmus helyi változataival, a nagyszerb, illetve a horvát-illír elképzelésekkel magyarázható. De a mai, nem teljesen párhuzamos, sőt egymástól mesterségesen távolított Ausbau nyelvek beszélőinek jelentős érdekellentéteivel is számolni kell, amikor a nyelvek önállósága, különbözősége, a közös nyelv témája és a sokat vitatott szerb-horvát/horvát-szerb megnevezés szóba kerül.

Egymáshoz közeli nyelvjárások jellemzik ezt a három nagy nyelvjárás-csoportot,²⁶⁶ ezért egy kívülálló azt gondolhatja, hogy igen könnyű megalkotni azt az egyetlen, közös változatot, amely mindegyiket magába olvasztva normaként működhet. De az egyszerű megoldás nem kelet-közép-európai sajátosság, amint az nemcsak a déli, hanem az északi dialektuskontinuum nyelvtervezési folyamataiból is látható. A hetvenes évek Jugoszláviájával kapcsolatban egységes „szerbhorvát” (esetenként „horvátszerb”) nyelvről olvashattunk, szótárak, nyelvkönyvek, nyelvtanok, enciklopédiák jelentek meg szerbhorvát megnevezéssel. Ma ugyanazon a nyelvterületen négy nyelv osztozik: a szerben és a horváton kívül a bosnyák és a montenegrói is önálló nyelvnek számít. Ezeknek a nyelveknek a grammatikai

²⁶⁴ Sokcsevits: *Horvátország a 7. századtól*, 305.

²⁶⁵ Uo.

²⁶⁶ A horvát nyelvben a magyar *nyelvjárás* szónak *dialekt* felel meg, a három nagyobb *nyelvjárás-csoport*nak pedig a *narječje* terminus.

szerkezete közel azonos, és kiejtésbeli vagy a szókincsükben meglévő eltérések nem akadályozzák a kölcsönös megértést. Felmerül az a kérdés is, hogy a horvát, a szerb, a bosnyák és a montenegrói rokon *nyelvek*, vagy *nyelvváltozatok*, esetleg indokolt-e ebben az esetben a valamikori délszláv nyelv egységéről és szétfejlődéséről – *többközpontúságáról*²⁶⁷ beszélni? Ha 16–17. századi, a három fő dialektusra épülő három irodalmi nyelv létezéséből indulunk ki, akkor ez a terminus áll a legközelebb a valósághoz, különösen, ha a német nyelv ugyancsak dialektusokra alapuló területi változataival állítjuk párhuzamba Kelet-Közép-Európa déli határvidékének nyelveit. Ugyanakkor a mai helyzetet tekintve, amint a fejezet elején meghatároztuk, leginkább az Ausbau nyelvek kategóriája fedti le ennek a nyelvi régiónak a sajátosságait, mivel ezek a nyelvek kisebb eltéréseik ellenére is kölcsönösen érthetőek, viszont a különállásuk hangsúlyozásával egyben az önálló államiság jelképeivé is váltak.

A ruszin és az ukrán nyelv változatainak történeti áttekintése kapcsán érintettük, hogy egyes szláv nyelvek korábban, mások később váltak el egymástól, emellett nemszláv hatások is érték mindegyiket. A későbbi szétválás erősebb, tartósabb nyelvjárási kapcsolatokat is jelent, amint ez a délszláv nyelvek, különösen a három nagy nyelvjáráscsoportra (*što, kaj, ča*) tagolt horvát esetében is megfigyelhető. Nyomárkay István is a nyelvjárási alapú osszertartozást és a társadalmi típusú különállást hangsúlyozza: „Ez a közös nyelv maga már egy dialektuskontinuumot eredményezett, amelyből az egyes szláv nyelvek differenciálódással alakultak ki. E nyelv felbomlása két nagyobb kontinuumot eredményezett: egy konzervatívabb északnyugati és egy újításra hajlamosabb délkeletit. A kutatók többsége amellet foglal állást, hogy létezett (vagy legalábbis munkahipotézisként feltételezhető) egy közös déli szláv nyelv”.²⁶⁸ A térség nyelveinek történeti útja, a párhuzamos irodalmi nyelvek létrejötte, a kölcsönös elfogadásra alapuló *szerb-horvát / horvát-szerb* elnevezéssel kapcsolatos próbálkozások igazolják ezt a feltételezést. Ugyanakkor jelentős eltérések vannak a kutatók között magának a terminusnak a létjogosultságával kapcsolatban is. Nyomárkay István például következetesen ó-, közép- és újszerbhorvát–horvátszerb korszakokra osztja, ezzel szemben Eugenija Barić megkérdőjelezi a szerbhorvát / horvátszerb szten-derd létjogosultságát, és azt hangsúlyozza, hogy ilyen nyelv soha nem létezett,

²⁶⁷ A fogalmat Lanstyák István, szlovákiai magyar nyelvész vezette be 1995-ben a magyar nyelv 20. századi területi változataival kapcsolatban, mert úgy vélte, a különböző államnyelvi környezetben élő magyar népesség anyanyelve olyan mennyiségű kontaktuselemet és egymástól jól megkülönböztethető sajátosságot hordoz, hogy indokolt a „többközpontú” terminus használata. Tanulmánya megmozgatta, vitákra készítette a magyar nyelvész-társadalmat. A vitát *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról* címmel Kontra Miklós és Saly Noémi szerkesztette kötetbe (Budapest, Osiris, 1998).

²⁶⁸ Nyomárkay: *Nyelveink múltja és jelene*, 42.

csak külön horvát és szerb nyelv.²⁶⁹ A középutat képviseli egyebek között Vladislav Sotirović Vilniusban megjelent cikke,²⁷⁰ amelyben a szerző megvilágítja a szerb-horvát / horvát-szerb nyelvet mint terminust és mint nyelvtörténeti lehetőséget, amit egy szerb (Vuk Karadžić) és egy horvát származású (Ljudevit Gaj), a közös szláv eszmében hívő értelmiségi alkotott meg a 19. század közepén.

Karadžić nyelvészeti elképzeléseit dicsérték egyes horvát tudósok is, mégpedig azok, akik szeme előtt egy közös, független délszláv állam elképzelése lebegett, amely majd a szerbek és a horvátok együttműködésén fog alapulni. A két legnagyobb délszláv nép politikai együttműködését – az ideológiai koncepción túl – a közös „horvát-szerb” irodalmi nyelv is hivatva volt szolgálni, amelynek az alapjait úgymond Vuk Stefanović Karadžić rakta le. Ezzel szemben a valóság az, hogy Karadžić nem a „horvát-szerb”, hanem a szerb irodalmi nyelv alapjait rakta le, és sosem gondolta, hogy a szerb és a horvát egységes nyelv lenne, hanem világosan kifejtette, hogy a szerb és a horvát két külön etnolingvisztikai entitás. A horvátokra nem a szerb Karadžić tukmálta rá, hanem a horvát illiristák, akik átvették a tőle megalkotott szerb irodalmi nyelvi modellt, és azt a háromnyelvű horvát nemzet irodalmi nyelvévé tették.²⁷¹

A fentiek kapcsán röviden szólnunk kell az illirizmusról is. Ennek az ideológiának a gyökerei a 15–16. századig nyúlnak vissza, amikor az illíreket néhány humanista tudós (pl. Enea Silvio Piccolomini) azonosnak tekintette a szláv népekkel. Az illirizmus mint nemzeti és nyelvi mozgalom elindítója azonban az apai ágon német és francia, anyai ágon pedig német Ljudevit Gaj volt, aki mélyen hitt az illír-délszláv kontinuitás elméletében és abban, hogy a vezető szerepet a nemzeti újjászületésben a szerbeknek és a horvátoknak közösen kell betölteniük. Életútjának figyelemre méltó eleme, hogy Pesten megismerkedett a pánszláv ideológia két jelentős szlovák képviselőjével, Jan Kollárral és Pavol Jozef Šafárikkal, akik révén megismerte a szláv összetartozás elméletét.²⁷² A 19. század harmincas éveiben több meghatározó mű is megjelent, így Gaj helyesírási reformtervezete, amit a teljes délszláv népességnek ajánlott (1830), egy közjogi munka, valamint egy az illírek politikai céljait

²⁶⁹ Eugenija Barić et al.: *Hrvatski jezični savjetnik*, Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikosloviye – Pergamena – Školske novine, 1999, 9. Idézi: Keith Langston – Anita Peti-Stantić: *Language Planning and National Identity in Croatia*, Palgrave Macmillan, 2014, 7.

²⁷⁰ Vladislav B. Sotirović: Jezik i pismo kao faktori nacionalnog određenja Hrvata i Srba u XIX. veku, *Slavistica Vilnensis*, vol. 52, 2002/2, 39–48. <https://www.zurnalai.vu.lt/slavistica-vilnensis/article/view/26840#:~:text=https%3A//www.zurnalai.vu.lt/slavistica%2Dvilnensis/article/view/26840> (Letöltés: 2023. március 28.)

²⁷¹ A cikk magyar nyelvű összefoglalója: Zoltán András: A nyelv és az írás szerepe a XIX. századi horvát és szerb nemzeti újjászületésben, *Kisebbségkutatás*, XIII. évf., 2004/2, 294–295.

²⁷² Sokcsevits: *Horvátország a 7. századtól*, 306.

összegző munka Janko Draškovićtól (1832). Ez az írás azonban az Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül, de a szerbek nélkül képzelte el a „nagyhorvát” egységet.

Sokcsevits Dénes szavaival²⁷³ foglaljuk össze az illirizmus nyelvi vonatkozásainak lényegét:

A nyelvi kérdés [...] szerb–horvát viszonylatban kezdettől fogva politikai kérdés volt, a nyelvi integráció egyben a nemzeti integráció problémáját jelentette. Vuk Karadžić azért szorgalmazta a teljesen egységes irodalmi nyelvet, mert ettől remélte a különböző vallású (elsősorban što nyelvjárású) népesség integrálását a szerb nemzetbe. Ezt ő egyébként egyáltalán nem titkolta. Horvát részről viszont, különösen az illír-mozgalom bukása után a különálló horvát nemzeti integráció hívei is erős befolyásra tettek szert, de maguk az illírek sem a szerbségbe való egyszerű beolvadásként képzelték el a délszláv egység megvalósulását. A nyelvi egység elérése érdekében a vezető szerb nyelvészek, Vuk Karadžić, Đuro Daničić és néhány ismert horvát értelmiségi 1850-es bécsi találkozója után kiadott nyilatkozat, amit az utókor Bécsi Egyezménynek keresztelt el, közel három évtizedig semmiféle befolyással nem volt a horvát nyelvfejlődésre. Mi több, az egyezmény két aláírója közül Ivan Kukuljević-Sakcinski – a délszláv egység hangoztatása mellett – rendkívül sokat fáradozott a horvát múlt feltárásán és a horvát nemzettudat erősítésén. Ivan Mažuranić pedig 1861-ben horvát kancellárként Bécsben a horvát sabor kompromisszumos javaslatát (délszláv nyelv) elvetve, a hivatalos iratokban a horvát nyelv kifejezés alkalmazását rögzítette. Ez a gyakorlat fennmaradt a Habsburg Monarchia fennállása alatt, egészen 1918-ig, az egységes délszláv állam megalakulásáig hivatalosan mindenhol a horvát megnevezést használták.

A szerb, a horvát és a többi nyelv viszonya, történetük, önállóságuk ellentmondásos megítélése, szerepük a délszláv területeken még ma sem jutott nyugvópontra.²⁷⁴ 2016-ban egy projekt keretében négy emblematisz helyszínen négy konferenciát is rendeztek: Podgoricában, majd Splitben, Belgrádban és Szarajevóban, ahol ismét felmerült az egységesített közös nyelv gondolata, pontosan azért, hogy a nyelvi nacionalizmust visszaszorítsák, és a délszláv összetartozástudatot erősítsék. A kiadott nyilatkozatban az általuk beszélt nyelveket az angolhoz hasonlítják, amelynek számtalan változata jött létre, ugyanakkor azzal, hogy mindegyiket *angolnak* nevezik, nem sérül a beszélők nemzeti hovatartozása.²⁷⁵

²⁷³ Uo., 314–315.

²⁷⁴ Anita Peti-Stantić–Keith Langston: Borderlands and Transborder Regions of the Croatian Language: How Far Back in History Is Enough?, in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016, 309–329.

²⁷⁵ A *Nyelvek és nacionalizmusok* program honlapja: Jezici i nacionalizmi | jezici i nacionalizmi (jezicinacionalizmi.com). A nyilatkozat szövege, amelyet közel tízezen írtak alá eddig: Jezici i nacionalizmi | Deklaracija (jezicinacionalizmi.com) (Letöltés: 2023. március 29.)

A szlovén nyelvi norma

A szláv nyelvek egyik elsőként kodifikált változatát, a ma 2,25 millió beszélővel rendelkező szlovén nyelvi normáját a nyelvtervezők először a 16. században dolgozták ki, amit aztán kétszáz évvel később, egy más társadalmi környezetben egy újabb változat követett, majd a 19. század közepén – a régió többi nyelvéhez hasonlóan – egy harmadik, amely már a mai változat alapja lett. Nem egyedi eset, hogy több normatív változat is megelőzi a ma használt, ún. modern nyelvet – látható volt ez a korábbiakban például a cseh és szlovák sztenderdizálási folyamat áttekintésekor is. De vannak más hasonlóságok is a szláv nyelvek irodalmi nyelveinek tervezési folyamatában, így a nyelvjárási tagoltság és az egyházi kapcsolatok.

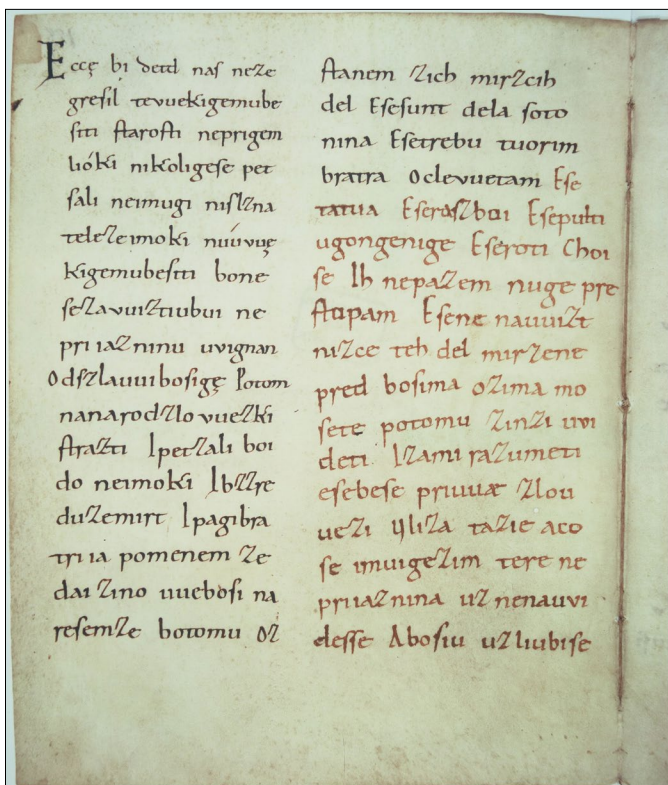
Az egyik ilyen hasonlóság, hogy a szlovén nyelv korai, 9. századi történetében ugyancsak megjelennek az emblematikus morvaszláv hittérítők, Cirill és Metód, sőt utóbbi a térségben megalapított pannon-morva érsekség vezetője is lett. Az óegyházi szláv így kezdetben itt is szerephez jutott a fontos egyházi művek fordítása révén, de a magyar honfoglalást és államalapítást követően megváltozott az érsekség jogi helyzete – ezzel együtt a nyelvi dominanciája is, amikor a zágrábi püspökséghez csatolták. Onnantól kezdve részben a magyar, részben a Zágráb környéki *kaj* horvát változat vette át a liturgiában a korábbi, pannon szláv nyelvjárás szerepét.²⁷⁶

Szlovén nyelvterületen jegyezték le az egyik első, de nem ószláv, hanem latin betűvel írt szláv szövegméleket. A 10–11. században keletkezett *Freisingi nyelvemlékek*, szlovénül a *Brižinski spomeniki* a hozzá hasonló korú más nyelvemlékekkel együtt azt bizonyítja, hogy a római keresztény egyháztól ebben a korszakban nem volt idegen az anyanyelvűség. Ez az emlék latin szövegkörnyezetben található, és szakrális szövegeket: gyónási szövegmintát, prédikációt tartalmaz.²⁷⁷

A szlovén nyelv nyelvjárási szempontból igen erősen tagolt, hét nagyobb és több mint negyven kisebb dialektusra osztható. A szomszéd nyelvekkel és kultúrákkal több évszázada élnek együtt a szlovének, ezért hatottak rá a német, az olasz, kisebb mértékben a magyar és legnagyobb mértékben a horvát nyelvjárásai. A déli szláv dialektuskontinuum nyugati végpontján helyezkedik el, és bár a horvát és a szerb tekinthető a legközelebbi kapcsolatának, ettől a két nyelvtől is eltávolították a nem szláv nyelvi hatások.

²⁷⁶ Marko Jesenšek: *Prekmuriana. Fejezetek a szlovén irodalmi nyelv történetéből*, Budapest, Balassi, 2010, 23–24.

²⁷⁷ Mladen Pavičić – Lukácsné Bajzek Mária: *A szlovén irodalmi nyelv rövid története*. Microsoft Word – szloven-nyelv.rtf (elte.hu); A nyelvemlék szlovén nyelvű ismertetése: BRIŽINSKI SPOMENIKI (pouk na daljavo) – YouTube (Letöltés: 2023. február 24.)

31. kép. A Freising-kézirat egy lapja.

A szlovén terület dialektológiai sokszínűsége az irodalmi nyelv kialakulása szempontjából nem játszik olyan megosztó szerepet, mint amilyen a szlovák, a szerb és a horvát nyelvjárások esetében megfigyelhető. Annak ellenére is igaz ez, hogy a 19. század közepéig két normaváltozat létezett és fejlődött párhuzamosan, a *krajnai*, más néven *központi szlovén*, amely Primož Trubar nevéhez fűződik, valamint a *keletiszlovén* (*muravidéki*), amely Stevan Küzmics (Küzmics István) nyelvtervezői munkásságával kapcsolódott össze. A krajnai már a 16. századtól formálódott, a muravidéki nyelvtervezés viszont csak később, a 18. század folyamán kezdődött el. Az egységes irodalmi nyelv, amely e két fő változat közeledését, majd összefonódását követően jött létre, az *újszlovén* nevet kapta.²⁷⁸ Fontos tényező volt emellett a külső nyelvi és társadalmi környezet hatása is, tehát elsősorban a német és az olasz

²⁷⁸ A szlovén irodalmi nyelvek történetének legteljesebb, az egyes változatokat részletesen is bemutató feldolgozása Marko Jesenšek fentebb már idézett *Prekmuriana. Fejezetek a szlovén irodalmi nyelv történetéből* című könyve, amely magyar nyelven a Balassi Kiadónál jelent meg 2010-ben.

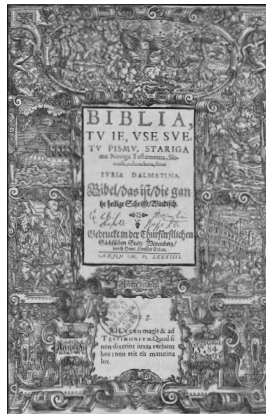
jelenléte, a horváthoz mint legközelebbi rokonnyelvhez való viszony, valamint a történelmi körülmények miatt a magyar környezet is hatott rá. A sztenderd tervezése a 19. században mindig együtt járt azzal a reménnyel, hogy ez egyszer a saját állam hivatalos nyelve is lesz majd. A szlovén népnek és nyelvnek azonban ez csak Jugoszlávia felbomlása után adatott meg. A következőkben az újszlovén változat létrejöttéhez vezető, több évszázadon és nyelvjárási régió átívelő folyamatról lesz szó.

A szlovén protestáns norma

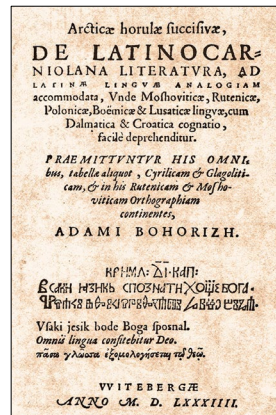
A cseh nyelv korai, protestáns sztenderd változatához hasonló norma a szlovén nyelvterületen is kialakult. Négy szerzőt kell megemlíteni a korai nyelvtervezés szakaszából: *Primož Trubar* (1508–1586) szervezte meg először a szlovén anyanyelvű oktatást, ehhez katekizmust és ábécéskönyvet írt (1550), valamint először ő fordította le részekben, majd teljes egészében az Új Testamentumot (*Ta celi novi testament*, 1582). Trubar egy nyelvjárások feletti nyelvváltozatot dolgozott ki annak érdekében, hogy nagyobb nyelvterületen is megérthessék a tankönyveit, a protestáns tanokat. Ezt az ősváltozatot fejlesztette tovább a kor egyik legműveltebb protestáns teológusa, *Sebastian Krelj* (1538–1567).

32. kép. *Primož Trubar* arcképe.

33. kép. *Dalmatin Bibliája*.

34. kép. *Bohoric nyelvтанának címlapja*.

A Biblia-fordítás, valamint az első anyanyelvű nyomtatványok jelentősége megkérdőjelezhetetlen az irodalmi nyelvek létrejöttében. Trubar tanítványa volt *Jurij Dalmatin* (1547–1589), ő készítette el az első teljes Biblia-fordítást (1584).

A helyesírási norma első kidolgozója *Adam Bohorič* (1520–1598) volt. Ez a helyesírás a 19. század közepéig „bohoričica” néven kizárólagos normaként volt érvényben a szlovén nyelvterületen, egészen addig, amíg a Gaj-féle írásmódra át nem tértek. Bohorič 1580-ban latin–német–szlovén szótárt szerkesztett, majd 1584-ben jelentette meg az első szlovén nyelvtant latinul, *Arcticae horulae* címmel.

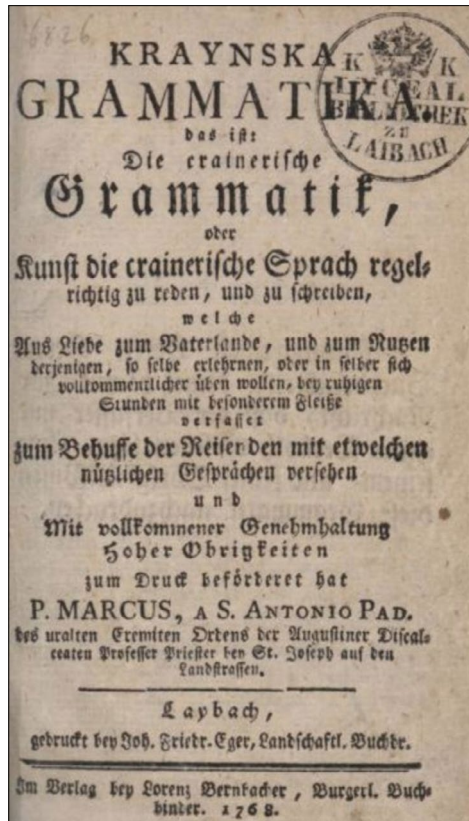
Az ellenreformáció korától a modern nyelvi norma létrehozásáig

Az ellenreformáció kora ezen a nyelvterületen is átmeneti visszalépést hozott az anyanyelvi kultúra terjedésében: közel hatvan évig szünetelt a szlovén könyvkiadás, az iskolák tannyelve általában a német volt, kivéve Trieszt vidékét, ahol az olasz. Ugyanakkor 1693-ban szlovén nyelvterületen, Ljubljánában német és olasz mintákat követve létrejött a tudományokkal és művészetekkel foglalkozó *Academia operosorum Labacensium*, de nyelvi szempontból nem tudott kiteljesedni, hiszen ez még nem az anyanyelvűségnek kedvező korszak volt.²⁷⁹

Ugyanakkor ez az időszak hozta el a másik nyelvi normaváltozat, a muravidéki kibontakozását, amely a krajnaihoz hasonlóan ugyancsak egy katekizmus (*Mali Katechismus*, 1715) és egy néhány oldalas ábécéskönyv (*Abecedarium Szlovenszko*, 1725) kiadásával kezdődött, de már egy más kulturális és ideológiai környezetben. Fő eltérése a 16. századi változattól nemcsak a más nyelvjárási kiindulás volt, hanem az is, hogy „A muravidéki irodalmi nyelv tudatosan archaizált volt, ami azt jelenti, hogy főleg a szókincsben a régi szláv szavakra alapozódott, mondattanában és alaktanában pedig ugyancsak figyelembe vett bizonyos eredeti megoldásokat a pannon-szláv térségből.”²⁸⁰ A választás és a több nyelvi területre (szaknyelv, publicisztika, szépirodalmi, sőt műfordítási stílusok) kiterjedő tervező munka sikerességét mutatja, hogy a katolikusok körében is elfogadott lett ez a normatív változat. Ennek egy másik, erősebb német és gyengébb horvát hatás alatt kifejlődött változata, az ún. *keletstájer* irodalmi nyelv már nemcsak személyekhez, hanem intézményekhez is kötődött. Az ehhez az irányzathoz csatlakozó nyelvtervezőkhöz kapcsolódik az a nyelvi vita, amelynek eredményeképpen a különféle normatív változatokból létrejön a mai egységes szlovén irodalmi nyelv.

²⁷⁹ Szilágyi Imre: A szlovénok az államalapítástól 1918-ig, in Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*, Budapest, Bereményi, 1993, 182–183.

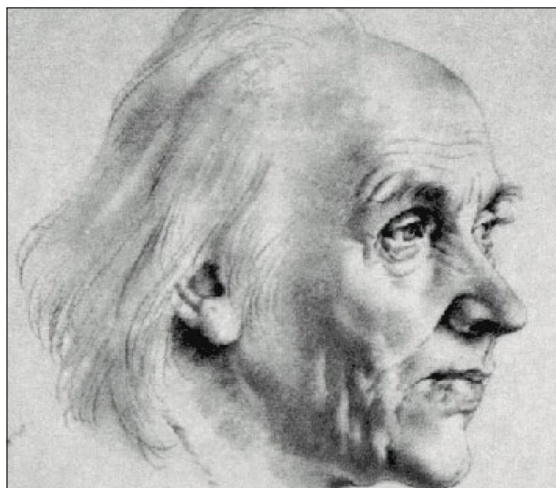
²⁸⁰ Jesenšek: *Prekmuriana*, 27–28.

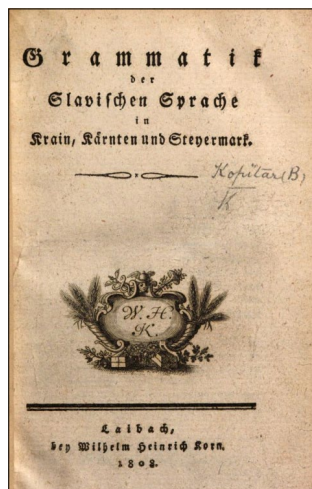
35. kép. Pohlin grammatikájának címlapja.

A kelet-közép-európai nyelvi térségben nagyjából együtt halad a szláv, neolatin, magyar értelmiség azon szándéka, hogy az általuk képviselt etnikai közösség megszabaduljon az ernyőnyelvek több évszázados hatásától, és a saját nyelvközössége számára lehetővé tegye a nemzetivé emelt népnyelv teljes körű használatát a társadalmi szinterek mindegyikén. A felvilágosodás korszaka a 18–19. század fordulóján, valamint ennek kapcsán a II. József németesítő nyelvrendeletével való szembefordulás nagy lendületet adott a szlovén irodalomnak is. Emellett a nyelvet még egy külső hatás is érte: a napóleoni hódítás következtében létrehozott Illír Tartományokban megnőtt a szlovén nyelv szerepe, és szépirodalmi művek, újságok jelentek meg, emellett fontos művek születtek a nyelvterületén is. Ebben az időszakban kezdett kiemelkedni a városok közül Ljubljana. Valentin Vodnik költő szervezte meg az első, de igen rövid életű

ljubljanai újság, a *Lublanske novice* kiadását, ahol megjelent *Povedanje od slovenskiga jezika* című írása.²⁸¹ Vodnik azt vallotta, hogy a tudományok elsajátításának nemzeti nyelven kell történnie, ez megegyezik a kor többi kelet-közép-európai nemzeti gondolkodójának és nyelvtervezőjének az alapelveivel. (A magyar nyelvközösségben közismert Bessenyei György 1778-ban írt mondata, amely szerint „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenen sohasem”.) A 18. század hatvanas éveiben alkotott Marko Pohlin (1735–1801), aki *Kraynska Grammatika* (1768) című nyelvtanában²⁸² a ljubljanai nyelvváltozatot mint az új szlovén irodalmi nyelv elterjesztését szorgalmazta.

36. kép. Jernej Kopitar arcképe.

37. kép. Kopitar grammatikájának címlapja.

A nyelvek területi egymásra hatását vizsgáló areális nyelvészet atyja, a szerb-horvát nyelvtervezésben is fontos szerepet játszó nagy szervező, *Jernej Kopitar*, akinek több fiatal szerb, horvát és szlovén tudósjelölt is köszönhetette a pályáját,²⁸³ 1808-ban tudományos igényű szlovén nyelvtant írt német nyelven *Grammatik*

²⁸¹ A szöveg itt olvasható: http://www.hervardi.com/valentin_vodnik_povedanje_od_slovenskiga_jezika.php (Letöltés: 2023. március 29.)

²⁸² A grammatika itt olvasható laponként: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Marko_Pohlin_-_Kranjska_gramatika.pdf (Letöltés: 2023. március 29.)

²⁸³ Kopitar tudományszervező tevékenységéről lásd Mario Grčević: *Jernej Kopitar kao strateg Karadžičeve književnojezične reforme*, *Filologija*, 53, 2009, 1–53. http://bib.irb.hr/datoteka/264345.Filologija_53_2009_001_053_Grcevic.pdf (Letöltés: 2023. március 29.)

der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark címmel. Ebben bemutatja az egyes nyelvjárási területek sajátosságait, hasonlóságait, a köztük lévő különbségeket, de alapvetően egyetlen, összetartozó nyelvnek tekinti az egyes normatív változatokat.

Kopitar nagy hatással volt a többi szláv nyelvtervezőre, így pl. Jan Kollárra, Vuk Karadžićra, Ljudovit Gajra, kapcsolatban volt a cseh Dobrovskýval és a szlovák Šafárikkal is. Központi szerepét, tekintélyét erősítette a bécsi udvarban betöltött tisztsége is. Az ausztrószlavizmus feltétlen híveként erősítette és támogatta a szláv összetartozással kapcsolatos nemzeti és tudományos törekvéseket, összegyűjtötte és segítette a tehetséges, fiatal tudósokat saját nyelvük normatív változatának létrehozásában.

Az általánosan elfogadott szlovén nyelvi norma alapja végül Anton Murko nyelvtana, a központi és periférikus nyelvjárások figyelembevételével készült *Theoretisch-practische Grammatik der Slowenischen Sprache in Steiermark, Kärnten, Krain und dem illyrischen Küstenlande*²⁸⁴ (1832/1843) lett. Az első olyan nyelvtan pedig, amelyik már nyelvváltozatában, tartalmában és helyesírását tekintve is megfelel az új szlovén nyelv követelményének, Anton Janežič 1863-ban – és még utána többször is – kiadott, évtizedeken át használt *Slovenska slovnica* című grammatikája volt.

²⁸⁴ A grammatika szövege itt olvasható: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Anton_Murko_-_Theoretisch-practische_Grammatik_der_Slowenischen_Sprache.pdf (Letöltés: 2023. március 29.)

A NYELVI TÉRSÉG EGYETLEN NEOLATIN NYELVE: A ROMÁN

A román nyelv a neolatin nyelvek közé tartozik, a legkeletibb ezek közül. Földrajzilag elég messze esik a többiektől, a szláv és a magyar nyelv elválasztja a nyugati újlatin dialektuskontinuumtól: az olasztól, a spanyoltól, a franciától, a portugáltól. Viszont, mint minden olyan nyelv, amelyik egy nyelvcsalád permén található, a román is sok archaizmust őrzött meg. Négy nagyobb nyelvjárása erős földrajzi széttagoltságot mutat: a *dákoromán* nyelvjárás Moldova, Délnyugat-Ukrajna, Dobrudzsa, a Bánát és Délkelet-Magyarország területén honos, az *aromán* Dél-Albániában és Macedóniában, a macedón – görög határvidéken a *meglenoromán*, az Isztriai-félszigeten pedig, Trieszt környékén az *isztroromán*.²⁸⁵ Körülbelül 24 millió elsõnyelvi beszélõje van, Románia és Moldova hivatalos nyelve, emellett jelentõs diaszporával rendelkezik, õshonos kisebbségként pedig a román népesség Magyarországon, Ukrajna és Szerbia területén él kisebb csoportokban. A román nyelv a kelet-közép-európai nyelvi térség egyik Abstand típusú nyelve, nincs közvetlen kapcsolata a saját lehetséges dialektuskontinuumával.

16. térkép. A román nyelv nyelvjárási csoportjai.

²⁸⁵ Fodor István: *A világ nyelvei. Román*, Budapest, Akadémiai, 1999, 1217–1222.

Azzal kapcsolatosan, hogy ez a számos latin és szláv elemet tartalmazó nyelv hol, milyen körülmények között jött létre, megosztott a tudományos közvélemény. A legnépszerűbb, mert legelőkelőbb a *dákromán kontinuitás* hangoztatása még ma is, amit az elfogulatlan történészek azonban cáfolnak: részben a viszonylag rövid együttélés, a helyi lakosok pásztorkodó életmódja miatt, valamint azért is, mert a rómaiak elvonulása után germánok hódították meg a területet, de ennek nyelvi nyomai nincsenek. Sokkal valószínűbb az a feltevés, amely szerint a Dunától délre fekvő területeken alakulhatott ki a román nyelv őse, és valószínűsíthető az albánnal való areális kapcsolata is.²⁸⁶

A román irodalmi nyelv igen lassan nyerte el a végső formáját, mivel az egységes fejlődést akadályozta, hogy eredetileg három (Moldova, Havasalföld, Erdély), majd Románia 1859-es megalakulása után két terület eltérő nyelvi és kulturális sajátosságai hatottak a nyelvjárási szempontból is erősen tagolt népnyelvre. „A balkáni pravoszláv kultúrkörbe való tartozás eredményezte azt is, hogy mikor a vajdaságok megalakulásával egy hivatalos államnyelv szükségessége jelentkezett, akkor mindkét vajdaságban, mind Havaselvén, mind pedig Moldvában, egy macedóniai színezetű délszláv nyelvhez nyúltak. Ez lett a vajdaságok kancelláriáinak és az egyháznak a nyelve, mint a nyugati műveltségű országokban a latin nyelv. A román cirillika is balkáni eredetre mutat, éppúgy, mint a *kenézség* és a *bojártság* intézménye.”²⁸⁷

A KÁRPÁTOKON INNENI ÉS TÚLI TERÜLETEK VALLÁSI ÉS KULTURÁLIS KÜLÖNBSÉGEI

Az ortodox vallású Moldova és Havasalföld emelkedett nyelvváltozata az ógyházi szláv volt, amely mellett erős orosz és bolgár hatások is alakították a nyelvet. Az írásbeliséget ennek megfelelően cirill betűs írásmód jellemezte – akkor is, ha népnyelvi román szöveget jegyeztek le. Érdekes ebből a szempontból egy nyelvemlék, az ún. Bukaresti Biblia (*Biblia de la Bucuresti*, 1688), amely arra utal, hogy a román ortodox egyház is próbált kibújni az ószláv nyelvi dominancia alól, ráadásul ugyanúgy, mint a többi nyelvterületen, itt is hatott a román nyelvű szentírás nyelvhasználata és írásmódja az irodalmi nyelvre.²⁸⁸

²⁸⁶ Erről a témáról részletesen ír Fejes László, kitérve a tévhitekre (szláv eredet, francia közvetlen rokonság, mesterséges létrehozás) is: Öt tévhit a román nyelvről, *Nyelv és Tudomány*, 2011. április 20. Nyelv és Tudomány- Főoldal – Öt tévhit a román nyelvről (nyest.hu) (Letöltés: 2023. március 30.) Történeti szempontból pedig fontos összefoglaló Vékony Gábor: *Dákok, rómaiak, románok* (Budapest, Akadémiai, 1989) című könyve.

²⁸⁷ Tamás Lajos: A román nép és nyelv kialakulása, *Hitel*, VII. évf., 1942/2, 328.

²⁸⁸ Murvai Olga: Román nyelvtudomány és nyelv művelés, in Balázs Géza – Dede Éva (szerk.): *Európai nyelv művelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*, Budapest, Inter Kht. – PRAE.HU, 2008, 285–290.

Ezzel szemben Erdélyben döntően a magyar és a német hatás, az ott honos latin betűs írás befolyásolta a román nyelvi fejlődést, és lényegében erről a területről indult ki a tudatos tervezés is. Az első nyelvemlékeket, a 16. század első felében készült vallási tárgyú könyveket még Erdélyben is cirill betűvel nyomtatták. 1570 körül jelent meg az első latin betűs román zsolnároskönyv Kolozsváron, 1582-ben pedig kiadták az Ószövetség fordítását.²⁸⁹

Fontos különbség a két terület közötti vallási megosztottság: míg a Kárpátokon túli keleti részeken az ortodoxia uralkodott, a nyugati, erdélyi területeken megjelent a románság körében is a katolicizmus, majd a protestáns – főként a lutheránus – vallás, a 18. század második felében pedig áttértek a római típusú görögkatolikus hitre.

Az új hit új szemlélettel is társult, a tehetséges diákokat külföldre küldték tanulni, akik megismerkedtek a felvilágosodás eszméivel is, és a román nemzeti ébredés szellemi irányítói lettek – Erdélyi Iskola (*Scoala Ardeleană*) néven.

A SCOALA ARDELEANĂ SZEREPE AZ EGYSÉGES ROMÁN NEMZETI NYELV LÉTREJÖTTÉBEN

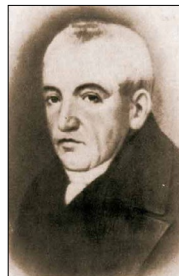
A román nemzeti ébredés eszmei irányítása és teóriáinak kidolgozása – így a nyelvi tervezés is – négy tudós, *Samuil Micu Klein*, *Gheorghe Șincai*, *Petru Maior* és *Ion Budai-Deleanu* nevéhez fűződik, mind a négyen az Erdélyi Iskola tagjai voltak. Ők alkották meg az első nyelvészeti és történeti alapmunkákat, amelyekben a román nyelv latin eredetét próbálták igazolni, beillesztve a dicső román múlt keretébe, és ennek megfelelően értelmezték a rendelkezésükre álló forrásokat is. Műveiket a román nemzeti ideológia alapjainak lehet tekinteni.

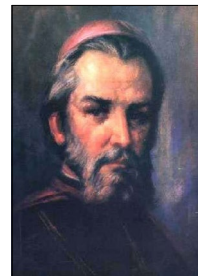
38. kép. *Samuil Micu Klein*.

39. kép. *Gheorghe Șincai*.

40. kép. *Petru Maior*.

41. kép. *Ion Budai-Deleanu*.

²⁸⁹ Tamás: *A román nép és nyelv*, 328.

Az első átfogó grammatika, amely a román nyelvet a klasszikus latin és a dák utódjának tekintette, 1780-ban, Bécsben jelent meg Micu Klein tollából:

42. kép. Micu Klein nyelvtana.

Ebben az addig használt cirill írás helyett a román nyelv sajátosságainak jobban megfelelő latin bevezetését javasolta. A nyelvkérdés addigra a románok számára is politikai jelentőségűvé vált, bár a nyelvtervezésnek ez az első szakasza még a korpusztervezésre, a grafizáció kialakítására összpontosított. A munka bonyolultságát mutatja, hogy 1780 és 1881 között 43 féle etimológiai és fonetikai írásvariációt javasoltak és alkalmaztak a különféle kiadványok.²⁹⁰ Érdekesség, hogy a többi kelet-közép-európai nyelvhez hasonlóan a román írásrendszerben is megjelennek a mellékjelek a latintól eltérő magánhangzók és mássalhangzók jelzésére – ezek egy része csak itt van meg, így az *â* (román) *î* *ă* (*cîntă*), amelyek a románban is a keleti szláv nyelvekben meglévő, hátulképzett hangokat jelölnek.

Az első, ma is korszerűnek tekinthető román nyelvtan (*Temeiurile gramaticiei românești*) 1812-ben Budán jelent meg Ion Budai-Deleanu tollából. Ennek továbbgondolása és rögzítése Ion Heliade Rădulescu nevéhez fűződik: román

²⁹⁰ Murvai: *Román nyelvtudomány*, 288.

nyelvtan című könyvében, amely *Gramatica românească, Sibiu, 1828 [A fost elaborată anterior, încă de la 1820]*.²⁹¹ címmel jelent meg.

A csoport másik jelentős tagja, Petru Maior ugyancsak Budán adatta ki az általa javasolt helyesírás összefoglalását *Ortographia romana sive latino-valachica una cum calvi* (1819) címmel. A korpusztervezési folyamatból itt sem hiányoznak a szótárak: a legnagyobb vállalkozás ebben az időszakban az ún. Budai Lexikon (*Lexiconul de la Buda*, 1825) volt, amely négy nyelven (román, latin, magyar, német) 10 000 címszót tartalmazott. „Ennek a szótárnak az alapján is számot adhatunk az Erdélyi Iskola szókinccsgyarapító törekvéseiről. A latin nyelvhez nyúlnak vissza, de az újlatin nyelvekből (franciából, olaszból) is szívesen kölcsönöznek. Az Erdélyi Iskola a nyelvművelés minden területén jelentőset alkotott, ami az egységes román irodalmi nyelv kialakulását is pozitívan befolyásolta.”²⁹²

A fenti tudósok véleménye erősen eltért abban, hogy a lehetséges változatok közül melyik nyelvhez közelítsen a román irodalmi nyelv: Micu Klein és Șincai a népnyelvtől erősen eltávolodó latin irány mellett érveltek, Maior, aki szerint a románok a rómaiak közvetlen leszármazottai, következésképpen nyelvük is a vulgáris latinhoz áll inkább közelebb, az olaszhoz közelítette volna a nyelvet. Végül azonban egy magas presztízsű neolatin nyelv, a francia lett a modern román nyelv alapja.

A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELE: ÚTON A MAI NYELVI NORMA FELÉ

A kelet-közép-európai nyelvek sztenderdizálása, a mögöttük álló nemzeti mozgalmak a társadalmi és a tudományos élet különféle szinterein megteremtették a modern nyelvközösség működéséhez szükséges intézményeket: először újságok, nyomdák, később tudós társaságok és pártok alakultak. 1866-ban jött létre a *Román Akadémiai Társaság*, amely 1879-ben újjáalakult *Román Akadémia* néven. Az akadémia tevékenységei között kiemelt helyen szerepelt a dákoromán kontinuitáselmélet megerősítése,²⁹³ a nyelv korpusztervezésének befejezése, a latin betűs írásmód kizárólagosságának elfogadtatása, egy akadémiai nyelvtan, amit Hermann Titkin 1889-ben megjelentetett, valamint egy nagyszótár (3 kötetben: 1873–1877) kiadása.

²⁹¹ Tódor Erika-Mária közlése alapján.

²⁹² Murvai: *Román nyelvtudomány*, 287.

²⁹³ Néhány mű a kontinuitáselmélet jegyében: Ovid Densusianu: *Histoire de la langue roumaine* (vol I), 1901; Sextil Pușcariu: *Limba română*, 1940; Alexandu Philippide: *Originea românilor*, 1927, Al. Rosetti: *Istoria limbii române*, Ion Coteanu: *Originile limbii române*, 1981; Alexandru Graur: *Introducere în lingvistică*, 1965. (Tódor Erika Mária közlése nyomán.)

Ezeknek a műveknek a megjelenésével, a régió többi nemzeti nyelvéhez képest néhány évtizedes késéssel lezárult a román korpusztervezési folyamat is, a státustervezés azonban akkor kezdett határozottabb irányba fordulni, amikor megfogalmazódott a román nép önállósulási igénye, illetve az erdélyi románok egyesülési szándéka a Kárpátokon túli, moldovai és havasalföldi románsággal. Ez 1918-ban meg is valósult.

A románság először a *Supplex Libellus Valachorum* (1791) című kiáltványban fogalmazta meg nemzeti egyenjogúsításának igényét, miután a „három nemzet uniójából” (szászok, székelyek, magyarok) kihagyták. Ebben a dokumentumban már megjelentek a státustervezésre utaló jelek, például a *román helységnevek* szerepeltetésének igénye,²⁹⁴ de ezen túl még nem voltak további nyelvhasználati követeléseik, és ekkor a korpusztervezés is csak az első lépéseknél tartott. Az Erdélyi Iskola hatása érvényesült több nemzedéken át a román nyelv társadalmi elismertetésének folyamatában – például Gheorghe Lazăr megteremtette a román nyelvű felsőoktatást (1818), ami a szaknyelvi kompetenciák kiteljesedése mellett a nemzeti öntudat fontos bástyája, és a státustervezés egyik jelképe lett.

A modern román nyelvet elsősorban a francia átvételek gazdagították. Ennek a mértéke olyan nagy volt, hogy a kevésbé művelt, alacsony iskolázottságú és a normatívától eltérő valamelyik nyelvváltozatot használó néprétegek számára a sajtó vagy a szépirodalom elolvasása is jelentős akadályokba ütközött.

²⁹⁴ Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*, 1983, 41.

A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI NYELVI TÉRSÉG EGYETLEN URÁLI NYELVE: A MAGYAR

A kelet-közép-európai szláv nyelvek és a neolatin román nyelv korpusztervezési folyamatának a mozaikjait részben az ernyőnyelvek, így részben az ógyházi szláv nyelvi alapok (keleten és délen), részben a római katolikus egyház által használt latin, majd a Habsburg Birodalom német főnyelve alapján, valamint a népnyelvi dialektusok szerepének áttekintésével rakhatjuk össze. Ehhez járult a 15. századtól a katolicizmus és a protestantizmus viszonya a népnyelvekhez, a 18–19. század fordulójától pedig a nyelvi nemzettudat nyelv- és kultúraspecifikus jellemzői.

A következőkben az indoeurópai nyelvcsaládhoz nem tartozó, így az eddig tárgyalt nemzeti nyelvektől, valamint a területhez nem köthető nyelvektől is különböző, Abstand típusú magyar nyelv normatív változatához és hivatalos státusához vezető út főbb állomásait járjuk be.²⁹⁵

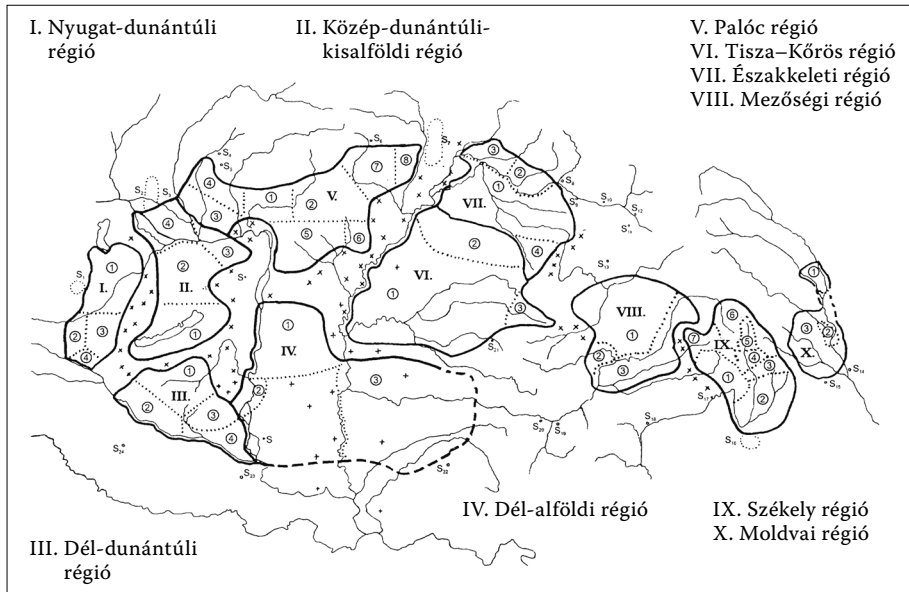
A magyar nyelv az uráli nyelvcsalád tagja, elsőnyelvi beszélőinek száma 12,6 millió, ebből 9,7 millióan Magyarországon, közel két és fél millióan a szomszédos országokban élnek, emellett további közel egymillió lehet az Európán kívüli kontinenseken élő, magyar gyökerekkel rendelkező és a nyelvet az anyanyelvihez képest részleges kompetenciával beszélők száma. Az utóbbi két csoportra a két- és többnyelvűség valamilyen szintje jellemző, ez akár első, akár másodnyelvi dominanciát is jelenthet, de akár nyelvcserét vagy nyelvvesztést is magában foglalhat. A magyar nyelv a világ több ezer nyelve között a beszélők számát tekintve jelenleg a 78. helyen áll,²⁹⁶ semmiképpen nem lehet tehát „kis” nyelvnek nevezni, viszont a régió többi nyelvéhez hasonlóan nem tartozik a széles körben tanulásra választott nyelvek közé. Indoeurópai nyelvek, szláv, neolatin és germán

²⁹⁵ A fejezet alapját az e tárgykörben korábban írt munkáim képezik, így a *Nyelvpolitika* (Budapest, BIP, 2002, 102–126) című könyvem, valamint az alábbi megjelent tanulmányom: A magyar nyelv politikai státusváltozásai és az oktatás. Adalékok a magyar nyelv tanításának történetéhez, *Anyanyelv-pedagógia*, II. évf., 2009, 2. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=158> (Letöltés: 2023. március 30.)

²⁹⁶ Ethnologue 2022. 25th: List of languages by number of native speakers – Wikipedia (Letöltés: 2023. március 30.)

veszik körül. A magyar nép elődei az őshaza elhagyása után, a vándorlások során kapcsolatba kerültek többek között a török népekkel, majd később szlávokkal, németekkel, a Kárpát-medencébe történt letelepedése óta pedig a környező népekkel és nyelveikkel. A kapcsolatok erőssége jól látható a szókincs alakulásában, hiszen a vándorlás és az életmódváltás számos új kulturális és társadalmi elem megismerésével is együtt jár.

A nyugati és a déli szláv, valamint a román nyelv tervezési folyamatában megfigyelhető volt az egymástól jelentősen eltérő dialektusok kezelése, ami a sztenderdizálás egyik nehezítő tényezőjének bizonyult. A magyar nyelv dialektusai – a moldvai kivételével – kölcsönösen jól érthetők, ami nem jelenti egyben azt, hogy ne lennének akár kiejtésbeli (nyílt és zárt *e*, *e~ö*), szóképzleti²⁹⁷ vagy grammatikai különbözőségeik (*elmentem* ~ *elementem volt*).

17. térkép. A 10 magyar nyelvjárás.

A magyar nyelvterület azonban nemcsak a nyelvjárások szerint tagolt, hanem a környező országokban élő magyar nemzeti kisebbség regionális köznyelvei szerint is, ezek ugyanúgy kölcsönösen érthetők a szláv, román, német nyelvi hatások

²⁹⁷ A legutóbb kiadott tájszótár, a *Nagy magyar tájszótár* 55 000 lexikai egységet tartalmaz. Kiss Gábor főszerkesztő munkája nyomán a Tinta Könyvkiadó 2019-ben jelentette meg.

ellenére, mint a térképen látható tájnyelvek. A többségi nyelvből származó kontaktusjelenségek leginkább a szókincsben jelennek meg, és bárhonnan származnak is, ugyanúgy integrálódnak a magyar nyelv rendszerébe, ahogyan az idegen szavak jövevényszóvá válása folyamatában általában jellemző. A jelenségek összegyűjtését, szótárba rendezését, egyben szövegtörzsként való megjelenítését a Termini Egyesület kutatóhálózata végzi több mint tíz éve, szótárunk már több mint 5400 szócikket tartalmaz.²⁹⁸

A magyar nyelvközösség döntően a Kárpát-medencében él, és amióta itt él, más népekkel és nyelvekkel osztozik a területen.²⁹⁹ Ez a szimbiózis másképpen működött, amikor mind egy másik nyelv, kultúra ernyője alatt léteztek, és másként akkor, amikor az egyik, először a magyar kiemelkedett, és megtette az első lépéseket a nyelvpolitikai státus megváltoztatása érdekében. Ehhez egy hosszú, több évszázadon át húzódó, számos jószándékú írástudót megmozgató nyelvtervezési munka teremtette meg a feltételeket. A következőkben ezt a folyamatot tekintjük át röviden.

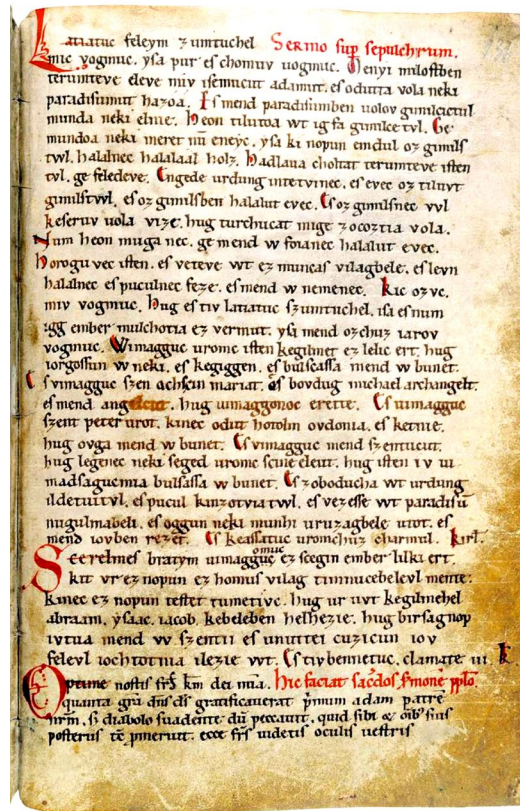
A LATIN ÍRÁSBELISÉG ÉS AZ ELSŐ NYELVEMLEKÉK

A magyar nyelv első összefüggő, latin betűs szövege mléke, a *Halotti beszéd és könyörgés* – a Kárpát-medence többi népének nyelvemlékeihez hasonlóan – valószínűleg a 12. századból származik, és egy temetési beszédet tartalmaz.³⁰⁰ A szöveg azonban olyan jól szerkesztett és igényes, hogy biztosan nem ez volt sem az első, sem az egyetlen írott magyar nyelvű középkori szövegdokumentum. Az írás ugyan latin betűs, de ezek a grafémák nem minden esetben feleltek meg a kiejtésnek, emiatt a nyelvemléknek ma több olvasata is létezik. Sokat elárul ez a dokumentum a magyar nyelv egyes szintjeinek történeti változásairól, mind hangrendszerére, mind szókincsére, mind mondat szerkesztésére vonatkozóan.

²⁹⁸ A Termini Kutatóhálózat honlapja: Termini Kutatóhálózat (nytud.hu)

²⁹⁹ A témát legteljesebben először É. Kiss Katalin *Anyanyelvünk állapotáról* című kötete (Budapest, Osiris, 2004), majd a Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztésében megjelent *A magyar nyelv jelene és jövője* című tanulmánykötet (Budapest, Gondolat, 2017), ezen belül pedig a szerző „A magyar nyelv és nyelvközösség Európában” című tanulmánya (49–63.) dolgozza fel.

³⁰⁰ A nyelvemlék multimédiás bemutatása megtekinthető itt: http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/praykodex_halotti_beszed_es_koenyoerges.

43. kép. Halotti beszéd és könyörgés.

A 13–14. században Kelet-Közép-Európa nyugati keresztény vidékein, így Magyarországon is a latin nyelvű hivatalos, szakrális és szépirodalmi írásbeliség dominanciája lett a jellemző: az oklevelektől a himnuszokig, a szentek legendáiig s a krónikákig, gesztákig számos dokumentum tanúskodik arról, hogy a hozzáértők magas nyelvi és művészi színvonalon művelték. A 13. századi tatárjárás (1241–1243) során, vagy éppen egy-egy helyi tűzvész, árvíz miatt valószínűleg sok korai írott emlék megsemmisült, így a következő olyan korszak, amelyről megfelelő dokumentumokkal rendelkezik a magyar művelődéstörténet, a reformáció kora. A 16. század elején megjelenő reformáció anyanyelvűséget támogató kultúrája fokozatosan visszaszorította a latint a hivatalos-adminisztratív írásbeliség területére.

A MAGYAR NYELVŰ IRODALOM A REFORMÁCIÓ KORÁBAN

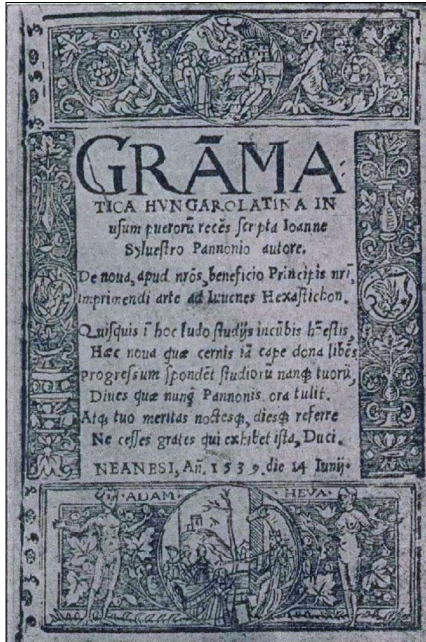
A 16. század az anyanyelvű irodalom kibontakozását hozta el a magyar kultúra számára. A korábbi századokból fennmaradt nyelvemlékek (pl. *Halotti beszéd, Ómagyar Mária-siralom, Jókai-kódex, a Huszita Biblia*, a kétnyelvű szójegyzékek) akkor még nem voltak ismertek, az ősi hagyományokat hordozó népköltészeti alkotások pedig az egyszerű, írástudatlan nép szellemi kincsét jelentették. A késő reneszánsz és reformáció idején viszont mind nagyobb számban jelentek meg az anyanyelvű szépírók és szakírók, akik bebizonyították, hogy a magyar nyelv is alkalmas a gondolatok, érzések írásbeli megjelenítésére vagy akár a tudomány eredményeinek rögzítésére. Janus Pannonius a 15. században még latinul írt, a Mátyás király udvarában vendégeskedő itáliai humanisták, Antonio Bonfini és Galeotto Marzio ugyancsak ezen a nyelven írták krónikáikat, Werbőczy István alapvető munkája, a *Tripartitum* (1514) szintén először latinul jelent meg. A 16–17. századi szépírók: Balassi Bálint, Bornemisza Péter, Heltai Gáspár, Tinódi Sebestyén, Zrínyi Miklós és mások azonban már magyarul alkottak, sőt a legtöbben klasszikus műveket is fordítottak.

A fennmaradt kódexek tanúsága szerint a kancellárián, valamint a kolostorokban készült munkákban a szövegek egésze természetesen még a szerző vagy a másoló nyelvjárási sajátosságait hordozza. A könyvnyomtatás elterjedése, amely főként a keleti országrészhez kötődött (pl. Debrecen, Kolozsvár), szintén hozzájárult az írott nyelvváltozat formálódásához. Lassan kirajzolódtak a későbbi sztenderd változat körvonalai is, amelynek alapja az északkeleti-keleti területeken használt és a nyelvjárások fölé emelt nyelvváltozat lett.

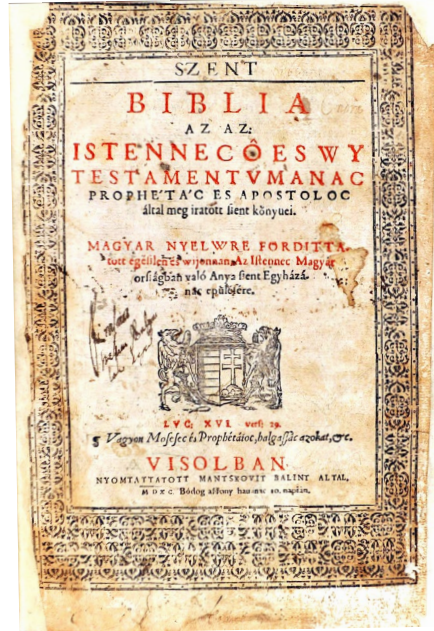
A sztenderd változat létrejöttének egyik fontos feltétele a nyelvi kiegyenlítődé, aminek érdekes példáját láthattuk a szlovén és a szlovák nyelv normatív változatainak áttekintésekor is. A 16. században kezdődött meg a magyar nyelv belső felfedezése, megszülettek az első latin, majd magyar nyelvű nyelvrőlírások. Jelenlegi tudomásunk szerint Sylvester János *Grammatica Hungarolatina* (1539) című könyve jelent meg elsőként,³⁰¹ majd ezt követően számos grammatika és szótár látott napvilágot. Az a tény pedig, hogy a magyar nyelv dialektusai kölcsönösen érthetők egymás beszélői számára, jelentősen megkönnyítette a sztenderdizációt és a kodifikációt. A század utolsó évtizedében, 1590-ben jelent meg *az első teljes protestáns Biblia-fordítás*, Károli Gáspár munkája, amely a nyomtatás helyéről

³⁰¹ Vannak feltételezések arra vonatkozóan, hogy *Janus Pannonius* is írt latin–magyar grammatikát. Azonban maga a mű, ha létezett is, eltűnt. A reneszánsz filológia e tárgyú eredményeit foglalja össze Bartók István *Janus Pannonius és a magyar grammatikai irodalom c. tanulmánya*, in Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor (szerk.): *Humanista műveltség Pannóniában*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2000, 97–113.

kapta a „vizsolyi” jelzõt. A mû a nyelvi norma létrehozásában kiemelkedõ szerepet töltött be, csakúgy, mint a cseh Králicei Biblia. Ez a korszak mûvelõdéstörténeti tekintetben hasonlít a cseh és a szlovén nyelvi sztenderd alakulásának ugyanezen idõszakához, ugyanakkor a régió többi nyelvéhez hasonlóan, az írásbeliség, a grafémák, a helyesírás, a szövegekben megjelenõ nyelvjárási jegyek a magyarban sem mutatnak ekkor még egységes képet.

44. kép. Sylvester János:
Grammatica Hungarolatina.

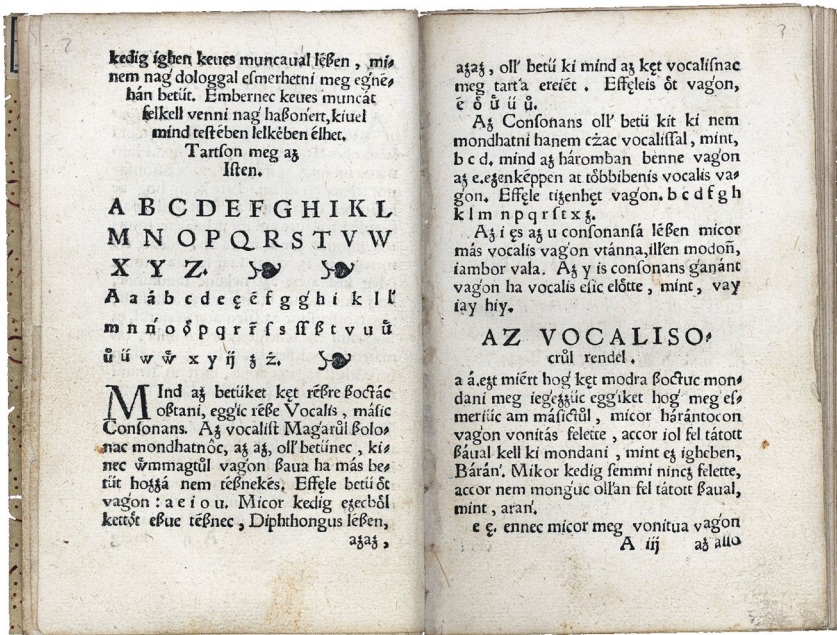

45. kép. A vizsolyi Biblia.

A LATIN BETŰKÉSZLET ÉS A MAGYAR HANGRENDSZER

Az első, néhány oldalas és főként a betűjelölésre kiterjedő összefoglaló munkát a protestáns *Dévai Bíró Mátyás* készítette el 1549-ben – magyar nyelven, a huszita mellékeles írásmód alkalmazásával. A mű teljes címe: *Orthographia Vngarica. Azaz, Igaz Iras Modiáról való tudomañ Magyar nélvonn irattatott.*³⁰²

³⁰² A teljes mű elolvasható itt: http://mek.oszk.hu/02700/02712/html/pages/006hub1_rmki20_sa2b_a3a.htm. (Letöltés: 2023. március 31.)

46. kép. Dévai Bíró Mátyás ortográfiája.

Kettős betűket Dévai nem alkalmaz, egy betű egy hangot jelölt, a nyelvspecifikus hangok (kemény-lágy mássalhangzók, jelentésmegkülönböztető, hosszú-rövid magánhangzók) esetében pedig mellékjeleket, pontot, vesszőt használt.³⁰³ Így a korábbi, ún. kancelláriai írásmód következetlenségeit sikerült csökkenteni, és az írásképet a kiejtéshez közelíteni, de az 1526-ig tartó ómagyar kor helyesírása még távol állt a ma alkalmazott módszerektől.

A mellékjeles helyesírás (ž, ś) a 16. század végére átadta a helyét a kettős betűknek (sz), a korábban szokásos c – k keveredés helyett a c = c, a k = k lett. A legtöbb változás talán a c és cs hang írását érintette, amit katolikusok és protestánsok eltérően rögzítettek: a protestánsoknál a cs = ts, a c = tz; a katolikusoknál pedig cs = ch majd cs, a c = cz. Emellett a magánhangzók ékezetei, a hosszú-rövid párok jelölése még a 19. században is igen tarka képet mutatott.

Az első hivatalos helyesírási szabályzatot, a kodifikáció alapidokumentumát 1832-ben adta ki a Magyar Tudós Társaság (1825), a mai Tudományos Akadémia elődje.

³⁰³ Korompay Klára: Ómagyar kor. Helyesírás-történet, in Kiss Jenő – Pusztay Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv története*, Budapest, Osiris, 279–300.

A STÁTUSTERVEZÉS KEZDETEI

A 18. század igen nagy változásokat hozott mind a nyelvi identitás, mind pedig a magyar nyelv kidolgozottsága területén – ugyanúgy, ahogy az eddig tárgyalt nyelvek esetében is láttuk. A Mária Terézia Habsburg uralkodó testőrségében szolgálatot teljesítő magyar nemes ifjak számára a német nyelvtudás mellett kötelező volt a francia tanulása is, mivel mindkettő magas presztízsű nyelv volt a nagypolgári és nemesi körökben. Így két nyelvi forrásból, a közép-európai szellemi élet központjának számító Bécsben ismerték meg az új eszméket, egyebek között a nyelv nemzetformáló szerepét. Sokan közülük a magyar irodalom ismert írói, költői, a felvilágosodás embematikus alakjai lettek (Bessenyei György, Batsányi János), témáik között – versekben és röpiratokban – sokszor közvetlenül is megjelent az anyanyelv fontossága.

Tudatos és rendszeres munka nélkül azonban nem lehetett volna célt érni: a magyar nyelvi tervezést a 18. század végétől kezdve a korpusztervezés és a státustervezés szoros összefonódása jellemzi.

Ha egy soknemzetiségű országban a hivatalos funkciót egy mindenki számára idegen nyelv tölti be, amelynek ráadásul nincs is hatása a helyi identitásra, az együtt élő népek közötti kapcsolatokat nem terhelik nyelvi konfliktusok. Azonban, ha az egyik népnyelv kiemelkedik a többi közül, önmagát innentől meghatározóként jelöli meg, a nyelvhasználatot pedig ennek megfelelően törvényekkel akarja szabályozni, megszűnik a korábbi, minden népnyelv alárendeltségén alapuló egyenlőség. A meghatározó szerepet betöltő nyelv képviselőinek a saját céljaik, eszményeik megvalósulása érdekében többnyire belső küzdelmeket is meg kell vívniuk, és részben emiatt, részben pedig a nyelvi hatalom megszerzése, majd megtartása érdekében nem foglalkoznak a többiek hasonló elképzeléseivel, bizonyos fokú szűklátókörűség jellemzi őket. Amikor pedig már foglalkoznak, akkor diszkriminatív módon teszik: igyekeznek a rendelkezésükre álló jogi eszközökkel korlátok közé szorítani a többiek nyilvános színtereken történő nyelvhasználatát. Így történt ez akkor is, amikor a magyar nyelv kérdése az országgyűlés elé került, és több mint negyven éven át, lassan, lépésről lépésre, de közelebb jutott a hivatalos nyelvi státus eléréséhez – ugyanakkor a politika fokozatosan eltávolodott, sőt szembe is került a többi nyelv képviselőivel.

HERDER JÓSLATA ÉS II. JÓZSEF NYELVRENDELETE

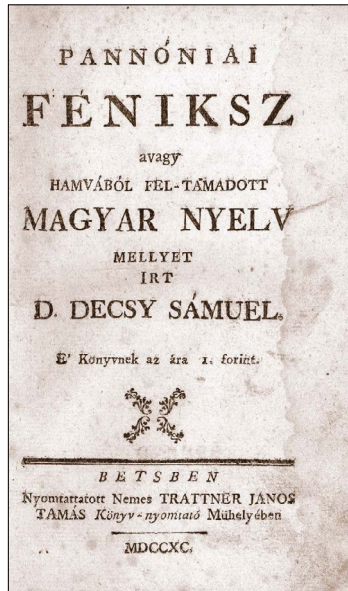
Szimbolikus értéke volt a magyar nemzeti nyelvhez való viszony szempontjából Johann Gottfried Herder alábbi mondatának: „Da sind sie jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen, und andern Völkern der geringere Teil des Landeseinwohner,

und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden.”³⁰⁴ Ezt akkor fogalmazta meg Herder, amikor II. József a latin helyett a németet jelölte ki a Habsburg Birodalom hivatalos nyelvének, és amikor már a kelet-közép-európai értelmiség is megismerkedett a francia nemzeteszmeivel.

Érthető, hogy a hatás, amit ez a mondat kiváltott, meghatározta a magyar nyelvalkítás következő korszakát. A nemzeti ébredés idején elemi erővel hatott az a jövendölés, hogy a magyar nyelv akár el is tűnhet. Ez mind a korpusztervezésnek, mind a státusztervezésnek nagy lendületet adott, a szépirodalomban ugyanakkor megjelenik a nemzethalál-vízió. Mai fogalmaink szerint Herder lényegében a beszélőik számára szükségtelenné váló nyelveket elérő „nyelvhalál” lehetőségét körvonalazta.

A 18. század utolsó évtizedétől kezdve egymás után jelentek meg a röpiratok, versek, amelyeknek fő mondanivalója a magyar nyelv fontosságának tudatosítása, a nyelvalkítás, valamint a nyelvi norma elterjesztésének feladatai. Ezek közül egy kevésbé ismertet, Decsy Sámuel *Pannoniai Fénix avagy hamvából feltámadott magyar nyelv* (Bécs, 1790) című munkáját emeljük itt ki, amelyben a magyar nyelv mint oktatási kérdés és mint a társadalmi fejlődés feltétele jelenik meg. Decsy úgy vélte, elérkezett az idő, hogy a magyarok nyelve is megjelenjen hivatalosan az államigazgatás, az oktatás és a tudomány színterein, felváltva az erre alkalmatlanná, nehézkessé vált latint. Az együtt élő nyelvekhez való viszonyulás az ő számára mindenekelőtt politikai kérdésként fogalmazódott meg. Meglehetősen túlfűtött véleménye szerint a Magyarország területén élő minden népnek, ha magát magyarnak nevezi, tudnia kell magyarul, hiszen egy államban csak egy nyelvközösség tagjai élhetnek. Éppen ezért a nem magyar iskolákba magyar tanítókat, a más etnikumú falvakba magyar lelképászorokat küldene, így az ő segítségükkel húsz-harminc év elteltével mindannyian „fájdalommentesen” magyarrá válhatnának. Ez az asszimilálásra utaló gondolat a századfordulón még nem tekinthető tipikusnak, de később, a 19. század második felében már igen határozott körvonalakat kapott, amikor magyar oldalról a homogenizáló ideológiák, a nemzetiségek oldaláról pedig az elszakadásra, a saját állam megteremtésére törekvő irányzatok ütköztek meg egymással.

³⁰⁴ Magyarul: „A magyarok, mint az ország lakosainak legcsekélyebb része most szlávok, németek, románok és más népek közé vannak beékelve, és századok múltán talán a nyelvüket is alig lehet majd felfedezni.” Johann Gottfried Herder, *Werke*, Band III/1, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, [1791] herausgegeben von Wolfgang Pross, Carl Hanser Verlag, München, 2002, 633. Idézi: Hites Sándor: Kazinczy és a nyelvhalál, *Kisebbségkutatás*, XVIII. évf., 2009/3, 594–595.

47. kép. Decsy Sámuel: Pannóniai Fénix.

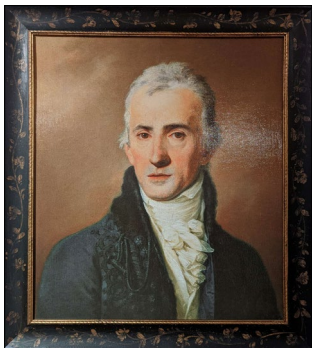
A korai magyar nyelvtanokat és szótárakat áttekintő bibliográfia³⁰⁵ adatai szerint a felvilágosodás (1772-től) és a nemzeti romantika első korszakában (1825–1849) száznál több egy- és kétnyelvű szótár, szógyűjtemény – köztük jogi, orvosi, természettudományi, katonai szakszótár is – jelent meg, valamint közel félszáz különféle célra (magyar és nem magyar anyanyelvű iskolásoknak, külföldi nyelvtanuló felnőtteknek) készített nyelvtan. A más anyanyelvű népesség számára készült tankönyvek, szótárak az eddig tárgyalt többi nyelv esetében nem jellemzőek – de ez is része a hivatalos nyelv státustervezési folyamatának.

A MAGYAR NYELVÚJÍTÓK

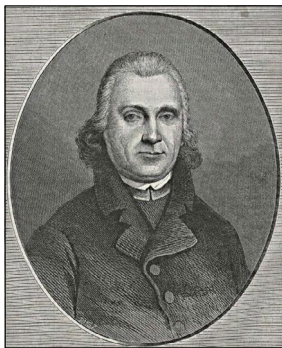
A korpusztervezéshez tartozó, *nyelvújítás*nak nevezett mozgalom emblemikus alakja *Kazinczy Ferenc* (1759–1831) lett, de hozzá csatlakozva, vagy akár tőle távol, sőt vele szemben, számos író, költő, irodalomkritikus is bekapcsolódott a nyelvvalakító munkába. Így például a purista Kazinczyval összehasonlítva jóval

³⁰⁵ Sági István: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*, Budapest, 1920–1922. <http://mek.oszk.hu/07000/07015/07015.pdf>

megengedőbb Versegghy Ferenc vagy a költőként ismert Vörösmarty Mihály, aki jelentős részt vállalt az akadémiai helyesírási szabályzat (1832) és a magyar nyelv rendszerét áttekintő akadémiai nyelvtan (1847) kidolgozásában.

48. kép. Kazinczy
Ferenc.

49. kép. Versegghy
Ferenc.

50. kép. Az első
helyesírási szabályzat.

A nyelvújítás korszaka közel száz évig tartott: szimbolikus kezdő dátuma, amikor 1772-ben megjelenik Bessenyei György *Ágis tragédiája* című műve, és mint intenzív nyelvtervezési időszak, a *Magyar Nyelvőr* című folyóirat 1872. évi megjelenésével zárult le. Vitathatatlan, hogy minden nyelvújító, nyelvtervező mozgalom tudatos, irányított beavatkozást jelent a nyelv természetes életébe. A kiváltó ok – amint ez a neolatin és a szláv nyelvek vonatkozásában is pontosan megmutatkozott – mindig valamilyen társadalmi változás, aminek a nyelv az adott formájában nem tud megfelelni. A nyelvközösség elvárása viszont az, hogy az új igényeknek (szépirodalom, tudományosság, jog és közélet) a saját nyelve feleljen meg, nem pedig egy külső presztízsnyelv. A különböző nézetek képviselői a 18–19. század fordulóján egy dologban értettek egyet: abban, hogy a nyelv kérdése nemzeti ügy, sőt a magyar nemzet fennmaradása múlik a munkájuk sikerességén. A módszerek tekintetében viszont már nem volt egyetértés: abban, hogy milyen mértékben és hogyan célszerű magyarosítani a más nyelvekből, de leginkább a latinból és a németből átvett szavakat. A neológusok – ahova eredetileg Kazinczy is tartozott – a purizmus, a magyarosítás hívei voltak, emellett támogatták a régi szavak felújítását és a tájszavak mind szélesebb körben való elterjesztését. Az ortológusok pedig – így a *Debreceni Grammatika* (1795)

szerzői – elutasították a „szógyártást”, mert úgy vélték, a neológusok ezzel elrontják a nyelvet, hiszen beavatkoznak a természetes változásokba.³⁰⁶

A kép azonban nem ilyen fehér és fekete. Valóban voltak túlzó elképzelések is, de nemcsak a saját fantáziájukra támaszkodtak a neológusok, hanem a nyelv belső tartalékaira is: archaikus szavakat élesztettek fel, átvettek elemeket a nyelvjárásokból – ami a magyarban nem okozott különösebb nehézséget. Az idegen eredetű szavakat a magyar kiejtéshez igazították – úgy, ahogyan ez természetes körülmények között is történt (pl. a szláv szavak elején a mássalhangzó-torlódásokat egy magánhangzóval oldották fel – *stol* >> *asztal*). A mai magyar nyelv sok képzőt (pl. *-mány/-mény*, *-vány/-vény*, *-da/-de*) szóösszetételt (*vígjáték*, *kétféltű*, *rendőr*, *gyógyszer*) köszönhet ennek a korpusztervezési szakasznak.³⁰⁷ A folyamatot kísérő viták némelykor nagyon élesek voltak, de szükségesek, és bizonyították, hogy az anyanyelvi beszélők nyelvi kreativitása és a nyelv iránti elkötelezettsége nélkülözhetetlen a nyelvek fennmaradásáért folytatott küzdelemben.³⁰⁸

A STÁTUSTERVEZÉS IDŐSZAKA

A Kárpát-medence legtöbb népcsoportja a 18–19. század fordulóján még nem volt abban a társadalmi helyzetben, hogy a több évszázadon át tartó, sokszor nagyon bonyolult, nyelvjárási, vallási és helyi csoportérdekeket is figyelembe vevő korpusztervezésen túl a nyelve hivatalossá tételével is foglalkozzon, mivel egy tőle idegen ország alattvalójaként, kisebbségben élt. A horvátok esetében, a különleges jogi státusra való tekintettel már a 19. század közepén felmerül ez a szándék, a többi népcsoportnál azonban később, a század utolsó harmadára érik meg a státusztervezés igénye, ami autonómia- illetve elszakadási törekvésekkel együtt jelenik meg a politikában.

³⁰⁶ Zsilinszky Éva: A magyar nyelvújítás, in Gecsó Tamás (szerk.): *Természetes nyelvek, mesterséges nyelvek*, Budapest, Tinta, 2003, 94–101.

³⁰⁷ A magyar nyelvújítás eredményeinek szótárban történt összegzése: Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*, Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása, 1902.

³⁰⁸ A magyar nyelvújításnak könyvtárnyi irodalma van. Példaként néhány mű: A nyelvújítás története: <http://mek.oszk.hu/01900/01903/html/index2.html>; Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1929; Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*, Budapest, Akadémiai, 1955; Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, Budapest, Argumentum, 2005; Kassai Ilona (szerk.): *A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus*, Pécsi Doktorandusz Füzetek 10., Pécs, PTE, 2013. Nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus (oszk.hu) (Letöltés: 2023. március 31.)

A magyar nyelv korpusztervezési szakasza a 18–19. század fordulójára jelentős eredményeket tudott felmutatni – a helyesírástól a nyelvtanokon, tankönyveken és tudományos műveken át a Biblia-fordításokig és műfajokban is gazdag szépirodalomig, a külső körülmények pedig, különösen a francia forradalom egész Kelet-Közép-Európa gondolkodását átformáló ideológiai hatása, előrevetítették a státustervezési folyamat megindulását.

A parlamentben 1790/91-ben került először napirendre a magyar nyelv kérdése, egyetértés azonban nem volt a magyar anyanyelvűek körében sem. A főnemesség és a középnemesség egy része, akik megismerték a felvilágosodás eszméit, a magyar tárgyalási nyelv bevezetése mellett érveltek, mások ezzel szemben a latint akarták visszahelyezni a II. József németesítő rendelete előtti pozíciójába. Míg a felsőházban a latint tartották „patria lingua”-nak, az alsó táblán magyarul tárgyaltak – ez alól csak a magyarul nem beszélő követek jelentettek kivételt, ők latinul szólaltak fel. Azonban mégiscsak megtörtént az áttörés: az országgyűlés elfogadta, hogy a jegyzőkönyveket az addig kizárólagos latin helyett kéthasábos formában, latinul és magyarul kell vezetni, s ugyanez a két nyelv használható a tárgyalásokon is. Ettől kezdve minden egyes nyelvvel kapcsolatos törvény esetében az oktatás kérdése is előtérbe került, hiszen ha a latin hivatalos szerepe visszaszorulóban van, a magyaré pedig növekszik, akkor ennek az iskolák tannyelvében és tananyagában is tükröződnie kell. A törvényben foglalt egyik első intézkedésként a pesti egyetemen magyar nyelvoktató tanszéket alapítottak azoknak a diákoknak, akik a magyar nyelv alapjait vagy a szakmájukhoz szükséges nyelvi alapokat kívánták elsajátítani.

A RÉGIÓ ETNIKAI SAJÁTOSSÁGAIT FIGYELMEN KÍVÜL HAGYÓ STÁTUSTERVEZÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A 18. század végén megalkotott nyelvtörvények jogilag áttörést jelentettek ugyan, de a magyar nyelv nyelvpolitikai státuszát változatlanul hagyták, ezzel szemben, amikor 1844-ben megszületett a magyar hivatalos nyelv bevezetéséről szóló törvény, megváltozott a nyelv jogi státusza. Ezen nem változtatott az sem, hogy az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverésével együtt – jogi szempontból – átmenetileg elveszítette ezt a kiemelt helyet, de a kiegyezés (1867) után visszaállt a korábbi rend.

A nemzeti nyelvek sztenderdizált és kodifikált változatának létrejötté egy olyan soknemzetiségű országban, amilyen 1918-ig Magyarország volt, nem maradhatott következmények nélkül, mivel a korpusztervezési időszak törvényszerűen magával hozza a státustervezést is. Minden Kárpát-medencei nyelv hasonló utat járt

be, és a 19. század közepére a mindenütt végbemenő nemzeti mozgalmak hatására tovább akart lépni a nyelvi státusztervezés felé. Azonban a Monarchiában a nyelvek egyenrangúságát is biztosító, pluralista, föderatív állam csak teoretikus elképzelés maradt, az autonómiára nem volt nyitott a magyar parlament, nem volt más út, mint az önállósulás.

ÖSSZEZGÉS

A kelet-közép-európai népek egyik része a nyugati, másik része a keleti keresztény egyházhoz csatlakozott, ennek megfelelően lett a latin vagy az óegyházi szláv nyelv a meghatározó az írásbeliségük kialakításában. Ugyancsak az egyházi hovatartozás, nevezetesen a protestantizmus teremtette meg az ideológiai hátteret a 16. században az anyanyelvűség kibontakozásához. Mindegyik nyelvtérületen létrejöttek azok a két- és többnyelvű szótárak, latin, majd népnyelvű grammatikák, amelyek mentén elindulhatott a korpusztervezési folyamat. Az írásbeliség egyre fontosabb szerepet játszott: Biblia-fordítások, versek, színművek készültek, legendákat rögzítettek keletkezésük saját nyelvváltozatain, így természetes igény alakult ki a beszédhangok egységes jelölésére is. Mind a latin betűs, mind a cirill betűs írás sok változáson ment keresztül, mire meg tudott felelni az egyes nyelvek fonetikai rendszerének. Ez volt az első lépcső a nyelvek szabályokba foglalt, úgynevezett kodifikált változatának a létrehozásának folyamatában.

A korpusztervezés kezdeti időszakában a nyelvi tervezők – egyházi és világi értelmiségiek, nemes emberek – elsősorban befelé figyeltek, igyekeztek megérteni anyanyelvük rendszerét. Ez az indoeurópai nyelvek esetében ugyanúgy, ahogy a nem indoeurópai magyarnál a latin grammatikák segítségével történt. Az előbbi nyelvcsalád nyelveinél ez egyszerűbb feladat volt, de az uráli nyelvcsaládhoz tartozó magyarnak meg kellett alkotnia a saját, kiegészítő grammatikai kategóriáit is. A tudósok felfedezték a népnyelveket, a német Grimm testvérek mintáját követve gyűjtések indultak, amelyek nemcsak a népdal- és népmesekincs feltárása szempontjából hoztak eredményeket, hanem fokozatosan kirajzolták az egyes nyelvek dialektusainak térképét is.

A dialektusok közötti jelentős távolság a román és a lengyel kivételével az összes szláv nyelv esetében lassította a társadalmi megegyezésen alapuló, köznyelvinek nevezhető, mindenki által megismerhető nyelvváltozat létrejöttét, vagy éppen először párhuzamos irodalmi nyelveket eredményezett – amint ez a szerb és a horvát sztenderd formálódása során történt. Ugyanakkor fontos szempont az is, hogy a szláv nyelvek későn váltak el egymástól, és voltak nagyon kiterjedt dialektusok, amelyek több nép számára is az alap-népnyelvi változat gyökerét

alkották. Ezeket az átszövődött nyelveket – Kloss nyomán – Ausbau nyelvekként tarthatjuk számon a kelet-közép-európai nyelvi térségben, az ezekhez nem sorolható, jól körülhatárolható, de kívülálló nyelveket pedig az Abstandként – ilyen a magyar és a román nyelv.

A korpusztervezés első szakasza, amelyik egy normatív változat kidolgozásával zárul, egyes nyelvek esetében (cseh, szlovén) már a 16. században, a reformáció korában megvalósult, de még messze volt a maitól, sokszor és sokat változott A „modern nyelvek”, ahogy több nyelv is nevezi a ma használt sztenderdet, a 19. század közepén érték el a teljes kidolgozottságot. A nyelvtudomány fejlődése megteremtette a mai felfogásunk szerinti, kodifikált sztenderd létrejöttének elméleti feltételeit, a gyakorlati mintát pedig a többi európai nyelv, mindenekelőtt a német és a francia korpusztervezése szolgáltatta. Sok esetben utaltunk a személyi kapcsolatok fontosságára is, így például a Bécsben dolgozó szlovén tudós, Jernej Kopitar kulcsszerepére, aki a hivatalának köszönhetően sokat tett a szláv összefogásért, a pánszláv eszmék személyi feltételeinek megteremtéséért, vagy a magyarul is kiválóan tudó, Pesten tanult szlovák, román, horvát, ruszin hungarus értelmiség együttműködésére, a kelet-közép-európai, hagyományosan többnyelvű nyelvi térség formálásában betöltött szerepére és felelősségére.

Az együttműködés, a különböző anyanyelvű értelmiségiek ismeretsége és barátsága révén a belső nyelvtervezés folyamata során mindenütt hasonló feladatokat ellátó anyanyelvű intézmények jöttek létre: tudós társaságok, akadémiák alakultak, napilapok és szépirodalmi folyóiratok, almanachok jelentek meg, és a 19. század során fokozatosan bevezették az elemi és középiskolákban az anyanyelvi órákat is. Emellett a felsőfokú oktatásban is óvatosan, a latint és a németet is meghagyva pozíciójukban, helyet adtak az anyanyelvű képzésnek is, ami kezdetben csak nyelvórák formájában valósult meg. Ezzel megteremtődött a megalkotott sztenderd változat elterjesztésének a lehetősége, de éppen ez az a pont, ahol a régió nyelvei szembekerültek egymással. Nem volt meg minden esetben a lehetőség arra, hogy a nagyobb birodalmakba, főként a soknemzetiségű Habsburg Birodalomba tagolódott nemzetek tovább lépjenek a saját státustervezésük területén, noha a nemzeti ideológiai háttér egyre erősebb motivációt jelentett. A magyaroknak sikerült elérniük, hogy a nyelv a Magyar Királyság területén 1844-ben hivatalos legyen – ez azonban nemcsak azzal járt, hogy a közigazgatásban, törvénykezésben, oktatásban bevezették a magyarnyelvűséget, hanem azzal is, hogy szembekerültek egy korábbi gyakorlattal. Már nem voltak egyenrangúak a korábban csak a latinnak és a német hivatalos használatának alárendelt nyelvek, hiszen az egyiknek sikerült kiemelkednie. A nyelvtervezés folyamata nemcsak a mindenkor szűkebb tervezői körök gondolkodását befolyásolja, hanem az elterjesztés folyamatának eredményeként idővel a nyelvközösség

is megtanulja értékelni a saját nyelvét, ez pedig egy fontos változáshoz, a lokális identitás dominanciájának visszaszorulásához és a nyelvi identitás elsődlegessé válásához vezet.

A 18–19. század fordulójától kezdve, amikor kezdett megváltozni a nemzetfogalom, és a nemzethez tartozás alapja a nyelvi hovatartozás lett, megérlelődött a nemzeti nyelvek státuszváltoztatásának a gondolata is. Ez idővel mindegyik kelet-közép-európai nyelvnek sikerült, amikor létrejött a saját országuk, és ott azok a nyelvek is hivatalossá válhattak, amelyeknek az első világháború lezárásáig nem volt ilyen státusuk, viszont a kidolgozottságuk elérte az ehhez szükséges szintet és kiterjedtséget.

Ma, a nyelvpolitikai és a történelmi konfliktusok ismeretében azt mondhatjuk, hogy a régió békéjét egy multietnikus nyelvi és kulturális autonómiára épített, föderatív alapelvek mentén szervezett állam biztosíthatta volna. Azonban a politikusok hiába gondoltak ki a régió egészének sajátosságait és neuralgikus pontjait szem előtt tartva különféle föderációs elképzeléseket, ezek olyan érdeellentétekbe ütköztek, amelyek lehetetlenné tették a megvalósulásukat. Ebben nagy szerep jutott annak is, hogy az északi és a déli dialektuskontinuumhoz tartozó nyelvek, valamint a román és a magyar kivétel nélkül az önálló államiság elsődleges szimbólumává vált. A 19. század utolsó harmadától az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnéséig így csak halmozódtak a megoldatlan nemzetiségi problémák, és amikor 1918-ban, a terület újraelosztása során az új, erős nyelvi-nacionalista ideológia mentén szerveződött államok létrejöttek, és a korábbi többségből kisebbség, a kisebbségből többség lett, folytatódtak tovább a konfliktusok, de már más hatalmi viszonyok között. A kulcs minden esetben a nyelvhasználat kérdése volt és maradt.

KÉRDÉSEK

Rajzolja fel az északi, majd a déli dialektuskontinuumot egy térképre úgy, hogy válasszon ki egy olyan szót, amelyik mindegyik nyelvben megvan (és szláv eredetű). Figyelje meg, hogy hol kezd változni a formája, kiejtése! Figyelje meg a kontinuum két végpontján elhelyezkedő szóalakokat is!

Nézzon utána, milyen külső nyelvi hatások érték a román nyelvet! A nyelvi rendszerben mely nyelv, nyelvek domináns hatása mutatható ki?

Gyűjtse össze a magyar és a román nyelv Abstand nyelvi vonásait!

ANYAORSZÁG NÉLKÜLI,
TERÜLETFÜGGETLEN NYELVEK

A TERÜLETFÜGGETLENSÉG ELLENTMONDÁSAI

BEVEZETÉS

A területiség és a nyelv kapcsolata kisebbség- és nyelvpolitikai kérdéseket vet fel, amelyek kezdetben, a nyelv politikai tényezővé válása idején csak a nyelvországgal rendelkező nyelvekre terjedtek ki. Ugyanakkor több olyan nyelv és annak számos változata is létezik a térségben, amelyeket csak egy etnikai csoport használt, amelyik vándorló életmódot folytatott. Ilyenek a cigány nyelvek és a jiddis. A fontosabb kérdések, amelyeket minden nyelv politikai státusával, életképességével kapcsolatban meg kell vizsgálni, az alábbiak:

- Milyen státusa van egy adott etnikumnak és nyelvnek egy adott országban?
- Van-e olyan ország, ahol az adott közösség nyelve állam- vagy hivatalos nyelv?
- Ha egy adott etnikum kisebbségi közösséget alkot egy országban, vannak-e kisebbségi, ezen belül nyelvi jogai?
- Volt-e része üldözöttségben, kirekesztettségben, nyelvének megbélyegzésében?
- Milyen területi elhelyezkedés jellemez egy nyelvközösséget – van-e nyelvország?
- Hány országban van jelen, és ott milyen státusa van?
- Mennyire kidolgozott a nyelve? Van-e írásbelisége, szépirodalma, a közösség által elfogadott sztenderdje, ami lehetővé teszi az oktatásban (szaknyelv, tankönyvek, pedagógusképzés) és más nyilvános, formális tereken való használatát?
- A kisebbségi közösség által használt nyelv hány változata ismert? Ezek mennyire vannak közel földrajzilag, és az egyes dialektusok érthetőek-e kölcsönösen a beszélőközösségek számára?
- Ezek a népcsoportok feltételezhetően két- vagy többnyelvűek. A kérdés a nyelvi dominanciájuk szintje és minősége, a belső nyelvi vitalitásuk – és ezzel együtt az identitásuk milyensége.

Az Európai Parlament 2013-ban adott ki egy összefoglalót, amely a veszélyeztetett nyelvekkel és a nyelvi diverzitással foglalkozik.³⁰⁹ Ebben a szerző, Meirion Prys Jones a kisebbségi nyelvi jogi karta lapján négy fő kategóriára osztja a

³⁰⁹ Meirion Prys Jones: *Endangered Languages and Linguistic Diversity in The European Union*, 2013. ENDANGERED LANGUAGES AND LINGUISTIC DIVERSITY IN THE EUROPEAN UNION (europa.eu) (Letöltés: 2023. március 31.)

regionális és kisebbségi nyelveket: az autochton, őshonos, de csak egy országban beszélt (*welsh*); az országhatáron átnyúló őshonos nyelvet (*baszk*); azokat az őshonos nyelveket, amelyek egyik országban hivatalosak, de egy vagy több másikban kisebbségi státusuk van (*szlovák, horvát, magyar, román, ukrán, szerb, lengyel*), valamint egy-egy országhoz nem kizárólagosan köthető, csak kisebbségi beszélőközösségekben jellemző nyelveket, amilyen a *romani* és a *jiddis*.³¹⁰

A saját területtel, nyelvországgal rendelkező nyelveket *nemzeti* nyelveknek neveztük, közös jellemzőjük, hogy van sztenderdizált, minden formális funkciót is magában foglaló, kidolgozott és kodifikált nyelvváltozatuk. Az évszázadokon át tartó belső európai migráció, valamint a világháborúkat lezáró határrendezések miatt Kelet-Közép-Európa népei nemcsak a saját államukban, többséget alkotva, hanem kisebbségi nyelvközösségeként is élnek a térség több országában.

Vannak azonban olyan etnikai és nyelvi közösségek is, amelyeknek nincs anyaországuk, nincsen nyelvországuk, viszont számos országban éltek hosszabb-rövidebb ideig. Történelmük során sokszor kényszerültek elhagyni azt a területet, amelyen letelepedtek, nem egyszer néztek szembe a genocídiummal is. Jellemző ezekre a népcsoportokra az is, hogy nem egy célterületre költöznek, hanem több helyen is megpróbálnak gyökeret verni, és ha nem sikerül, szétszóródnak a világban. Az ideiglenesség, a széttagozottság, a kiszolgáltatottság veszélyezteti az ilyen kisebbségek nyelvét és kultúráját: az alacsony társadalmi presztízs, a többségi állam részéről tapasztalható integrálódási elvárásoknak való megfelelés, a nyelvhasználati színtér beszűkülése elindítja a nyelvcserét, ami végső soron asszimilációhoz vezethet. Ezeknek a közösségeknek a nyelvét a szakirodalom *területfüggetlennek, területhez nem köthetőnek (non-territorial)* nevezi.

Az európai kisebbségvédelem egyik legfontosabb dokumentuma, az Európa Tanács által 1992-ben kiadott Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája is ismeri és hatálya alá veszi ezt a fogalmat, illetve ezeket a beszélőközösségeket. Az Általános rendelkezések 1. cikkében olvasható meghatározás szerint:

c) a 'területhez nem köthető nyelveken' az állam polgárai által beszélt olyan nyelvek értendők, amelyek különböznek az állam lakosságának többi része által beszélt nyelvtől vagy nyelvektől, de amelyeket, bár az állam területén hagyományosan beszélnek, nem lehet egy külön földrajzi körzethez kapcsolni.³¹¹

³¹⁰ Uo., 26–27.

³¹¹ A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája. Hivatalos fordítás a Magyar Közlöny 1999/34. számában, második kiadás: Budapest, Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központja, 2004, 5–6.

A dokumentumot aláíró államok négy nyelvközösséget nevesítenek: a fentebb már tárgyalt *ruszint*, amelyet hét kelet-közép-európai ország, valamint Bosznia-Hercegovina helyezett a karta védelme alá; a *jiddist*, amit nyolc európai ország, ezen belül a régiókból Lengyelország, Ukrajna, Románia és Szlovákia; a *beást* egyedül Magyarország, a *romanit* viszont 16 európai ország, a kelet-közép-európai államok mindegyike elfogadta védendő kisebbségi nyelvként.³¹²

A rövidebb vagy hosszabb időre történő letelepedés együtt jár a területen élő domináns etnikum által használt nyelv megismerésével, a funkcionális kétnyelvűséggel, a kontaktusjelenségek számának fokozatos gyarapodásával az első nyelvben, sőt a kapcsolat kreolizációhoz is vezethet: például a spanyol területen élt zsidó népcsoport a *ladinót* beszéli, a német nyelvterületen pedig a *jiddist*. A fejezetben tárgyalt másik népcsoport, a cigányság nyelve sem független a területtől, ahol élnek, mivel mindenhol eljutnak a kétnyelvűség valamely fokára. Mind területi, mind nyelvi szempontból a sokféleség, a diaszpórajelleg és a kisebb vagy nagyobb intenzitású, folyamatos szétvándorlás jellemző ezekre a közösségekre.

A fejezetben a Kelet-Közép-Európában honos, valódi védőernyővel nem rendelkező, sőt történetük folyamán sok esetben megbélyegzett kisebbségek közül kettőt, a területileg és nyelviileg is erősen széttagolt cigány népesség, valamint a német alapú, de számos egyéb nyelvi kontaktust magába olvasztó jiddist beszélő zsidó közösség nyelvi jellemzőit ismertetjük.

A CIGÁNY KÖZÖSSÉGEK NYELVEI

A cím nem véletlenül szerepel többes számban, mivel egyetlen cigány nyelv nem létezik, csak számos területi és kontaktusváltozatban élő cigány nyelvek. A cigány népcsoportok is sokfélék. Az etnikai eredetükre vonatkozó történelmi és nyelvészeti kutatások alapján a tudomány Indiát tartja a sokféle szétszóródott nép kibocsátó földjének. Fodor István az újind nyelvek csoportjába sorolja a cigányok által beszélt nyelveket, de megjegyzi, hogy a cigányságként ismert nép ősei töredékes csoportokban, különböző időkben vándoroltak el India területéről, a nyelvük pedig már akkor sem volt egységes. A cigányság, amelyet borszíne és vándorútja alapján néhol egyiptomi eredetűnek tartottak és *gipsynek* neveztek, másutt az embert, férfit jelentő „rom” szó alapján *romának* neveztek el, vagy

³¹² States Parties to the European Charter for Regional or Minority Languages and their regional or minority languages, 2022, <https://rm.coe.int/november-2022-revised-table-languages-covered-english-/1680a8fef4>

éppen *cigány/zigeuner* elnevezés³¹³ terjedt el „nem nyelvileg vagy etnikailag tartozott össze, hanem különböző etnikai eredetű, társadalomból kitzasztított elemeket egyesített”.³¹⁴ Cigány népcsoportok ma nemcsak Európában élnek, hanem más kontinenseken is, így Észak-Amerikában az Egyesült Államokban és Kanadában is, de az ókor óta változatlanul a társadalmi ranglétra alján helyezkednek el. Ennek a társadalmi, kulturális és nyelvi másság együttes hatása lehet az oka. Az európaiaktól jelentősen eltérő közösségi hagyományok (vándorlás, saját törvények) nehezítik vagy akadályozzák a többségi társadalmak által elvárt integrációt. Az írásbeliség presztízse messze elmarad a szóbeli kultúráétól, ami az iskolai teljesítményt befolyásolja, ezt pedig az is fokozza, hogy az oktatás nem az általuk legjobban ismert és a közösségükben általánosan használt nyelváltozaton történik, hanem a lakóhelyük szerinti ország sztenderdjén, amit csak korlátozottan ismernek.³¹⁵

Létszámukat csak becsülni lehet, pontos adatok nem állnak rendelkezésre. Ebben nem különböznek a többi nyelvi és etnikai kisebbségtől, mivel a népszámlálási statisztikák alapja az önbevallás, és sokan a hivatalosan feltett kérdésre inkább a befogadó társadalomhoz tartozónak vallják magukat. Orsós Anna adatai szerint 7–8,5 millióra tehető az európai országokban élő cigányság létszáma, ebből 6 millióan a kelet-közép-európai országokban laknak. Számuk Romániában közel két és fél millió, de a becsült és a hivatalos adatok jellemzően elég jelentősen eltérnek egymástól. Például Orsós 400-600 ezerre becsüli a magyarországi cigány népcsoportok összlétszámát,³¹⁶ a Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint viszont 2011-ben csak 315 ezren vallották magukat cigánynak, Ukrajnában³¹⁷ pedig a hivatalos 47 500-as számmal szemben egy 200 ezer körüli becslés áll. Társadalmi szempontból közös vonás, hogy a legszegényebb rétegekhez tartoznak, iskolázottságuk is elmarad az európai országok átlagától.

³¹³ Cigány népcsoport elnevezéseinek etimológiájáról lásd Grétsy Zsombor: Cigány? Roma? Dzsiszpi? Melyik a píszi? *Nyelv és Tudomány*, 2011. január 8. *Nyelv és Tudomány – Főoldal – Cigány? Roma? Dzsiszpi? Melyik a píszi?* (nyest.hu) (Letöltés: 2023. március 31.)

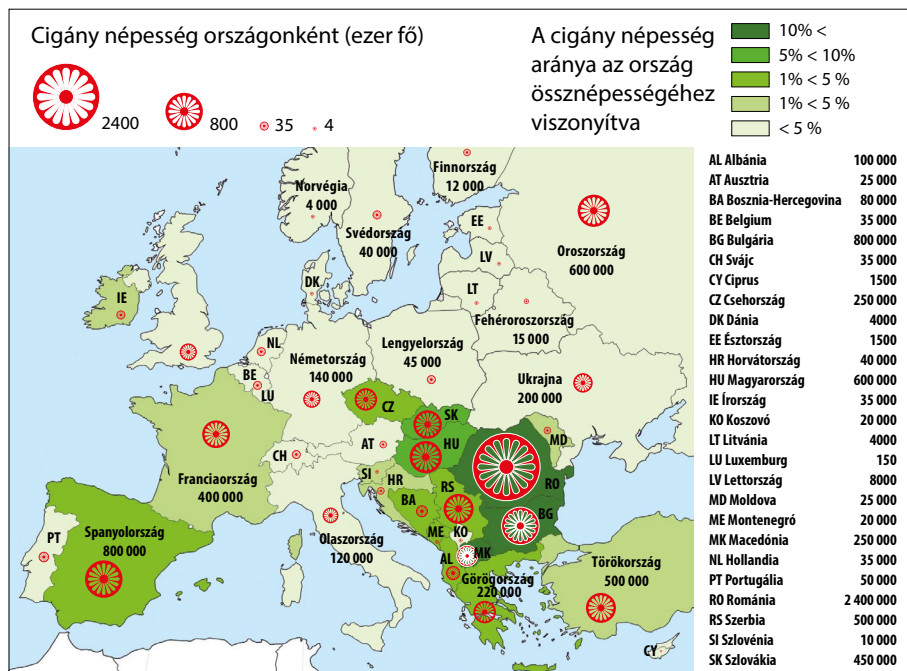
³¹⁴ Fodor: *A világ nyelvei*, 216–219. Vannak kutatók, így pl. a fentebb idézett Grétsy Zsombor, aki nem osztja a cigányok „érintheletlenségéről” szóló elképzeléseket, mivel vannak olyan források, amelyek a görög sereg katonáiként ismerik őket. Ugyanakkor a történetük, az üldöztetések mégis inkább a hagyományos kitzasztottságra utalnak.

³¹⁵ A problémát a magyarországi cigányok oktatási hátrányainak áttekintésével, a közösség homogenizálásának állami koncepciójával kapcsolatban Kontra Miklós tanulmánya világítja meg: Cigányaink, nyelveik és jogaik, in Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007, 147–151.

³¹⁶ Orsós Anna: *A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről*, Pécs, PTE BTK Oktatáskutató Központ – Virágmandula Kft., 2012, 14–15.

³¹⁷ Braun László – Csernicskó István – Molnár József: Merre visz a „cigány út”? Magyar anyanyelvű cigányok Kárpátalján, *Regio*, XXI. évf., 2010/1, 44–95.

A következő térkép a cigány népcsoportok létszámát és arányát mutatja az európai országokban:

18. térkép. A cigány népesség Európa országaiban 2007-ben.

Kontra Miklós³¹⁸ a népszámlálási tapasztalatok alapján többször is felhívta a figyelmet arra, hogy nem homogén népcsoport a cigányság, még ha általában, nem hozzáértőként így is nevezzük. A népszámlálási kérdéseket azonban szakembereknek kell megalkotniuk, tehát a különbözőségnek meg kell jelennie a kérdőívekben, külön-külön megnevezve a beás és a romani beszélőit, ugyanúgy, mint ahogy a szláv nyelveket is elkülönítik egymástól. Ez a módszertani hiba, tehát az anyanyelvre vonatkozó kérdésnél a zárójel alkalmazása – „cigány (romani, beás)” – azonban hibás adatokhoz, hibás következtetésekhez vezethet, nem lehet megtudni, milyen létszámúak az egyes csoportok, milyen szinten áll a nemzeti-ségi és a nyelvi identitás.

³¹⁸ Kontra Miklós: Újabb nyelvi genocídium, in Kontra Miklós: *Felelős nyelvészet*, Budapest, Gondolat, 2019, 102–106.

A fejezet elején feltett kérdések alapján a cigány nyelvekről elmondható, hogy sehol sem tartoznak a hivatalos nyelvek közé, azonban tizenhat európai ország, az összes kelet-közép-európai állam, valamint Ausztria, Bosznia-Hercegovina, Finnország, Hollandia, Montenegro, Norvégia és Svédország elismeri kisebbségi nyelvként, és több országban megjelenik választható, tanított nyelvként is az iskolákban, amint azt a kartában foglalt jogok lehetővé teszik. A jogok azonban de jure és de facto eltérnek, az államok nyelvi és kulturális integráció címén inkább az asszimilációt szorgalmazzák. Ugyancsak általános jellemző a kétnyelvűség valamilyen foka és minősége, valamint a felcserélő kétnyelvűség és a nyelvi asszimilációra való hajlandóság. Tipikusnak tekinthető a befogadó ország nyelvéből, különösképpen a szókincsből származó és kisebb mértékben a morfológiai kölcsönelemek átvétele. Ezek alapján szűkebb csoportok jönnek létre, például a német nyelvterületen a *szintó*, vagy az egyre több magyar elemet tartalmazó *romungró*.

A cigány népcsoportok számos országban élnek. Sem földrajzi, sem történelmi-politikai szempontból nem lehet pontosan meghatározni az életterüket, létszámukat részben azért, mert sok országban még ma is vándorló életmódot folytatnak, a népszámláláskor pedig nem biztos, hogy a saját közösségüket jelölik meg a nemzetiségi és nyelvi hovatartozást firtató kérdésre adott válaszukban, amint erre Kontra Miklós is felhívta a figyelmet magyarországi vonatkozásban.

Nyelvük kidolgozottságának fontos jellemzője, hogy számos kontaktusváltoztatban létezik, és nincs közös sztenderd változata. Ez utóbbi tény nem jelenti azt, hogy ne lennének a normatív változat létrehozását szorgalmazó kezdeményezések, de a sztenderd nyelvváltozat létezésének, működésének az alapja a nyelvközösség egyetértése, valamint egy ezzel megbízott csoport által kompromisszumok árán létrehozott, nyelvjárások feletti változat elfogadása. Ez a széleskörű elfogadás hiányzik, ugyanakkor a sokféleség miatt felvetődik a kérdés, hogy nem inkább a többközpontú nyelvek – például a német vagy akár a ruszin – példáját kellene követni, és a nyelvhasználati változatosságnak megfelelő, több normatív változatot is megalkotni.

Az Európában honos cigány nyelvek beszélői elsődlegesen a *romani* dialektuscsoporthoz tartoznak, amely tovább tagolható négy nagyobb (*balkáni, vlah, centrális, északi*) és számos kisebb csoportra. Mindegyiket más-más hatás érte hosszabb időn keresztül: a balkánira a görög és a török, a vlahra a román, a centrálisra a nyugati szláv nyelvek, a német és magyar, az északra a keleti szláv, a német és a finn hatott. Kelet-Közép-Európa országaiban a vlah csoportból a *lovári* és a *kelderás*, a centrális *kelet- és nyugatszlovák romani*, a *vend* és

burgenlandi romani, valamint a Magyarországon használt *romungró* terjedt el.³¹⁹ A térségben ezek mellett a hosszas együttélés következtében erős archaikus román hatás alatt álló, és a romanitól elkülönülő *beás* nyelv van jelen, amit lényegesen kevesebben beszélnek, mint a romani változatait.³²⁰

A közösség nyelvismeretének szempontjából fontos tény, hogy a kelet-közép-európai, dominánsan egynyelvű többségi társadalmakkal szemben a cigány népcsoportok két- vagy többnyelvűek, nyelvváltozatuk korlátozott kódrendszere annak az országnak a többségi nyelvéhez idomul, amelyikben élnek, ezen próbálnak boldogulni a hivatalokban, az oktatásban. A többség által beszélt romani változatok diglossziájával kapcsolatosan Szalai Andrea egy bonyolultabb rendszert feltételez. Mivel a közösség nyelvében a köznapi mellett létezik egy saját emelkedett változat is, amit a társadalmi események, rítusok alkalmával használnak, de van még egy ilyen funkciót betöltő változat, ez pedig a többségi környezet nyelve.³²¹ Heltai János a kritikai szociolingvisztika képviselőjeként a beszélés sokféle tényezőjét (idő, tér, szituáció) emeli ki mint a beszédet komplex módon meghatározó jegyeket, és a heteroglosszia, a nyelvi szuperdiverzitás és a transzlingválás fogalmi hármasságát tartja a legalkalmasabbnak annak a helyzetnek a megnevezésére, amelyik a cigány népek nyelvi helyzetére, nyelvhasználatára jellemző.

Ez az erőtér, a több dimenzióhoz hozzárendelhető tényezők folyamatos összjátéka az, ami a modellt különösen vonzóvá teszi a kritikai szociolingvisztika számára. Ez képes ugyanis egyesíteni két jellemzőt: a dinamizmust és a sokféleséget. Előbbit nemcsak úgy értelmezi, hogy a nyelv világa gyors változások terepe, utóbbit nemcsak úgy, hogy a sokféleség minden pontja összefüggésben van annak más pontjaival, hanem mindezt valamiféle lüktető, pulzáló feszültségben is láttatja. A nyelv a heteroglosszia koncepciója szerint többdimenziós, komplex módon értelmezhető jelenség tehát, ami több és

³¹⁹ Az egyes nyelvjárási csoportokat részletesen ismerteti Szalai Andrea: *Egység? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség* című tanulmánya, amelyben Yaron Matras (2003, 2005) dialektológiai áttekintésére támaszkodik. In Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007, 20–52.

³²⁰ Pálmainé Orsós Anna: *A beás nyelv Magyarországon*, in Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007, 266–293, valamint a doktori értekezéséből készült kötet: *A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről*.

³²¹ Szalai: *Egység? Változatosság?*, 22–23 és Elena Marushiakova – Vesselin Popov: *Identity and Language of the Roma (Gypsies) in Central and Eastern Europe*, in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016, 26–54.

más, mint az, amit „többnyelvűségnek” szokás nevezni. Minden beszélő beszédmódjaira érvényes leírási lehetőség ez, függetlenül attól, hogy az adott beszélő egy-, két- vagy többnyelvű beszélőként értelmeződik az adott társadalmi konstellációban.³²²

Az elsődleges szocializáció a családban történik, ahol a közösség által használt változattal ismerkedik a gyermek, és ahol a kétnyelvűsége megalapozódik. Azonban a másodlagos szocializáció már az állam hivatalos nyelvén keresztül megy végbe, ami azt jelenti, hogy a nyelvek közötti egyenlőtlenség, a presztízskülönbség elég hamar, már az óvodában megjelenik – hacsak nincs a közösségnek saját nyelvű oktatási intézménye. Ezzel a formával kapcsolatban azonban gyorsan előkerül a szegregáció vádja – miközben más nemzetiség esetében az államok támogatják saját nyelvük fejlesztését, az elsőnyelvi kultúra megismerését. Igaz, ott rendelkezésre áll a nyelvországuk (anyaországuk) sztenderdizált és kodifikált nyelvváltozatán készült tananyag az oktatás minden szintjén, ami az írásbeliség kidolgozásával birkózó cigányságnak még hiányzik, emellett a tantárgyak sikeres tanításához szükséges szaknyelvi szókincs is hiányos.

A nemzeti nyelvek sztenderdizált és kodifikált változatának tervezési folyamata sem volt mentes az érdekellettétektől, viszont ezekhez képest a területfüggetlen nyelvek kidolgozása jóval nagyobb kihívást jelent. A kelet-közép-európai nemzeti nyelvek normatív változata akkor jött létre, amikor megvolt az esély a nemzetté válásra – ennek az egyik legfontosabb jelképe lett a saját nyelv, a saját írásrendszer, az írott nyelv fokozatos és folyamatos fejlesztése, tökéletesítése. Az írás alapját alkotó grafémákat és a beszédhangokat ugyanazokkal a módszerekkel hangolják össze a kelet-közép-európai és dél-európai cigány nyelvek tervezői, mint ahogy ez évszázadokkal korábban a nemzeti nyelveknél is történt: a hehezetesen ejtett hangokat *h*-t tartalmazó betűkapcsolatok (*kh*, *ph*, *th*), az *s*, *cs*, *zs*, *dzs*, valamint a palatalizált hangokat az állam nyelvében meghonosodott írásjelek szerint vagy diakritikus, tehát mellékjeles betűk jelzik, vagy betűkapcsolatok. Kérdés azonban az, hogy az egy országon belül letelepedett, saját írásbeliséggel nem rendelkező nyelvi csoportok hogyan juthatnak az írásbeliséghez: egy mindenki számára idegen (állam)nyelven, vagy egy olyan nyelvváltozat módosításai, kidolgozása révén, amit az egy területen élők többsége használ.

A romani esetében célszerű elfogadni, hogy egy ideig még nem lesz egyetlen normatív változat, noha nem lehetetlen. A sztenderdet képviselő központ (nemzetállam) és a közösség egészét odavonzó motiváció és hasznosság hiányában azonban hagyományos módon nem tud megvalósulni.³²³ Yaron Matras transznacionális alapokra

³²² Heltai János: *Transzlingválás – elmélet és gyakorlat*, Budapest, Gondolat, 2020, 38.

³²³ Uo., 71.

építve, a regionalitásból, a sokféle kodifikációs kezdeményezésből kiindulva, azok eredményeit elismerve a nyelvi pluralizmusra építő nyelvtervezést szorgalmaz.

Jó volna, ha az írott romani nyelv használói magukévá tudnák tenni azt a gondolatot, hogy különböző kontextusokban a nyelv különböző formái használhatóak, valamint, hogy a kodifikáció nem merev, nem egy bizonyos standardhoz való lojalitást jelképez, hanem rugalmas is lehet és elsősorban a gyakorlati kommunikáció céljait szolgálhat. A kollektív nyelvi tulajdonjog fogalmába így nemcsak egyetlen nyelvi változat, hanem a nyelvváltozatok hálózata is bele fog férni. Ez a hozzáállás megfelel a romanit beszélők sajátos helyzetének, hiszen egy olyan transznacionális kisebbségről van szó, amely szétszórtan él a különböző országokban, így kulturális léte és közléte is regionális szintű és központi.³²⁴

A tanulmányban szorgalmazott nyitottságot, a sokféleség elfogadását maguk az egyes államokban élő népcsoportok saját törekvései is alátámasztani látszanak, de nem valószínű, hogy minden nyelvi csoportnak van olyan belső igénye, hogy megteremtse a saját írásbeliségét. Hegyi Ildikó két magyarországi, általános iskolásoknak írott romani nyelvű tankönyvet elemző kritikája kapcsán egy másik út lehetősége rajzolódik ki, ami sok tekintetben megfelel a nyelvi térség hagyományainak.³²⁵ Hangsúlyozza, hogy egyelőre, a közös sztenderd hiányában mindenkinek a saját nyelvváltozata a legértékesebb, még ha nem a leginkább kidolgozott is. Véleménye szerint a magyarországi romani cigányság számára a *vlah* csoportba tartozó *lovári* lehetne a közös nyelvi norma, mivel több értelmiséginek ez az anyanyelvváltozata, emellett a romani érettségi vizsga és a nyelvvizsga nyelve is ez a változat. Voltaképpen a lovári mint írott, kodifikált változat, létezik is. Megfontolandó ez az érvelés, még ha a közösség fenntartásokkal fogadná is. Minden nyelv normatív változata a nyelvjárásokból nőtt ki, amelyekhez a beszélők érthető okokból ragaszkodnak, és éppen a romani nyelven belüli változatoság, sokféleség miatt nem valószínű, hogy olyan sztenderd fog létrejönni, mint a nemzeti nyelvek esetében a 19. században.

A sokféleség miatt érdemes megemlíteni a cigány közösségek egy másik, kevésbé elterjedt, nem ind, hanem latin eredetű nyelvét, a beást (más elnevezéssel *oláh*, *román* cigány), amelynek az írásbeliségét az 1990-es évektől kezdték el fejleszteni. Jóval kevesebben beszélnek, mint a romani változatait, a nyelvcsere is

³²⁴ Yaron Matras: A romani jövője: a nyelvi pluralizmus politikája felé, ford. Kuti Judit, in Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007, 128–146.

³²⁵ Hegyi Ildikó: A nyelvi norma kérdése és az oktatás nyelve: összefüggések és dilemmák, *Iskolakultúra*, XXII. évf., 2012/10, 117–121.

jellemző a közösségre, mégis nekik sikerült először gimnáziumot alapítaniuk Magyarországon, ami jelentős erőt adott a saját értelmiség létrehozásához még akkor is, ha a sztenderdizálás és az oktatási anyagok hiányosságaival is szembe kellett nézniük.³²⁶ A magyar kutatók közül egyebek között a közösség jövőjéről elég pesszimista véleményt megfogalmazó Gadó Szilvia, a szótárt és nyelvkönyvet is összeállító Orsós Anna, újabban pedig Rosenberg Mátyás több tanulmánya is foglalkozik a beások felemás nyelvi helyzetével.³²⁷ Rosenberg a beások nyelvi besorolhatóságáról a következőket írja: „Ezek a közösségek nyelvtipológiai szempontból a román nyelv több, korábbi területi dialektusára visszavezethető tranzicionális nyelvjárásait beszélik. [...] A magyarországi beásokra különösen jellemző, hogy a közösségek román nyelvterülettel való kapcsolata hosszú ideje megszakadt, nyelvváltozataik a román nyelvterületen beszélt mai köznyelvi változatoktól eltérő módon, délszláv és magyar nyelvi kontaktushatások között zajlott, illetve zajlik.”³²⁸

Egy más nyelvi megoldást, a nyelvi sokféleség gyakorlatát képviseli a fentebb említett transzlingváló módszer, amely nem a diglossziára, hanem a Bahtyin nyomán heteroglossziának elnevezett kommunikációs attitűdre épül.

Bahtyin a beszédmódok szociális sokféleségét három dimenzióban írta le: a multidizkurzivitás (multidiscursivity – a fogalmak angol megfelelője Busch 2014 alapján) a körülmények perspektíváját jelenti: a beszédmódok a közvetlen környezet szociális, politikai és gazdasági hatásai által meghatározottak. A sokszólamúság (multivoicedness) a beszélőhöz kapcsolódó perspektíva. Itt a nyelvi források, például egyes szavak individuális használatának sokfélesége kerül a figyelem középpontjába. A lényeg az, hogy a beszélők a használt nyelvi forrásokat hogyan veszik át egymástól beszélés közben, és eközben hogyan stilizálják azokat. A harmadik dimenzió, a nyelvi diverzitás (linguistic diversity) magát a nyelvi forrást állítja középpontba. A gondolkodásunkban nyelvekbe és változatokba tömörülő nyelvi források folyamatos kölcsönhatása központi jelentőségű gondolata ennek a perspektívának is: az egyes nyelvek és változatok nem létező entitások, hanem egymással ellentétes erők feszültségében értelmezendők: centripetális, a standardizáció irányába ható, és centrifugális, a destandardizációt segítő erők folyamatos összjátékában ragadhatók meg. E három

³²⁶ Orsós Anna „Mi hoztuk létre a beás írásbeliséget” (beszélgetés). „Mi hoztuk létre a beás írásbeliséget” – beszélgetés Orsós Annával – Goethe-Institut Ungarn (Letöltés: 2023. március 31.)

³²⁷ Gadó Szilvia: Magyarul mondd, anyu! A beás nyelv nyelvészeti és nyelvökölógiai helyzetéről, *Iskolakultúra*, X. évf., 2000/12, 34–48.

³²⁸ Rosenberg Mátyás: A beás helységnevek sztenderdizáció előtt, *Hungarológiai Közlemények*, XXIII. évf., 2022/3, 51–68.

összetevő egyéni értelmezői lenyomata az appercepciók mező, amely a diskurzusban részt vevő felek közötti számvetést jelenti a diskurzus kapcsán egymással felmerülő kulturális előismeretek meglétéről.³²⁹

Az elmúlt három évtizedben jelentősen gyarapodott a témával foglalkozó kutatások és publikációk száma.³³⁰ A nyelvtervezők felelőssége nagy, hiszen az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt az írásbeli kifejezés iránt is az igény: szépirodalmi alkotások, műfordítások, nyelvkönyvek, szótárak, honlapok ösztönzik a beszélőket arra, hogy nyelvük írásbeli változatát is megismerjék, használják.

A JIDDIS

A kelet-közép-európai nyelvi térség másik, nagy hagyományokkal rendelkező és ma már egyértelműen a veszélyeztetett nyelvek közé sorolt területfüggetlen nyelve a *jiddis*. Ez a nyelv a germán nyelvcsalád nyugati ágához tartozik, és a középkor folyamán a felnémet egy dialektusváltozataként jött létre. Eredetileg az askenázi, német zsidóság egy része beszélte, innen terjedt el a szétvándorlás során Európa középső és keleti területein, később Amerikában is. Már a kezdetekben is jellemző volt, hogy több nyelvből, így a héberből, pontosabban a héber-arámi szent nyelvből és az ófranciából is tartalmazott elemeket,³³¹ az együttélés azonban természetesen a német elemek dominanciáját jelentette – olyannyira, hogy voltak, akik az önálló nyelv létét is kétségbe vonták.

Három nagyobb történeti korszakot lehet megkülönböztetni a jiddis nyelv történetében: az első a német területeken (héber nyelven: *Askenáz*) való letelepedéstől, tehát a kezdetektől a 14. századig tartott, a második, az újjiddis szakasz a 17. század végéig, a harmadik pedig az újjiddis korszaka, amely a 18. században kezdődött. Ez utóbbi időszakot a népcsoport folyamatos költözése, Európán

³²⁹ Transzlingvális kommunikáció Tiszavasváriban. Kulcsfogalmak – Pál száko tetővo sáj dikhen o khám (translangedu.hu); (Letöltés: 2023. március 30.)

³³⁰ A bibliográfiákon keresztül jól nyomon lehet követni egy tudományterület alakulását. A romani esetében ezt a munkát két szerző, a már idézett Yaron Matras és Peter Bakker végezte el 2003-ban. A kiadó honlapján található ismertető szerint 1900 és 2003 között több mint 30 nyelven, több mint 2500 tételt találtak. Bibliography of Modern Romani Linguistics: Including a guide to Romani linguistics | Compiled by Peter Bakker and Yaron Matras (benjamins.com) (Letöltés: 2023. március 31.)

³³¹ Szécsi József: A jiddis nyelv, in uő: *A héber nyelv revitalizációja*, L'Harmattan – Magyar Nyelvstratégiai Intézet, Budapest, 2018, 123–131; Nádasdy Ádám online előadása 2021: Jiddis – az ismeretlen ismerős. A diaszpóra nyelve – Nádasdy Ádám a jiddisről | Litera – az irodalmi portál (a videó a szövegbe ágyazottan tekinthető meg). (Letöltés: 2023. március 24.)

belüli vándorlása és az újabb nyelvekkel való kontaktusa jellemezte. A középkori keresztes háborúk velejárója volt a zsidóüldözés, aminek következtében ez a meglehetősen zárt vallási és kulturális közösség lassan kelet felé húzódott, és a német nyelvi tér helyett is egyre inkább a szláv lett a meghatározó. A 19. századtól kezdve letelepedtek, így nyelvük Kelet-Közép-Európában is meghonosodott, de a nyelvi változásokat már a sokféleség jellemezte. Többek között a mai Lengyelország, Litvánia, Belorusz, Ukrajna, Magyarország, Románia területén találtak új otthonra. Voltak olyan szláv városok, ahol nagyszámú, többnyire két- vagy többnyelvű jiddis beszélő élt a 20. század negyvenes éveig (Kijev, Lemberg, Odessza, Vilnius, Varsó, Prága), voltak, akik románok lakta vidéken, mások a történeti Magyarországon telepedtek le, pl. Pesten és Munkács környékén, és itt váltak többnyelvűekké. Saját nyelvű irodalmuk, újságírásuk jött létre, Vilniusban közel ezerhatszáz, a volt Szovjetunió területén pedig több mint hétezer kiadvány jelent meg ebben az időszakban.³³²

19. térkép. Birobidzsani Zsidó Autonóm Terület elhelyezkedése.

Az új központ a 20. századi kivándorlások következtében a biztonságosabbnak vélt Újvilágban, néhány amerikai nagyvárosban (pl. New York, Chicago, Los Angeles) jött létre. A második világháború idején még 11 millióan beszélték, ebből körülbelül 6,7 millióan Kelet- és Közép-Európa országaiban éltek, 3

³³² Szécsi József: *A jiddis nyelv*, 124.

millióan pedig az Egyesült Államokban.³³³ A holokauszt, valamint az újabb menekülés és a gyors asszimiláció következtében azonban mára már mindössze egymillió körüli ortodox, ezen belül főként a haszid vallást követő jiddis beszélő maradt szerte a világban.

Érdekességként érdemes megemlíteni, hogy a volt Szovjetunió területén, távol keleten, a kínai határ szomszédságában hozták létre 1934-ben a Birobidzsáni Zsidó Autonóm Területet, ahol az orosz mellett második hivatalos nyelv lett a jiddis. Ez nem tartozott a népcsoport választott lakóhelyei közé. Ma körülbelül százötvenezer ember lakja ezt a nagyon szegény és nagyon távoli területet, amit Sztálin jelölt ki a zsidó lakosok számára.³³⁴ A 2010. évi népszámlálás szerint³³⁵ az itt élők 92,74%-a orosz, 2,82%-a ukrán és 4,4%-a „egyéb” nemzetiségű. Ennek alapján szinte lehetetlen megmondani, hogy hányan is élnek itt az eredeti autonóm terület zsidó lakóinak leszármazottai.

A két- és többnyelvűség, a beszélt népnyelv és az írott szent nyelv funkcionális elkülönülése nyomán kialakult diglosszia, a két funkció közeledése és bizonyos fokú, a közösség érdekeit szolgáló keveredése, valamint a vándorlások és diszkrimináció velejárájaként a nyelvcsere, az asszimiláció végigkísérik a jiddis beszélőinek történetét. Joshua A. Fishman szerint³³⁶ összetett nyelvkészlet jellemezte a közösséget: a jiddis mellett szűkebb kört alkottak, akik a szent nyelvben is járatosak voltak, de a környezet nyelve is szerepet kapott valamilyen mértékben, és mindegyiknek megvolt a maga funkciója a közösség befelé vagy kifelé irányuló

³³³ Basic Facts about Yiddish 2014. Microsoft Word – Basic Facts About Yiddish 2014_web.docx (yivo.org) (Letöltés: 2023. március 31.)

³³⁴ „Jewish Autonomous Region, Russian Yevreyskaya Avtonomnaya Oblast, also called Birobidzhan, autonomous *oblast* (region), far eastern Russia, in the basin of the middle Amur River. Most of the oblast consists of level plain, with extensive swamps, patches of swampy forest, and grassland on fertile soils, now largely plowed up. In the north and northwest are the hills of the Bureya Range and the Lesser Khingan, clothed in dense forest of spruce, pine, fir, and larch. Winters are dry and severely cold, summers hot and moist. Although established in 1934 theoretically as a home for Jews in the Soviet Union, no mass Jewish migration developed, and Russian and Ukrainian settlers heavily outnumber the Jews. Most of the population live along the two main lines of communication, the Trans-Siberian Railroad and the navigable Amur. Timber working is well developed at centres on the railway, and tin is mined at Khingansk. Iron ore has not been exploited. Agriculture—chiefly the cultivation of wheat, rye, oats, soybeans, sunflowers, and vegetables—is concentrated in the Amur plain; fishing, especially for salmon, is important on the rivers. Birobidzhan is the administrative centre. Area 13,900 square miles (36,000 square km). Pop. (2008 est.) 185,535. In Britannica, The Editors of Encyclopaedia. „Jewish Autonomous Region”. *Encyclopedia Britannica*, 10 Jul. 2019, <https://www.britannica.com/place/Jewish-Autonomous-Region>. (Accessed 31 August 2022.)

³³⁵ Russia's federal constituent entities | Federation Council of the Federal Assembly of the Russian Federation (Letöltés: 2023. március 31.)

³³⁶ Joshua A. Fishman: A jiddis szociológiája, in Sztítás Erzsébet et al. (szerk.): *Az askenázi kultúra ezer éve*, Pozsony, Kalligram, 2003, 406–413.

kommunikációjában. Nyilván az idegen nyelvű városokba való beköltözés felerősítette a környezetnyelv megtanulásának az igényét, emellett persze a jiddis sem maradt változatlan: új lexikai elemek épültek be az orosz, a román, a lengyel, a magyar stb. nyelvekből. A diaszpóra jegyek itt is megmutatkoznak: a nyugatabbra élő népcsoportok nyelvi asszimilációja a 19. század folyamán a városiasodás és az emancipáció hatására fokozatosan erősödött, a jiddis beszélt nyelv inkább a keleti, galíciai területeken, ott is az etnikailag zárt településeken, falvakban élt tovább.

Chava Turniansky³³⁷ felhívja a figyelmet arra, hogy a diglosszia másik tagja, a héber a közvélekedéssel ellentétben nem volt holt nyelv, hiszen az oktatásban és a szakrális nyelvhasználatban nemcsak megvolt a szerepe, de változások, sőt változatok is jellemezték, amit egy holt nyelvről nem lehet elmondani. A jiddis nemcsak beszélt nyelvként létezett és létezik ma is, hanem írott formája is kialakult, ami segített abban, hogy a hébert nem értők is megismerhessék azokat az alkotásokat, amelyeket a közösség vezetői fontosnak ítélték – egyebek között a Szentírás és a Tóra magyarázata is hozzáférhetővé vált jiddis nyelven. Az írásbeliség eszköze azonban nem a latin vagy a cirill betű volt, hanem következetesen a héber ábécé grafémáit alkalmazták. „Kifejezett didaktikai szándék érvényesül a jiddis nyelvű alkotások kiválogatásában, melyeket arra szántak, hogy az egész csoport viselkedését (például erkölcsi könyvek, szokásgyűjtemények) vagy csak a csoport egy részének a viselkedését (a nők részére receptkönyvek) irányítsák, és ezért fordulnak a népi műfajokhoz: elbeszélésekhez és mesékhez, közmondásokhoz, konkrét példákhoz és utalásokhoz.”³³⁸

Komoróczy Szonja Ráhel is ezt a megállapítást erősíti:³³⁹ a beszélt (*jiddis*) és az írott (*héber, arámi*) nyelv diglossziája jellemezte a közösséget, de ez nem volt kiegyenlített, mivel a jesivák férfi diákjai közül is csak kevesek jutottak el a szent nyelvek magas szintű ismeretéig, a jiddist viszont mindenki ismerte és használta a hétköznapokban. Emellett a környezetük nyelvét, nyelveit is megtanulták, hiszen szükségük volt rá iparosként, kereskedőként. A jiddisnek a keleti területek közösségeiben, a rabbik nyomásának köszönhetően erős identitás-megtartó hatása is volt: „védőbástya lett az asszimiláció elleni harcban. A héber és az arámi mellett szinte szent nyelvként kezelték a jiddist is, és kötelezővé tették megőrzését, ápolását”³⁴⁰.

³³⁷ Chava Turniansky: A zsidó nyelvek a hagyományos askenázi világban, in Sztítás Erzsébet et al. (szerk.): *Az askenázi kultúra ezer éve*, Pozsony, Kalligram, 2003, 399–405.

³³⁸ Uo., 403.

³³⁹ Komoróczy Szonja Ráhel: Nyelvhasználat, in Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*, Budapest, Aposztróf, 2013, 37–44.

³⁴⁰ Uo., 40.

A fejezetet bevezető kérdések közül már az első néhányra is nehéz válaszolni. A jiddis csak Oroszországban, a Birobidzsáni Autonóm Területen jelenik meg második hivatalos nyelvként, viszont Bosznia-Hercegovinában, Finnországban, Svédországban, Hollandiában, Lengyelországban, Romániában, Szlovákiában és Ukrajnában is a nyelvi jogi karta szerint elismert kisebbségi nyelv, ami korlátozott nyelvi jogokat jelent. A kötelezettséget vállaló országok többsége – ahogy a romani esetében is – a II. rész 7. cikk 5. pontját jelölte meg, amelyik a területhez nem köthető nyelveket használó csoportok igényeit, szükségleteit és hagyományait veszi alapul, valamint a III. fejezet 8–14. cikkeit, ahol az oktatás, a közigazgatás, a tömegtájékoztató és a kultúra támogatásának módjait fogalmazták meg a dokumentum készítői.³⁴¹

Izraelben azonban bonyolultabb a jiddis helyzete, mivel ott egy szűkebb, ortodox közösség, a haszidok őrzik még, viszont az állam beszélt nyelvként egy másikat támogat, a sémi nyelvek családjába tartozó, a héber alapján sztenderdizált, ezért „újhébernek” is nevezett *ivritet*. Az identitás és a nyelv kapcsolata is bonyolultabb, mint a kelet-közép-európai népek esetében láthattuk. Fishman szerint „a jiddis mint saját nyelv nem elengedhetetlen feltétele a zsidó identitás és alkotókészség vállalásának”,³⁴² de a tanulmány folytatásában számos példát hoz arra, hogy milyen fontos szerepet tölt be New Yorkban, ahol reklámokat készítenek ezen a nyelven, vagy a közösség által látogatott kórházban a betegjogi tájékoztatás is jiddisül történik. A társadalmi környezet hatása már a 19. század óta részben a környezeti nyelv térhódításában, részben a közösség eredeti nyelvének visszaszorulásában mutatkozik meg. Az, hogy a jiddis veszélyeztetett nyelv, nem kétséges, ugyanakkor a kihalástól messze van. Bár beszélőinek többsége a második világháború alatt genocídium áldozata lett, ma szinte csak az ultraortodox csoportok használják, viszont számukra ez identitástényező is egyben.

A nyelvtervezés, a sztenderdizációs és kodifikációs folyamat a jiddis esetében is végbement: a kezdetben csak népnyelvként használt jiddis közvetítő nyelvként helyet kapott a szakrális nyelvhasználatban, a Tóra magyarázatában és az oktatás szélesebb területein is. Az írás azonban összekapcsolja a két eltérő funkcióban használt nyelvet, a jiddist és a hébert, mivel a fonetikus alapokon nyugvó jiddis írásbeliség a héber karaktereket használja. Nádasdy Ádám jiddis nyelvről szóló ismeretterjesztő előadásában³⁴³ „a héber-német-szláv keveredést egy Sholem-Aleykhemtól vett idézeten mutatja be. A „megettük a szombati vacsorát” jiddisül így hangzik: *Mir hobn opgegesn di shabesdike vetshere*, ahol a *shabes*, *vetshere* (bár

³⁴¹ Karta, 2004, 12–33.

³⁴² Fishman: *A jiddis szociológiája*, 411.

³⁴³ Hordós Boldizsár: A diaszpóra nyelve – Nádasdy Ádám a jiddisről, *Litera*, 2021. március 2. A diaszpóra nyelve – Nádasdy Ádám a jiddisről | *Litera* – az irodalmi portál

sábeszként, vecsernyeként nekünk is ismerősek) héber és szláv adalékok, a németes alap mégis kiérezhető. A német verzióhoz képest (*Wir haben das Samstags-Nachtmal gegessen*) a különbség az átvett szavak (*Wir-Mir, habes-hobn, gegessen-opgegesn*) írásmódjában is kitűnik, ezek a módosulások egyrészt a fonetikus átíratból, másrészt a nyelvi eredet sokféleségéből következnek. A jiddis nemcsak a mai német szókészletből, de réges-régi germán emlékekből is őriz valamennyit. A szlávos hatás olykor a németre nem jellemző toldalékokban (*gegessen* helyett *opgegesn*), a szórend változásában is tetten érhető.”

Max Weinreich, aki a 20. század első felében a jiddis kultúratörténeti és filológiai gyökereit kutatta, nyelvtörténete pedig alapmű,³⁴⁴ a diglosszával kapcsolatban az alábbi következtetésre jut:

A két, funkcióikban megkülönböztetett nyelv együttélését nemcsak elkerülhetetlennek, hanem természetesnek is tartották. Csak az egyik nyelv – a beszélt – változott, de lényegében ugyanaz volt a helyzet, mint a talmudi időkben a héber és az arámi együttélésével. [...] Ha a két nyelvet egyenlő mértékben ismerték volna, a funkciók ideális megoszlásához szigorúan ragaszkodhattak volna. De, amint kiderült, a valóságban létrejött viszonynak ez csak archetípusa lehetett. Át- és áthatoltak egymáson, és míg a hébernek nem nagyon volt esélye arra, hogy beszélt nyelvvé válhasson [...] a jiddis mélyre hatolt, s egyre mélyebbre a századok folyamán.³⁴⁵

Érdekes párhuzam lehet, hogy a jiddist sokan „elrontott németnek” tartották, és ma az orosz és az ukrán nyelv átszövődésével létrejött szurzsikról is ugyanígy vélekednek a két átadó nyelv beszélői.³⁴⁶

A nyelvi tervezés kiemelkedő eseménye volt az 1908-ban megrendezett csernovici konferencia (a mai Ukrajna területén), amelyen a résztvevők elismerték, hogy a jiddis nemcsak önálló nyelv, de olyan nyelv is, amely fejlődő népcsoport kultúráját hordozza – ebben pedig a nyelv és az identitás egyértelmű kapcsolatát mondják ki: „Kijelentették, hogy a jiddis nyelv magát a zsidó népet jelenti. Tehát csak a nyelv megmentése mentheti meg a zsidókat is, mint népet az asszimilációtól. A konferencia a történelemben először deklarálta a jiddist a 'zsidó nép nemzeti nyelvének'.”³⁴⁷ Később 1925-ben ugyanez a nyelv iránt elkö-

³⁴⁴ Max Weinreich: *History Of the Yiddish Language I-II*, New Haven – London, Yale University Press, 2008.

³⁴⁵ Max Weinreich: A jiddis kialakulása és változása az askenázi zsidóság körében, ford. Bollobás Enikő, in Papp Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*, Budapest, Gondolat, 1975, 248–249.

³⁴⁶ Csernicskó: *A szláv nyelvváltozatok*, 185–186.

³⁴⁷ Szécsi: *A jiddis nyelv*, 130.

telezett csoport Vilniusban jiddis kutatóintézetet alapított, amelynek egyik fő feladata a kutatás mellett a nyelvmenedzselés volt. Akkoriban még a nyelv valamelyik változatát körülbelül nyolcmillióan beszélték.³⁴⁸

Történeti szempontból tehát tény az, hogy egy német nyelvterületen letelepedett vallási közösség felnémet alapú nyelve volt a jiddis. Elnevezése a zsidó népcsoport német nevére utal. A jiddis azonban csak egyike a zsidó nép szétvándorlása során létrejött számos nyelvnek. Szécsi József négy nagy csoportba osztja ezeket a nyelvcsaládok szerint, így vannak afroázsai, indoeurópai – ide tartozik a jiddis –, türk és egyéb (grúz) diaszpóranyelvek. Ezek ugyanahhoz a vallási közösséghez kötődnek, de a vándorlás a letelepedés helyétől függően számos kontaktusváltozatot, sőt önálló nyelvet is eredményezett, így a bemutatott jiddist vagy a spanyol nyelvterületen kialakult ladinót. A jiddis különleges abból a szempontból, hogy kialakulása ugyan egy meghatározott területhez kötődik, de a történelmi helyzet, a keresztes háborúk óta tartó folyamatos üldöztetés számos egyéb területre szórta szét a jiddis beszélőközösségét, ami a nyelv változataira is kihatott, így az sok keverék elemet tartalmaz. Az európai területeken számos nyelvvel kontaktusba került jiddist szakrális célokra, szent szövegek magyarázatra is használták a német, a szláv, a román és a magyar területeken egyaránt.

A jiddis tárgyalásakor hangsúlyos szerepet kapott a nyelvközösség története, amit a kereszténnyé váló Európában a vándorlás, a hosszabb-rövidebb ideig tartó letelepedés, majd a pogromok előli menekülés és a genocídium, végül az asszimiláció mint a túlélés biztosító egyaránt jellemez. A területhez nem köthető nyelvek egyike, a jiddis léte, fennmaradása – még ha a veszélyeztetett nyelvek közé tartozik is – ugyanakkor azt igazolja, hogy minden nyelv számára adott a lehetőség arra, hogy a népnyelvi funkciókon túl más feladatokat is ellásson, akár identitás szervező, -megtartó szerepe is legyen. A fentiek alapján kirajzolódó kép árnyalja a diglosszia fogalmát is, hiszen az eredeti, vitathatatlanul magas presztízsű szakrális nyelv, a héber mellett mindig ott volt néhány másik beszélt nyelv – kezdetben az arámi, később pedig ilyen lett a jiddis. Ezek a nyelvek helyet találtak a közösség életében, a héber és az arámi szakrális nyelvként, írott nyelvként töltötte be sokáig az egyedüli emelkedett változat szerepét, a jiddis a köznapis változat volt, ugyanakkor a szent szövegek szóbeli magyarázására is használták. Számos kontaktusváltozata alakult ki attól függően, hogy hol élt a közösség, mely nyelvek jelentették számára a megélhetéshez szükséges nyelvi környezetet.

³⁴⁸ Komoróczy Géza: Jiddis és héber, in Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig*, Pozsony, Kalligram, 2012, 295–300.

ÖSSZEGRZÉS

A fejezet két hányatott sorsú népnyelvvel vagy inkább népnyelvcsoporttal foglalkozott, a cigány nyelvekkel és a jiddissel. Ezek a nyelvek önmagukon belül sem egységesek, annyiféle nyelvváltozattal és beszélőközösséggel rendelkeznek, ahány helyen letelepedtek, és ahány nyelvvel kapcsolatba kerültek. Ország nélküli, területfüggetlen nyelvek neveztük őket, mert a történelmük nem tette lehetővé, hogy saját országuk legyen, szemben az előző fejezetben tárgyalt nyelvekkel. Bizonyos elemeiben – de történeti háttere és eredeti településviszonyai miatt nem teljesen – idetartozik a ruszin is, amely az ukrán nyelvi fejezetben kapott helyet a szoros kapcsolat miatt.

Ezeknek a népeknek, népcsoportoknak a történetét megismerve azt lehet feltételezni, hogy a folyamatos kényszervándorlás, a kirekesztettség, a genocídium miatt nem tud létrejönni a térséget meghatározó nyelvi identitás, és inkább az etnikai vagy a vallási identitás, emellett a nyelv sokféle kontaktusváltozata lesz a meghatározó. A fentiek azonban rávilágítottak arra, hogy mind a cigány nyelvek, mind a jiddis esetében voltak, vannak a sztenderdizálást és a nyelvi presztízs emelését szolgáló törekvések, a közösség identitásában betöltött szerepük is megkérdőjelezhetetlen. A megtartás és a modernizáció érdekében készültek nyelvtanok, szótárak, iskolai tankönyvek, jelen van a szépirodalom, a publicisztika, sőt a műfordítás is. A kérdés az, hogy ezeknek a nyelveknek a beszélőközösségei rendelkeznek-e olyan belső vitalitással, hogy visszafordítsák, de legalább lassítsák a nyelvi asszimilációt.

KÉRDÉSEK

Milyen kritériumok alapján nevezhető egy nyelv „területfüggetlennek”? Ön szerint ide lehet-e sorolni a Kárpát-medencei kisebbségi nyelveket (pl. a vajdasági ruszint, a magyarországi románt, a lengyelországi szlovákokot)?

A kelet-közép-európai régió országaiban milyen lehetőségei vannak a cigány közösségeknek a saját nyelvváltozatuk fejlesztésére?

Az ön véleménye szerint milyen lehetőségeket rejt magában a transzlingválás módszere?

A szakirodalom ismeretében egyetért-e azzal, hogy a jiddis a veszélyeztetett nyelvek közé tartozik?

UTÓSZÓ A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI NYELVI TÉRSÉGHEZ

HOL VAN KELET-KÖZÉP-EURÓPA?

Ez a terület a térképen Közép-Európa keleti részén, a szimbolikus „nyugat” perifériáján található. Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Ukrajna kárpátaljai területe, Románia Kárpátok vonulatáig tartó nyugati része, Szerbia északi része, Horvátország, Szlovénia és Magyarország határai jelölik ki a területét. A régió keleti határa azonban nemcsak földrajzi, hanem művelődéstörténeti választóvonal is: itt válik ketté az európai, nyugati keresztény kultúrkör keleti felén található, de a „nyugattól” évtizedekre elzárt országok régiója a keleti kereszténységhez csatlakozott Kelet-Európától. Az országok közötti határvonalakat nem a természet, hanem a nagyhatalmi politika alakította. A mai önálló államok történelmük során többször is meghatározó birodalmak részei voltak, például a Habsburg Birodalomnak, emellett kivétel nélkül mindegyik a szovjet érdekövezethez tartozott a második világháború után. Létrejöttek olyan államszövetségek is – Csehszlovákia, Jugoszlávia, Szovjetunió, amelyek nem állták ki az idő próbáját, a sokszor csak a szakemberek számára érthető, belső konfliktusaik szétfeszítették az országok kereteit. A szovjetrendszer elmúltával mindegyik kelet-közép-európai nép a saját országának, egy független, etnikailag és nyelvileg lehetőleg homogén nemzetállamnak a megteremtésén fáradozott, ahol egyetlen államnyelv, az etnikai többség nyelve tölti be mindazt a szerepet, amit a hivatalos nyelv fogalma magában foglal. Ennek során sokszor a 20. században is 19. századi módszereket alkalmaztak: ilyen a nyelvi és etnikai egyenlőtlenség törvényekkel való megerősítése a többség érdekeinek védelmében, a kisebbségi nyelvek nyilvános társadalmi színtereken való visszaszorítása, a közoktatás nyelvének megváltoztatása. Ennek a térségnek a különböző történelmi korokban sokszor közösen kellett védekeznie a külső ellenséggel szemben, a 19. századtól kezdődően azonban a veszély elmúltával egymással fordultak szembe, és ebben meghatározó szerepe volt a lokális típusú identitás elsődlegességét felváltó nyelvi önazonosságnak.

MELY NYELVEK TARTOZNAK
A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI NYELVI TÉRSÉGHEZ?

A térség nyelveit három nagyobb csoportra lehet osztani: a nemzetközi szerepet betöltő közvetítő nyelvekre, amelyeket ernyőnyelveknek is nevezhetünk, mivel az emelkedett nyelvhasználati funkciókban, a hivatalos színtereken a vernakuláris népnyelvek fölött helyezkednek el évtizedekig vagy akár évszázadokig. Idetartozik a latin, az óegyházi szláv, a német, az orosz és az angol, valamint a kidolgozók szándéka szerint ebben a csoportban lenne a mesterséges nyelvek helye is, bár ezek eddig nem tudták beteljesíteni a nekik szánt nemzetektől független, széleskörű, egységteremtő szerepet. A második csoportot azok a nyelvek alkotják, amelyek hosszú, vitákkal teltt, de végül sikeres nyelvtervezési folyamat során nemzetivé, majd a politikai változások következtében hivatalossá, illetve államnelyvvé váltak. Ezek a következők: cseh, szlovák, lengyel, ukrán, román, magyar, szerb, horvát, szlovén. Végül a harmadik csoportba azok a nyelvek sorolhatók, amelyek beszélőközösségei diaszpóra jellegűek, és az ún. területhez nem köthető (másképpen: területfüggetlen) típusba tartoznak. A kötet ezen belül a cigány nyelveket – a romanit és a beást, valamint a jiddist ismertette. Különleges helyet foglal el a ruszin nyelv, amely számos jellemzője miatt akár regionális hivatalos nyelv is lehet, sőt több országban az is, de amikor politikai oldalról közelítik meg ennek a nyelvnek a helyét és szerepét a nyelvek rendszerében, akkor – ukrán részről – az önállóság elutasításával találkozunk, és csak mint az ukrán egy nyelvjárása jelenik meg, miközben a különböző területeken többféle normatív változata is létrejött.

Az egyes nyelvek bemutatásakor nem tértem ki a hangrendszerrel a morfológián át a szintaxisig terjedő nyelvleírásokra, mivel ezeket számos szakkönyv tárgyalja részletesen. Ehelyett arra a folyamatra helyeztem a hangsúlyt, amelynek során a nyelvtervezők a változatos nyelvjárásokból felépítettek egy vagy több újat, amely idővel betölthette a sztenderd szerepét. A 19. század során létrejött normatív változatok az eredetihez képest még számos átalakuláson mentek át, sőt mennek át ma is, hiszen a nyelv változása folyamatos, eközben pedig egyre jobban igazodnak a nyelvközösség igényeihez.

VÉGÜL: LÉTEZIK-E KELET-KÖZÉP-EURÓPAI NYELVI TÉR?

Igen, létezik. Mindazok a sajátosságok, vagy akár a konfliktusforrások, amelyek földrajzi és társadalomtörténeti szempontból közös gyökerekre nyúlnak vissza, a nyelvvel kapcsolatos tevékenységek bevonása nélkül nem tárhatók fel teljes

mélységükben. A történeti fejezetben idézett művek mindegyike tartalmazott utalást a régió népeinek nyelvi attitűdjére, nyelvtervezési próbálkozásaira, illetve azokra a politikai mozgalmakra, amelyek a nemzeti nyelv elismertetésére irányultak. A nyelvi hovatarozás, az ellentmondásos viszony a sajátunkhoz és a másokéhoz, a nyelvi türelmetlenségre, sőt diszkriminációra való hajlam erős identitáselemként jelenik meg ebben a nyelvi térben.

Természetesen más nyelvek közösen birtokolt terében is lehet ilyen jelenségeket találni, de a kérdés az, hogy ezek alkotnak-e egy komplex, közös, földrajzi, történelmi, geopolitikai és kulturális tényezőkkel is kiegészülő halmazt? Ha igen, és ha ez a négy összetartozó alkotóelem megvan, akkor jogos *nyelvi térségről* beszélni. A nyelvvel, nyelvtervezéssel összefüggő tevékenység tudatosságot, szervezettséget, esetleg mintakövetést, sőt irányítottságot, bizonyos fokú egyetértést feltételez. Ebben a folyamatban számos azonosság figyelhető meg: pontosan lehet tudni, kik irányították és milyen elvek mentén dolgoztak, néhány év eltéréssel a kelet-közép-európai régióban ugyanakkor ment végbe a sztenderd változat létrehozása, mindegyik folyamat esetében voltak belső és külső nehezítő tényezők is, amelyek miatt akár több, egymást váltó normatív változat is létrejött.

A kelet-közép-európai nyelvi régió nyelvtervezői, nyelvpolitikájuk irányítói nemcsak a saját sztenderd nyelvváltozatuk megteremtésében jártak be hasonló utat, hanem ennek a változatnak az elterjesztése, majd a nyelvtervezés egy pontján hatalmi eszközként való használata tekintetében is. Az idetartozó etnikumok közösségei azonban nemcsak a saját államukban élnek többséget alkotva, hanem egy-két kivétellel megtalálhatók a térség más országaiban tömbben vagy szórványban élő kisebbségi népcsoportként is – ez a tény ugyancsak eredményez nyelvpolitikai hasonlóságokat, például a hasonló tartalmú, általában a kisebbségi nyelvhasználatot arányszám alapján támogató vagy az ezt korlátozó rendeletek megfogalmazásában. A térségben a nyelvi törvények a 19. század közepétől fontos elemei az országok jogalkotásának, ezzel együtt a többségi-kisebbségi jogvitáknak. Ennek az oka az, hogy a valamikori vernakuláris népnyelvek normatív változata az önálló nemzeti lét jelképe lett, értéke az adott ország többséget alkotó etnikuma számára megkérdőjelezhetetlenné vált, a különféle nyelvközösségek viszont eltérő módon viszonyulnak ehhez, és a térség mindenkori bel- és külpolitikai körülményei határozzák meg az elfogadás vagy az elutasítás mértékét.

Létezik-e tehát kelet-közép-európai nyelvi térség? A válasz mindenképpen az, hogy igen, létezik. A folyamatok megértéséhez kulcsfogalomként alkalmaztuk az Ausbau és az Abstand nyelvek fogalmát, mivel a nyelvi térség ma önálló államot alkotó tagjai többségükben valamelyik szláv dialektuskontinuumhoz

tartozó Ausbau nyelvekhez sorolhatók, valamint ezekhez társul két Abstand nyelv is, a magyar és a román. Mivel a saját és a többiek nyelvéhez való viszonyulás az önazonosság alappillére, ráadásul a régió ma államalkotó nemzetei egymáshoz hasonló nyelvtervezési utat jártak be, és a nemzeti nyelv szerepét is hasonló módon értelmezik, arra a következtetésre juthatunk, hogy a nyelvtervezés nemcsak egy vizsgálati szempont, hanem kulcsszerepet játszik a régió múltjának és jelenének a megértésében is. A kimutatható hasonlóságok, sőt azonosságok arra engednek következtetni, hogy Kelet-Közép-Európa, ahol a nyelvhez való viszonyulás központi kérdés több évszázada, nyelvi térségként is értelmezhető.

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

A térkép címe	A térkép lelőhelye a világhálón	oldalszám
1. Európa országai	https://hu.m.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Europe_countries_map_hu.png	15
2. Európa domborzati térképe	saját rajz	16
3. Európa nagy régiói	https://www.stagn.de/ felhasználásával	17
4. Kelet-Közép-Európa országai a Sulinet Tudásbázisban	https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/szakkepzes/kozlekedes/kozlekedesi-foldrajz/nemzetkozi-vasuti-osszekottetesek/a-magyarorszag-szerbia-es-montenegro-gorogorszag-vasutvonal-felhasznalásával	19
5. Mitteleuropa	Datei:Central Europe (ethnic).JPG – Wikipedia	20
6. A Kárpát-medence domborzata	https://cartographiaws.cdn.shoprenter.hu/custom/cartographiaws/image/cache/w2200h2200wt1/Term%C3%A9kek/Falit%C3%A9rk%C3%A9p/K%C3%A1rp%C3%A1t-medence-domborzata-falit%C3%A9rk%C3%A9p-Cartographia.png?lastmod=1701333571.1674554181	22
7. Közép-Európa három zónája: az északi, az Alpok-Kárpátok és a Balkán	https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3883459 felhasználásával	28
8. Jászi Oszkár konföderációs tervezete	https://tti.abtk.hu/media/com_edocman/document/kanton_j%C3%A1szi_1918.jpg	32

A térkép címe	A térkép lelőhelye a világhálón	oldalszám
9. Kelet-közép-európai országok	https://qph.cf2.quoracdn.net/main-qimg-77ab83a268eea073b9d4b60f9fadcf10-pjlq felhasználásával	38
10. Európa nyelvcsaládjai	https://en.wikipedia.org/wiki/File:Language_families_in_Europe.png#/media/File:Language_families_in_Europe.png	88
11. Az európai dialektuskontinuumok	David Crystal: A nyelv enciklopédiája, Budapest, Osiris, 2003, 39.	91
12. Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségei	http://hu.wikipedia.org/wiki/Osztr%C3%A1k%E2%80%93Magyar_Monarchia#mediaviewer/F%C3%A1jl:Ausztria-Magyarorsz%C3%A1g_nemzetis%C3%A9gei.svg (A térkép eredeti lelőhelye: William R. Shepherd: Historical Atlas (1911) [22])	140
13. A szláv nyelvek térképe	Szláv nyelvek – Wikipédia (wikipedia.org)	142
14. A szerb nyelv a volt Jugoszlávia területén	https://en.wikipedia.org/wiki/Serbo-Croatian#/media/File:Serbo_croatian_language2005.png – Wikimedia	172
15. A horvát nyelv területe a volt Jugoszláviában	Commons alapján	176
16. A román nyelv nyelvjárási csoportjai	Nyelv és Tudomány- Főoldal – Öt tévhit a román nyelvről (nyest.hu)	193
17. A 10 magyar nyelvjárás	Kiss Jenő (szerk.): Magyar dialektológia, Budapest, Osiris, 5. melléklet, 460–461.	200
18. A cigány nyelvek Európában	https://hu.wikipedia.org/wiki/Cig%C3%A1ny_n%C3%A9pcsoportok#/media/F%C3%A1jl:Roma_in_Europe_2007_map-fr.svg	221
19. Birobidzsani Zsidó Autonóm Terület elhelyezkedése	Map of Russia's Jewish Autonomous Oblast: MapPorn (reddit.com)	228

KÉPEK JEGYZÉKE

A kép címe	A kép lelőhelye a világhálón	oldalszám
1. Zamenhof arcképe	https://hu.wikipedia.org/wiki/Lazar_Markovics_Zamenhof#/media/F%C3%A1jl:Zamenhof_portreto.jpg	100
2. Zamenhof eszperantó tankönyvének címlapja (1887)	https://zamenhof.info/hu/biografia	100
3. Az Accademia della Crusca 1623-ban kiadott szótárának címlapja	https://en.wikipedia.org/wiki/Vocabolario_degli_Accademici_della_Crusca	119
4. A Beowulf hősi ének első lapja	https://www.arc-humanities.org/blog/2022/09/05/beowulf-and-the-north-before-the-vikings/	120
5. Husz János portréja	https://museeprotestant.org/en/notice/jerome-de-prague-vers-1379-1416/	125
6. A Huszita Biblia (Müncheni kódex) egy lapja	https://www.loc.gov/item/2021668176	125
7. A Dalimilova Kronika egy lapja	https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dalimilova_kronika_parizsky_fragment.jpg	128
8. Bél Mátyás arcképe	https://www.institutmatejabela.sk/belmatyas	130
9. A Francia Akadémia épülete	https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Institut_de_France_@_Saint-Germain-des-Pr%C3%A8s_@_Paris_%2833424956443%29.jpg	133
10. Comenius portréja	https://www.biblogic.org/2023/02/john-amos-comenius.html	147
11. Részlet Comenius Orbis Pictus c. művéből	https://tgyoblog.lib.pte.hu/comenius-adaptaciok-nyomaban/	147
12. Josef Dobrovský	https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Josef_Dobrovsky_Vilimek.jpg	149

A kép címe	A kép lelőhelye a világhálón	oldalszám
13. Josef Jungmann	https://www.novinky.cz/clanek/historie-josef-jungmann-cechem-je-ten-kdo-mysli-a-mluvi-cesky-40374932	149
14. Anton Bernolák (1762–1813) arcképe	https://hu.wikipedia.org/wiki/Anton_Bernol%C3%A1k	153
15. Bernolák grammatikája	https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Grammatica_Slavica_1790_2.jpg	153
16. Bernolák szótára	https://www.numos.sk/files/sk-2012/2012-informacne-letaky/2012-anton-bernalak-prospectus.pdf	153
17. L'udovít Štúr	http://hu.wikipedia.org/wiki/%C4%BDudov%C3%ADt_%C5%A0t%C3%BAr	155
18. Jozef Hurban	http://sk.wikipedia.org/wiki/Jozef_Miloslav_Hurban	155
19. Michal Hodža	https://sk.wikipedia.org/wiki/Michal_Miloslav_Hod%C5%BEa	155
20. Samo Czambel nyelvtanának címlapja	https://openlibrary.org/works/OL6765663W/Rukov%C3%A4t'_spisovnej_re%C4%8Di_slovenskej	156
21. Bulla gnieźnieńska	http://www.archiwum.archidiecezja.pl/gallery/Dyplomy/Dypl_Gn_1/91.html	159
22. Az első lengyelül írott mondat	https://twojahistoria.pl/2017/11/21/daj-ac-ja-pobrucze-a-ty-poczywaj-co-powinienes-wiedziec-o-pierwszym-zdaniu-zapisanym-w-jezyku-polskim/	159
23. Psałterz floriański	https://dzieje.pl/dzieje-sie/biblioteka-narodowa-pokaz-psalterza-florianskiego-w-ramach-cyklu-pierwszenajstarsze	160
24. Antoni Kryński grammatikájának címlapja	https://www.atticus.pl/pl/product/gramatyka-jezyka-polskiego-szkolna-29515	162
25. Luts kay Mihály ruszin nyelvtanának címlapja	https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grammatica_Slavo-Ruthena_M_Luts kay.jpg	166

KÉPEK JEGYZÉKE

A kép címe	A kép lelőhelye a világhálón	oldalszám
26. Vuk Karadžić és az általa összeállított nyelvtankönyv címlapja	https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Uro%C5%A1_Kne%C5%BEvi%C4%87_-_Vuk_Stefanovi%C4%87_Karad%C5%BEi%C4%87.jpg https://blogdigitalna.nb.rs/clanak_eng.php?id=8	174
27. A baškai tábla	http://hu.wikipedia.org/wiki/Horv%C3%A1t_nyelv#mediaviewer/File:Bascanska_ploca.jpg	177
28. Bartol Kašić arcképe	http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20001229/_private/dalmatinac.htm	178
29. Kašić horvát nyelvtanának címlapja	https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30775	178
30. Ljudevit Gaj arcképe és egyik fő művének címlapja	http://en.wikipedia.org/wiki/Ljudevit_Gaj	180
31. A Freising-kézirat egy lapja	https://lingvo.info/hu/lingvopedia/slovene	187
32. Primož Trubar arcképe	https://hu.wikipedia.org/wiki/Primo%C5%BE_Trubar	188
33. Dalmatin Bibliája	http://en.wikipedia.org/wiki/Jurij_Dalmatin	188
34. Bohorič nyelvtanának címlapja	http://www2.arnes.si/~sskkkrsko2/TRUBAR_1/AB_ah.htm	188
35. Pohlin grammatikájának címlapja	http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Marko_Pohlin_-_Kranjska_gramatika.pdf	190
36. Jernej Kopitar arcképe	http://www.dedi.si/dediscina/262-slovnica-slovanskega-jezika-na-kranjskem-koroskem-in-stajerskem	191
37. Kopitar grammatikájának címlapja	http://sl.wikipedia.org/wiki/Jernej_Kopitar	191
38. Samuil Micu Klein	https://www.alamy.com/stock-photo/ioan-inocentiu-micu-klein.html?sortBy=relevant	195

A kép címe	A kép lelőhelye a világhálón	oldalszám
39. Gheorghe Şincai	https://www.egco.ro/2016/11/02/gheorghe-sincai-reprezentant-de-seama-al-scolii-ardelene/	195
40. Petru Maior	https://es.wikipedia.org/wiki/Petru_Maior	195
41. Ion Budai-Deleanu	https://www.istorie-pe-scurt.ro/ioan-budai-deleanu-autorul-primei-epopei-din-literatura-romana/	195
42. Micu Klein nyelvtana	https://www.quora.com/Who-wrote-the-first-Romanian-grammar	196
43. Halotti beszéd és könyörgés	https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Halotti_besz%C3%A9d.jpg	202
44. Sylvester Gramatica Hungarolatina	https://infovilag.hu/tintaval-irt-magyar-nyelvtan/	204
45. A vizsolyi Biblia	https://hu.wikipedia.org/wiki/K%C3%A1rolyi-biblia#/media/F%C3%A1jl:Vizsolyi_biblia.jpg	204
46. Dévai Bíró Mátyás ortográfiája	http://mek.oszk.hu/02700/02712/html/pages/006hub1_rmki20_sa2b_a3a.htm	205
47. Decsy Sámuel: Pannóniai Fénix	https://epa.oszk.hu/00800/00885/00005/mercurius2005_02.htm	208
48. Kazinczy Ferenc	https://kazinczyferencmuzeum.hu/2020/09/02/kazinczy-portrek-a-facebookon-es-a-muzeumban/	209
49. Verseghy Ferenc	https://hu.wikipedia.org/wiki/Verseghy_Ferenc_%28k%C3%B6lt%C5%91%29	209
50. Az első helyesírási szabályzat	http://mek.oszk.hu/01900/01903/html/index635.html	209

FORRÁSOK

A *Nyelvek és nacionalizmusok* program honlapja: Jezici i nacionalizmi | jezici i nacionalizmi (jezicinacionalizmi.com).

A nyelvemlék multimédiás bemutatása megtekinthető itt: http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/praykodex_halotti_beszed_es_koenyoerges

Az egyes népekre vonatkozó szöveg itt olvasható: <http://www.rastko.rs/filologija/vuk/vkaradzic-srbi.html>

A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája, második kiadás, Budapest, Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központja, 2004.

A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartája hatálya alá tartozó nyelvek, 2022. 1680a8fef4 (coe.int)

IRODALOM

- ÁBRAHÁM Barna – GEREKEN Ferenc – STEKOVICS Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003.
- ÁCS Zoltán (szerk.): *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*, Budapest, Auktor, 1994.
- AGYAGÁSI Klára – HEGEDŰS Attila – É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 2.*, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 2013.
- ARATÓ ENDRE: *Kelet-Európa története*, Budapest, Akadémiai, 1971.
- ARATÓ Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*, Budapest, Akadémiai, 1983.
- BADA GÁBOR – HORVÁTH Ferenc: A Pannon-medence jelenkori tektonikája, *Természet Világa*, II., különszám, 1998, 18–23. A Pannon-medence jelenkori tektonikája (termvil.hu)
- BAKRÓ-NAGY Marianne (szerk.): *Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben*, Budapest, Gondolat, 2018.
- BALÁZS Géza – DEDE Éva (szerk.): *Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*, Budapest, Inter Kht. – PRAE.HU, 2008.
- BALÁZS Géza – DEDE Éva (szerk.): *Európai helyesírások. Az európai helyesírások jelene és jövője*, Budapest, Inter Kht. – PRAE.HU, 2009.
- BALÁZS János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei, in Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1983, 7–112.
- BALÁZS János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.
- BALÁZS János: A latin a Duna-tájon, in Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989, 95–140.
- BÁN D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európáról 1939–1947, in Romsics Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997, 115–158.
- BÁN Imre: Comenius és a magyar szellemi élet, in Bán Imre: *Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 1976, 157–167.
- BAŃCZEROWSKI, Janusz: *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*, Budapest, Tinta, 2008.
- BÁNYAI Viktória – FEDINEC Csilla – KOMORÓCZY Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*, Budapest, Aposztróf, 2013.
- BÁRCZI Géza: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat, 1985.
- BÁRDOS-FÉLTORONYI Miklós: *Bevezetés a geopolitikába*, Budapest, L’Harmattan, 2006.
- BÁRDOSI Vilmos (szerk.): *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*, Budapest, Tinta, 2010.

- BÁRDOSI Vilmos (szerk.): *A szótól a szövegig*, Budapest, Tinta, 2012.
- BARIĆ, Eugenija et al.: *Hrvatski jezični savjetnik*, Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovljje – Pergamena – Školske novine, 1999.
- BARTHA Csilla – NÁDOR Orsolya – PÉNTEK János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*, Budapest, Tinta, 2011.
- BARTHA Csilla: Adalékok a detroiti magyar közösség nyelvéllapotához, *Magyar Nyelv*, LXXXV. évf., 1989/2, 230–235.
- BARTHA Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.
- BARTHA Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007.
- BARTÓK István – JANKOVITS László – KECSKEMÉTI Gábor (szerk.): *Humanista műveltség Pannóniában*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2000.
- BARTÓK István: *Janus Pannonius és a magyar grammatikai irodalom*, in Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor (szerk.): *Humanista műveltség Pannóniában*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2000, 97–113.
- BEKIC Krisztina: A szerb irodalmi nyelv fejlődése és helyzete Szerbiában, in Balázs Géza – Dede Éva (szerk.): *Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*, Budapest, Inter Kht. – PRAE.HU, 2008, 332–342.
- BENŐ Attila: *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely – Bolyai Társaság, 2008.
- BEREND T. Iván: *Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*, Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet, 2003.
- BIBŐ István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in Vida István (szerk.): *Válogatott tanulmányok II.*, Budapest, Magvető, 1986, 185–266.
- BÍRÓ Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, Budapest, Argumentum, 2005.
- BOCHMANN, Klaus: A nyelvpolitika elmélete, módszere és elemzése, in Szépe György – Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*, Budapest, Corvina, 1999, 25–69.
- BOJTÁR Endre: *Bevezetés a baltisztikába*, Budapest, Osiris, 1997.
- BORBÉLY Anna: *Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben*, Budapest, L'Harmattan, Budapest.
- BORBÉLY Anna – VANČONÉ KREMMER Ildikó – HATTYÁR Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*, Budapest, Tinta, 2009.
- BRAUN László – CSERNICSKÓ István – MOLNÁR József: Merre visz a „cigány út”? Magyar anyanyelvű cigányok Kárpátalján, *Regio*, XXI. évf., 2010/1, 44–95.
- BROWNE, Wayles – IVANOV, Vyacheslav Vsevolodovich: Slavic languages, in *Encyclopedia Britannica*, 16 Mar., 2021. <https://www.britannica.com/topic/Slavic-languages>.

- COBARRUBIAS, Juan – FISHMAN, Joshua Aaron (eds.): *Progress in language planning: International perspectives. (Contributions to the Sociology of Language, 31.)*, Berlin, Mouton, 1983.
- COMENIUS: *Didactica Magna*, ford. Geréb György, Pécs, Halász és Fiai, 1992.
- CONSTANTINOVIITSNÉ VLADÁR Zsuzsa: A latin nyelv az európai kultúrában, in Gecső Tamás (szerk.): *Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*, 2003, 18–25.
- CONSTANTINOVIITSNÉ VLADÁR Zsuzsa: *A korai magyar grammatikák*, Budapest, Tinta, 2016.
- COTEANU, Ion: *Originile limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.
- CRYSTAL, David: *A nyelv enciklopédiája*, Budapest, Osiris, 2003.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ: *Nyelvek és stratégiák – avagy a nyelv antropológiája*, Budapest, Tinta 2004.
- CSEERNICSKÓ István: *Megtanulunk-e ukránul? A kárpátaljai magyarok és az ukrán nyelv*, Ungvár, PoliPrint, 2012.
- CSEERNICSKÓ István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*, Budapest, Gondolat, 2013.
- CSEERNICSKÓ István: Az ukrán szociolingvisztika nyelvszemlélete a szurzsik megítélésének tükrében, in Kontra Miklós et al. (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*, Budapest, Gondolat, 2013, 119–136.
- CSEERNICSKÓ István: Nyelv és/vagy nyelvjárás: nyelvészeti kérdés ez?, *Előadás, Együtt az úton – Magyarok és ruszinok konferencia, Nyíregyháza, 2018. február 3.* <https://chartaxxi.eu/csernicsko-istvan-nyelv-es-vagy-nyelvjaras-nyelvészeti-kerdes-ez/>
- CSEERNICSKÓ István – FEDINEC Csilla (szerk.): *„Ruszin voltam, vagyok s leszek”. Ruszin népismereti olvasókönyv*, Budapest, Charta XXI Egyesület – Gondolat, 2019.
- CSEERNICSKÓ István: Szeparatizmus vagy valami más? A kárpátaljai ruszin nyelv(járás) átértelmezése, in Csernicskó István – Fedinec Csilla (szerk.): *„Ruszin voltam, vagyok s leszek”. Ruszin népismereti olvasókönyv*, Budapest, Charta XXI Egyesület – Gondolat, 2019, 228–256.
- CSEERNICSKÓ István – FEDINEC Csilla: A nyelvi polémia és következményei, in Csernicskó István – Fedinec Csilla (szerk.): *Ruszin voltam, vagyok s leszek”. Ruszin népismereti olvasókönyv*, Budapest, Charta XXI Egyesület – Gondolat, 2019, 130–134.
- CSEERNICSKÓ István: A szláv nyelvváltozatok kategorizálásának kérdése Kárpátalján, in Bárány Erzsébet (szerk.): *Baleczky Emil – nyelvész, költő, tanár. Tanulmánykötet*, Beregszász–Ungvár, II. RF KMF – „RIK-U” Kft., 2020, 183–222.
- D. MOLNÁR István: *Lengyel irodalmi kalauz a kezdetektől 1989-ig*, Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1997.
- D. MOLNÁR István: *A lengyel irodalom története. A kezdetektől a XIX. század végéig*, 2006. <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/lengyel-irodalom.htm#h7>
- DEMMEI József: *A szlovák nemzet születése. L'udovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*, Pozsony, Kalligram, 2011.
- DEMMEI József: *Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*, Pozsony, Kalligram, 2014.
- DENSUSIANU, Ovid: *Histoire de la langue roumaine, I*, Paris, Leroux, 1901.

- É. KISS Katalin: *Anyanyelvünk állapotáról*, Budapest, Osiris, 2004.
- É. KISS Katalin – HEGEDŰS Attila – PINTÉR Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.*, Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat, 2016.
- FAZAKAS Emese: *Bevezetés a magyar nyelvtörténetbe*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2007.
- FARAGÓ László: Az EU területi politikájának változásai közép-kelet-európai nézőpontból, *Tér és Terep*, XXX. évf., 2016/2, 5–8.
- FEDOSZOV, Oleg: *A cseh nyelv*, 2006. <https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/documents/cseh-nyelv.pdf>
- FEJES László: Öt tévhit a román nyelvről, *Nyelv és Tudomány*, 2011. április 20. *Nyelv és Tudomány – Főoldal – Öt tévhit a román nyelvről* (nyest.hu)
- FEJES László: Dunamenti nyelvtársaság, *Nyelv és Tudomány*, 2012. november 5. *Nyelv és Tudomány – Főoldal – Dunamenti nyelvtársaság* (nyest.hu)
- FEJES László: Nyelv vagy nyelvjárás? *Nyelv és Tudomány*, 2012. augusztus 27. *Nyelv és Tudomány – Főoldal – Nyelv vagy nyelvjárás?* (nyest.hu)
- FISHMAN, Joshua Aaron (ed.): *Advances in Language Planning*, The Hague, Mouton, 1974.
- FISHMAN, Joshua Aaron: A jiddis szociológiája, in Szitás Erzsébet et al. (szerk.): *Az askenázi kultúra ezer éve*, Pozsony, Kalligram, 2003, 406–413.
- FODOR István: Van-e a Dunatájnak egységes nyelvi alkata?, *Magyar Nyelv*, LXXX. évf., 1984/1, 36–47; 1984/2, 177–186.
- FODOR István: *A világ nyelvei*, Budapest, Akadémiai, 1999.
- GADÓ Szilvia: Magyarul mondd, anyu! A beás nyelv nyelvészeti és nyelvökölógiai helyzetéről, *Iskolakultúra*, X. évf., 2000/12, 34–48.
- GECSŐ Tamás (szerk.): *Természetes nyelvek, mesterséges nyelvek*, Budapest, Tinta, 2003.
- GERÉB György (szerk.): *Comenius: Orbis sensualium pictus. A látható világ*, Budapest, Magyar Helikon, 1959.
- GERSTNER Károly: Szókészlettörténet. A német jövevényszavak, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, Budapest, Tinta, 2018, 249–260.
- GIBSON, Catherine: The Polish Livonian Legacy in Latgale: The Confluence of Slavic Ethnolects in the Baltic-Slavic Borderland, in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016, 57–81.
- GOGOLÁK Lajos: A pánszlávizmus, in Szeffű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*, Budapest, Franklin, 1944. Új kiadás: Budapest, Lucidus, 2000, 123–136.
- GÖNCZ Lajos: A kétnyelvűség pszichológiája, in Göncz Lajos: *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége*, Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság, 2004, 15–61.
- GRAUR, Alexandru: *Introducere în lingvistică*, București, Editura Științifică, 1965.
- GRČEVIĆ, Mario: Jernej Kopitar kao strateg Karadžičeve književnojezične reforme, *Filologija*, 2009/53, 1–53.
- GRÉTSY Zsombor: Cigány? Roma? Dzsipszi? Melyik a píszi?, *Nyelv és Tudomány*, 2011. január 8. *Nyelv és Tudomány – Főoldal – Cigány? Roma? Dzsipszi? Melyik a píszi?* (nyest.hu)

- GULYÁS László – TÓTH István: Milan Hodža első Közép-Európa tervének magyarországi fogadtatása, *AETAS*, XXI. évf., 2006/1, 109–119.
- GYURGYÍK László – KOCSIS Aranka (szerk.): *Társadalom – tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből*, Pozsony, Kalligram, 2002.
- HADROVICS László: *Szerbhorvát–magyar szótár*, Budapest, Terra, 1957.
- HADROVICS László – SURÁNYI Magda: *Szerbhorvát–magyar szótár*, Budapest, Terra, 1967.
- HALÁSZ Iván: A modern cseh nemzettudat megszületésének néhány sajátossága, in Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stekovics Rita (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003, 111–137.
- HALECKI, Oscar: *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története*, ford. Szilágyi Tibor, Budapest, Osiris–Századvég, 2000, 1995.
- HANÁK Péter: Európa keresi önmagát, *Ligetműhely*, 1988/ősz. <http://ligetmuhely.com/kozep-europa-keresi-onmagat/>
- HAUGEN, Einar: *The Norwegian Language in America, a Study in Bilingual Behavior, Volume 1: The Bilingual Community*, University of Pennsylvania Press, 1953.
- HAUGEN, Einar: *The Norwegian Language in America, a Study in Bilingual Behavior, Volume 2: The American Dialects of Norwegian*, Bloomington, University of Pennsylvania Press, 1953.
- HAUGEN, Einar: *Language Conflict and Language Planning. The Case of Modern Norwegian*, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1966.
- HAVAS Ferenc: Nyelvtipológia, in Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*, Budapest, Inter, 2011, 257–262.
- HAVAS Ferenc: A klasszikus nyelvtipológia története, in Havas Ferenc (szerk.): *A nyelvtipológia klasszikusai. Szemelvények a XVIII. század közepétől a XX. század elejéig*, Budapest, Tinta, 2020, 9–42.
- HAVRÁNEK, Bohuslav: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultúra, in Bohuslav Havránek – Miloš Weingart (szerk.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha, Melantrich, 1932, 32–84.
- HEGYI Ildikó: A nyelvi norma kérdése és az oktatás nyelve: összefüggések és dilemmák, *Iskolakultúra*, 2012/10, 117–121.
- HELTAI JÁNOS Imre: *Transzlingválás – Elmélet és gyakorlat*, Budapest, Gondolat, 2020.
- HERDER, Johann Gottfried: *Werke*, Band III/1, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, [1791] herausgegeben von Wolfgang Pross, München, Carl Hanser Verlag, 2002.
- HERMANN Róbert: Kossuth konföderációs koncepciója. A magyar emigráció elképzelései az együttélés újraszabályozására 1849–1867, *Rubicon*, XXIX. évf., 2018/2, 4–17.
- HITES Sándor: Kazinczy és a nyelvhalál, *Kisebbségkutatás*, XVIII. évf., 2009/3. <https://epa.oszk.hu/00400/00462/00043/1767.htm>
- HONTI László: *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*, Budapest, Tinta, 2012.
- HORÁLEK, Karel: *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha, Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.

- HORÁLEK, Karel: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1967.
- HORÁLEK, Karel: Miklosich és kora, in Karel Horálek: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1967, 400–403.
- HORDÓS Boldizsár: A diaszpóra nyelve – Nádasdy Ádám a jiddisről, *Litera*, 2021. március 2.
- HORVÁTH István – TÓDOR Erika Mária (szerk.): *Nemzetállamok, globalizáció és kétnyelvűség*, Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, 2009.
- JÁSZI Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*, Budapest, Új Magyarország Részvénytársaság, 1918; Reprint: Budapest, ÁKV-MAECENAS, 1988.
- JESENŠEK, Marko: *Prekmuriana. Fejezetek a szlovén irodalmi nyelv történetéből*, Budapest, Balassi, 2010.
- JONES, Meirion Prys: *Endangered Languages and Linguistic Diversity in The European Union*, 2013. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/495851/IPOL-CULT_NT%282013%29495851_EN.pdf
- JOVANOVIĆ, Ivanka – HORVÁTH Miklós: *Szerbhorvát nyelvkönyv*, Budapest–Újvidék, Tankönyvkiadó Vállalat – Fórum, 1972.
- KAMUSELLA, Tomasz: *Words in Space and Time. Historical Atlas of Language Politics in Modern Central Europe*, Budapest – Vienna – New York, Central European University Press, 2021.
- KAMUSELLA, Tomasz – NOMACHI, Motoki – GIBSON, Catherine (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan UK, 2016.
- KASSAI Ilona (szerk.): *A nyelvújítás mint nyelvpolitikai aktus*, Pécsi Doktorandusz Füzetek 10. Pécs, PTE, 2013.
- KENDE Péter: Van-e még esélye és értelme egy közép-európai államföderációnak?, *Századvég, különszám Kell-e nekünk Közép-Európa?*, 1989, 7–20.
- KISS Gábor (főszerk.): *Nagy magyar tájszótár*, Budapest, Tinta, 2019.
- KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, Budapest, Tinta, 2018.
- KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv története*, Budapest, Osiris, 2003.
- KISS Jenő: A regionális nyelvhasználat és a nyelvi kontaktusok. Problémavázlat, in Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 2*, Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2013, 80–94.
- KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai, 1978.
- KLOSS, Heinz: ‚Abstand Languages‘ and ‚Ausbau Languages‘, *Anthropological Linguistics*, vol. 9, 1967/7, 29–41.
- KNIEZSA István: Magyar–szláv nyelvi érintkezések, in Szekfű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*, Budapest, Franklin, 1942; Reprint: Budapest, Lucidus, 2000, 137–153.
- KOCSIS Károly – TÁTRAI Patrik (szerk.): *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata*, Budapest, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont – Földrajztudományi Intézet, 2015.
- KOLLÁR Andrea: Nyelvi kisebbségek és nyelvhasználat Friuliban, in Drescher J. Attila (szerk.): *Szekszárdi Alkalmazott Nyelvészeti Füzetek*, 2, 2003, 115–119.

- KOLLER Boglárka: A sokarcú földrész. Az Európa-fogalom földrajzi és történelmi alakváltozatai, *Európai Utas*, 11. évf., 2000/1, 30–38.
- KOMORÓCZI Géza: *A zsidók története Magyarországon II., 1849-től a jelenkorig*, Pozsony, Kalligram, 2012.
- KOMORÓCZY Szonja Ráhel: Nyelvhasználat, in Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján*, Budapest, Aposztróf, 2013, 37–44.
- KONTRA Miklós: *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*, Budapest, MTA Nyelv- tudományi Intézete, Linguistica. Series A, Studia et Dissertationes 5, 1990.
- KONTRA Miklós – SALY Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelváruulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, Budapest, Osiris, 1998.
- KONTRA Miklós: Cigányaink, nyelveik és jogaik, in Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007, 147–151.
- KONTRA Miklós: Mivel korrelálnak a nyelvi előítéletek Budapesten?, in Borbély Anna – Vančonek Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*, Budapest, Tinta, 2009, 37–51.
- KONTRA Miklós: *Felelős nyelvészet*, Budapest, Gondolat, 2019.
- KOROMPAY Klára: Ómagyar kor. Helyesírás-történet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv története*, Budapest, Osiris, 2003, 279–300.
- KOROMPAY Klára: Helyesírás-történet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, Budapest, Tinta, 2018, 83–98.
- KOSSUTH Lajos: *A „Dunai Szövetség” tervezete*, 1862. május 1. Kossuth Lajos üzenetei (niif.hu)
- KŐMÍVES Tibor: A szlovák nyelvújítás, *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philologica*, Tom XVI, 2011, 51–62.
- Kundera, Milan: *The Tragedy of Central Europe*, transl. Edmund White, *The New York Review of Books*, Apr 26, 1984, 33–38.
- LABRIE, Norman: Nyelvpolitika, in Szépe György – Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*, Budapest, Corvina, 1999, 15–24.
- LANGSTON, Keith – PETI-STANTIĆ, Anita: *Language Planning and National Identity in Croatia*, Palgrave Macmillan, 2014.
- LANSTYÁK István: A nyelvérintkezés szakszókincseről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből, in Gyurgyík László – Kocsis Aranka (szerk.): *Társadalom – tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből*, Pozsony, Kalligram, 2002, 73–95.
- LANSTYÁK István: *Nyelvalakítás és nyelvi ideológiák*, 2014. http://web.unideb.hu/~tkis/lanstyak_istvan-nyelvalak_es_nyelvi_ideol_2014.pdf
- LANSTYÁK István: Abszolút és relatív kontaktushatás, in É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.*, Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat, 2016, 46–65.

- LENDVAI L. Ferenc: Közép-Európa mibenlétének problémája, in Módos Péter – Tischler János (szerk.): *Közép-európai olvasókönyv*, Budapest, Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet, 2005, 13–26.
- LUKÁCSNÉ BAJZEK Mária – PAVIČIĆ, Mladen: A szlovén nyelv, 2006. <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/documents/szloven-nyelv.pdf>
- MAGOCSI, Paul Robert: *Historical Atlas of Central Europe*, Toronto, University of Toronto Press, 2002.
- MAGOCSI, Paul Robert: A Borderland of Borders: The Search for a Literary Language in Carpathian Rus', in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016, 101–123.
- MAGYARI Sára: *A nyelvi világgép a magyar és a román nyelvben*, Nagyvárad–Kolozsvár, Partium – Erdélyi-Múzeum Egyesület, 2015.
- MÁRKUS Andrea: „Új” déli szláv irodalmi nyelvek, in Bárdosi Vilmos (szerk.): *A szótól a szövegig*, Budapest, Tinta, 2012, 173–177.
- MÁRKUS Andrea: A szerb és a horvát nyelvújítás a 19. században, *Filologia.hu*, 2013/1–2, 92–96. <http://www.filologia.hu/kisebb-kozlemlenyek/a-szerb-es-a-horvat-nyelvujitas-a-19-szazadban.html>
- MARÓTI Orsolya: A köztesnyelv és a származásnyelv viszonyáról. Származásnyelvi szemlélettel a közösségi oktatás hatékonyságának javításáért, *THL2*, 2018/1–2, 36–65.
- MARTÍNKOVÁ, Dana: Středověké vokabuláře a Slovník středověké latiny v českých zemích, *Listy filologické*, vol. CXXII, 1999/1–2, 32–38.
- MARUSHIAKOVA, Elena – POPOV, Vesselin: Identity and Language of the Roma (Gypsies) in Central and Eastern Europe, in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2016, 26–54.
- MÁTÉ Jakab: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.
- MATRAS, Yaron: A romani jövője: a nyelvi pluralizmus politikája felé, ford. Kuti Judit, in Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007, 128–146.
- MEZŐ Ferenc: Közép-Európa fogalmi változása térben és időben, *Tér és Társadalom*, 2001/3–4, 81–103.
- MIKÓ Imre: *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825*, Kolozsvár, 1943.
- MILOSAVLJEVIĆ, Petar: 2003. *Uvod u srbistiku*, Beograd, Trebnik, 2003.
- MISAD Katalin: *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2009.
- MISAD Katalin: *Nyelvhasználat kétnyelvű környezetben. Tanulmányok a magyar–szlovák nyelvi kapcsolódások köréből*, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda, 2019.
- MOCSÁRY Lajos: *Nemzetiség*, Pest, Ráth Mór kiadása, 1858.

- MÓDOS Péter – TISCHLER János (szerk.): *Közép-európai olvasókönyv*, Budapest, Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet, 2005.
- MOKUTER Iván: *Szerbhorvát nyelvkönyv I.*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.
- MOLLAY Károly: A német–magyar nyelvi érintkezések, in Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1989, 231–290.
- MOSER, Michael: Rusyn: A New–Old Language In-between Nations and States, in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2016, 124–139.
- MURVAI Olga: Román nyelvtudomány és nyelv művelés, in Balázs Géza – Dede Éva (szerk.): *Európai nyelv művelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*, Budapest, Inter Kht. – PRAE.HU, 2008, 285–290.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: The Czech-Slovak Communicative and Dialect Continuum: With and Without a Border, in Tomasz Kamusella et al. (eds.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages. Identities and Borders*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2016, 140–184.
- NÁDOR Orsolya: *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státusváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*, Budapest, BIP, 2002.
- NÁDOR Orsolya: A magyar nyelv politikai státusváltozásai és az oktatás. Adalékok a magyar nyelv tanításának történetéhez, *Anyanyelv-pedagógia*, II. évf., 2009/2. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=158>
- NÁDOR Orsolya: Nyelv – identitások – nyelvi identitás, in Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.): *Nova Posoniensia IX.*, Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület, 2019, 7–29.
- NÁDOR Orsolya: Bevezetés a Kárpát-medencei nyelvi térség nyelvtudományi szempontú vizsgálatához, *Hungarológiai Évkönyv*, XXII. évf., 2021/1–2, 22–46.
- NYOMÁRKAY István: *Szerb-horvát nyelvkönyv*, Budapest, TIT, 1982.
- NYOMÁRKAY István: *Nyelveink múltja és jelene*, Budapest, Cathedra Philologiae Slavicae, 2004.
- OPLATKA András – SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet: *A többnyelvűség svájci modellje*, Budapest, Osiris, 1998.
- ORMOS Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században*, Budapest, Napvilág, 2007.
- ORSÓS Anna: *A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről*, Pécs, PTE BTK Oktatókutatató Központ, Virágmandula Kft., 2012.
- PAIS Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*, Budapest, Akadémiai, 1955.
- PÁLMAINÉ ORSÓS Anna: A beás nyelv Magyarországon, in Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007, 266–293.
- PAPP Mária – SZÉPE György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*, Budapest, Gondolat, 1975.
- PÁSZTOR Szabolcs: *Kelet-Közép-Európa világgazdasági orientációja*, Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2020, 6–31, Kelet-Közép-Európa világgazdasági orientációja e s felzárkozása. pdf;jsessionid=C9A4B5E4AF17AB385DE7B35D4CCB7C25 (uni-nke.hu)

- PÁTRÓVICS Péter: Lengyel, in Balázs Géza – Dede Éva (szerk.): *Európai helyesírások. Az európai helyesírások jelene és jövője*, Budapest, Inter Kht. – PRAE.HU, 2009, 113–126.
- PÁTRÓVICS Péter: A lengyel nyelv, é.n. <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/documents/lengyel-nyelv.pdf>
- PÉTERI Attila: Nyelvi egységesülés Európában? Eurolingvisztika, *Élet és Tudomány*, LXVIII. évf., 2013/47, 1478–1480.
- PETI-STANTIĆ, Anita – LANGSTON, KEITH: Borderlands and Transborder Regions of the Croatian Language: How Far Back in History Is Enough? in Tomasz Kamusella et al. (eds): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages. Identities and Borders*, Houndmills, Basingstoke, Palgrave MacMillan, 2016, 309–329.
- POPÉLY Árpád: Szégyentelen és igazolhatatlan. Adalékok a szláv korridor történetéhez, *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, XXII. évf., 2020/4, 3–30.
- PRAŽÁK, Richard: Josef Dobrovský magyar kapcsolatairól, *Filológiai Közlöny*, XIV. évf., 1968/1–2, 197–207.
- PRAŽÁK, Richard: *Cseh–magyar párhuzamok. Tanulmányok a 18–19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról*, Budapest, Gondolat, 1991, 47–68.
- PUSZTAY János: *Az „ugor–török háború” után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*, Budapest, Magvető, 1977.
- PUSZTAY János: *Közép-Európa: nyelvi konvergenciátáj*, Szombathely, Savaria University Press, 2003.
- RACSKÓ Tamás: Milyen a „rég” szlovák nyelv? Előzmények, *Nyelv és Tudomány*, 2016. január 14. *Nyelv és Tudomány* – Főoldal – Milyen „rég” a szlovák nyelv? Az előzmények (nyest.hu)
- RANNUT, Mart: Több mint nyelvpolitika: a Szovjetunió Észtország ellenében, in Szépe György – Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*, Budapest, Corvina, 1999, 224–250.
- RING Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján*, Budapest, Eötvös, 2004.
- ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, Budapest, Helikon, 2000.
- ROMSICS Ignác (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.
- ROSENBERG Mátyás: A beás helységnevek sztenderdizáció előtt, *Hungarológiai Közlemények*, XXIII. évf., 2022/3, 51–68.
- S. BENEDEK András: Eszmék és téveszmék. A ruszin etnogenezis története, *Kisebbségkutatás*, IX. évf., 2000/4, 645–656.
- SÁGI István: A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete, *Magyar Könyvszemle* 1920–21/I–IV. füzet, 96–116; 1922, 72–156.
- SÁNDOR Klára: Nyelverterezés, nyelvpolitika, nyelvművelés, in Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai, 2011, 958–995.
- SÁNDOR Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*, Budapest, Typotex, 2011.

- SÁNDOR Klára: *Határtalan nyelv*, Bicske, Szak, 2014.
- SÁNDOR Klára: *Nyelv és társadalom*, Budapest, Krónika Nova, 2016.
- SÁNDOR Klára: A török–magyar nyelvi kapcsolatok újraértelmezésének lehetőségei, in Klima László – Türk Attila (szerk.): *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében*, Budapest, 2020. november 11–13. Budapest, PPKE BTK – MÖK, Martin Opitz, 2021, 77–100.
- SELINKER, Larry: „Interlanguage”, *International Review of Applied Linguistics*, 1972/10, 209–231.
- SINKOVICS Balázs: *Vámbéry és a magyar–török rokonság*, é.n. historica_112_089-098.pdf (u-szeged.hu)
- SISKÁNÉ SZILASI Beáta – HALÁSZ Levente: A kelet- és közép-európai gazdasági alapú kivándorlás mint életstratégia, in Berghauer Sándor et al. (szerk.): *Társadalomföldrajzi folyamatok Kelet-Közép-Európában*, I., Uzhhorod, “RIK-U” LLC, 2020, 211–221.
- SOKCSEVITS Dénes – SZILÁGYI Imre – SZILÁGYI Károly: *Déli szomszédaink története*, Budapest, Bereményi, 1994.
- SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*, Budapest, Mundus Novus, 2011.
- SOTIROVIĆ, Vladislav B.: Jezik i pismo kao faktori nacionalnog određenja Hrvata i Srba u XIX. veku, *Slavistica Vilnensis Kalbotyra*, LII. évf., 2002/2, 39–48. <http://www.jugoslavologija.eu/jezik-i-pismo-srbi-hrvati/>
- SZALAI Andrea: Egység? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség, in Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007, 20–52.
- SZALATNAI Rezső: *A cseh irodalom története*, Budapest, Gondolat, 1964.
- SZARKA László: *A szlovákok története*, Budapest, Bereményi, 1994.
- SZARKA László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti Kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*, Budapest, Ister, 1998.
- SZARKA László: *Kisebbségi léthelyzetek, közösségi alternatívák*, Budapest, Lucidus, 2004.
- SZÉCSI József: *A héber nyelv revitalizációja*, Budapest, L’Harmattan – Magyar Nyelvstratégiai Intézet, 2018.
- SZEKFŰ Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*, Budapest, Magyar Történeti Társulat, 1926.
- SZEKFŰ Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*, Budapest, Lucidus, 2000.
- SZÉPE György – DERÉNYI András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*, Budapest, Corvina, 1999.
- SZÉPE György: *Nyelvpolitika: múlt és jövő*, Pécs, Iskolakultúra, 2002.
- SZEPESY Gyula: *Nyelvi babonák*, Budapest, Gondolat, 1986.
- SZILÁGYI Imre: A szlovének az államalapítástól 1918-ig, in Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: *Déli szomszédaink története*, 1994, 172–216.
- SZILÁGYI N. Sándor: *Világunk, a nyelv*, Budapest Osiris, 2000.

- SZILY Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*, Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása, 1902.
- SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*, 3. kiadás, Budapest, Balassi, 2006.
- TAMÁS Lajos: A román nép és nyelv kialakulása, *Hitel*, VII. évf., 1942/2, 77–91.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*, Budapest, Gondolat, 2017.
- TOLCSVAI NAGY Gábor: A magyar nyelv és nyelvközösség Európában, in Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*, Budapest, Gondolat, 2017, 49–63.
- TOLNAI Vilmos: *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1929.
- TOMICS, Ljubomir – KAPITÁNYFV István: *Szerb-horvát nyelvkönyv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1980.
- TOPOLSKI, Jerzy: *Lengyelország története*, Budapest, Gondolat, 1989.
- TRUDGILL, Peter: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*, ford. Sándor Klára, Szeged, JGYTF, 1997.
- TURNIANSKY, Chava: A zsidó nyelvek a hagyományos askenázi világban, in Szitás Erzsébet et al. (szerk.): *Az askenázi kultúra ezer éve*, Pozsony, Kalligram, 2003, 399–405.
- UDVARI István: Ruszinok, in Ács Zoltán (szerk.): *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*, Budapest, Auktor, 1994, 177–199.
- VARANAI Zoltán: Közép-, Kelet- vagy Kárpát-Európa, esetleg Eurázsia? in Bán D. András (szerk.): *A híd túlsó oldalán. Tanulmányok Kelet-Közép-Európáról*, Budapest, Osiris, 2000, 157–216.
- VARGA János: A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon, *Történelmi Szemle*, IV. évf., 1961/3, 284–304.
- VÉKONY Gábor: *Dákok, rómaiak, románok*, Budapest, Akadémiai, 1989.
- VIG István: *A horvát nyelv*, 2006. <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/main.html>
- VIG István: *Verancsics Faustus Dictionariuma a korabeli európai kontextusban*, Budapest, Tinta, 2011.
- VONDRA, Roman: Osobnosti české minulosti: Josef Jungmann (1773–1847), *Historický obzor: časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie*, XXIII. évf., 2012/1–2, 39–42.
- WARDAUGH, Ronald: *Szociolingvisztika*, Budapest, Osiris, 1995.
- WEINREICH, Max: A jiddis kialakulása és változása az askenázi zsidóság körében, ford. Bollobás Enikő, in Papp Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*, Budapest, Gondolat, 1975, 209–250.
- WEINREICH, Max: *History of the Yiddish Language I-II*, New Haven – London, Yale University Press, 2008.
- ZAHORÁN Csaba – NAGY Béla: *A Jási Oszkár-féle „Keleti Svájc” tervezet*, 1918. <https://tti.abtk.hu/terkepek/1918-a-jasi-oszkar-fele-keleti-svajc-tervezet>

IRODALOM

- ZOLTÁN András – BÁRÁNYNÉ KOMÁRI Erzsébet: Az ukrán nyelvművelés, in Balázs Géza – Dede Éva (szerk.): *Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője*, Budapest, Inter Kht. – PRAE.HU, 2008, 368–379.
- ZOLTÁN András: A nyelv és az írás szerepe a XIX. századi horvát és szerb nemzeti újjászületésben, *Kisebbségkutatás*, XIII. évf., 2004/2, 294–295.
- ZOLTÁN András: Ukrajna nyelvi helyzete, *Kisebbségkutatás*, XIX. évf., 2010/4, 594–601.
- ZOLTÁN András: A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok, in Sudár Balázs et al. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 205–210.
- ZSILÁK Mária: *A szlovák nyelv*, 2006. <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/79Luk%E1cs/main.html>
- ŽILÁKOVÁ, Mária (ed.): *Jazykovedné dielo Sama Czambela – Czambel Samu nyelvészeti életműve*, Budapest, Balassi, 2010.
- ZSILINSZKY Éva: A magyar nyelvújítás, in Gecső Tamás (szerk.): *Természetes nyelvek, mesterséges nyelvek*, Budapest, Tinta, 2003, 94–101.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

MONOGRÁFIA

Lovász Irén: *Szagrális kommunikáció*

Galsi Árpád: *Jakab, az Úr testvére*

Pap Ferenc: *Templom mint teológia. Kulcsok az Ezékiel 40-48. értelmezéséhez*

Tóth Sára: *A képzelet másik oldala.*

Irodalom és vallás Northrop Frye munkásságában

Tari János: *A néprajzi és az antropológiai filmkészítés.*

Történeti, elméleti és gyakorlati példák

Buda Béla: *Empátia. A beleélés lélektana*

Németh Dávid: *Pasztorálanropológia*

Szenczi Árpád: *Az ember természete – természetes(en) nevelés.*

A reformpedagógia egy lehetséges reformja

Váradai Ferenc: *Vázlatok az óvodai anyanyelvi-irodalmi nevelésről*

Semsey Viktória (szerk.): *Latin-Amerika 1750–1840.*

A gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig

Bagdy Emőke: *Pszichofitness. Kacagás – kocogás – lazítás*

Balázs Siba: *Life Story and Christian Metanarration. The importance of the research results of narrative identity to practical theology*

Kocziszky Éva: *Antifilozófusok huszonöt időszerű kérdése a kereszténységhez*

Honti László: *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*

Szummer Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*

Kun Attila: *A munkajogi megfelelés ösztönzésének újszerű jogi eszközei*

Dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára: *Életútinterjú*

Görözdi Zsolt: *Protestáns egyházértelmezés a reformáció századában a jelentősebb egyházi rendtartásokban*

- Békési Sándor: *Sisi személyének teológiai portréja*
- Török Emőke: *Munka és társadalom.*
A munka jelentésváltozásai a bér munkán innen és túl
- Sepsi Enikő: *Pilinszky János mozdulatlan színháza*
Mallarmé, Simone Weil és Robert Wilson műveinek tükrében
- Erdélyi Ildikó: *A lélek színháza. A pszichodráma és az önismeret útjai*
- Szummer Csaba: *Pszichedelikumok és spiritualitás*
- Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés.*
A Bocskai-felkelés történetéhez
- Bolyki János: *Teológia a szószéken és a katedrán*
- Balogh Eszter: *Túlélési stratégiák a magyar gazdaságban.*
Esettanulmányok a 2000-es évek elejéről
- Falussy Lilla: *Trendek a kortárs olasz drámában*
- Bekő István Márton: *Jézus csodáiról szóló elbeszélések Márk evangéliumában*
- Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi*
államszocializmusban 1945–1970
- Spannraft Marcellina: *Költészet és szakralitás*
- Németh István: *Műtárgyak a boncteremben. Tanulmányok az orvoslás és*
a képzőművészet tárgyköréből
- Homicskó Árpád Olivér: *A magyar társadalombiztosítási*
és szociális ellátások rendszere
- Fabiny Tibor: *Az eljövendő árnyékai. A figurális tipológiai olvasás*
- Szetey Szabolcs: *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat*
újraértékeléséhez 1784–1878 között
- Balogh Tamás: *Huizinga Noster.*
Filológiai tanulmányok J. Huizinga magyar recepciójáról
- Dávid Gyula: *Angol fogalmi idióma szótár.*
Angol idiómák és magyar megfelelőik
- Beke Albert: *Gyulai Pál személyisége és esztétikája*
- Németh Dávid: *Vallásdidaktika. A hit- és erkölcstan tanítása*
az 5–12. osztályban

Sepsi Enikő: *Kép, jelenlét, kenózis a kortárs francia költészetben és Valère Novarina színházában*

Papp Ágnes Klára: *A tér poétikája – a poétika tere. A századfordulás kisvárostól az ezredfordulás terekig a magyar irodalomban*

Lányi Gábor János: *A kálvinizmus nyitánya. Berni zwingliánusok és franciasvájci kálvinisták vitája az egyházfegyelem gyakorlásáról*

Kovács Dávid: *Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon*

Pap Ferenc: *Az egyházi év*

Farkas Ildikó: *A japán modernizáció ideológiája*

Horváth Csaba: *Megtalált szavak*

Csízay Katalin: *Az ideális vezető politikus alakja a görög-római hagyományban*

Siba Balázs: *Pasztorálteológia*

Indries Krisztián, Szummer Csaba: *Freud és a felkelő nap országa*

Bognárné Kocsis Judit: *A vallás mint forrás Karácsony Sándor nevelési koncepciójában*

Vető Miklós: *Jonathan Edwards gondolatvilága*

Kodácsy Tamás: *A homiletikai aptum. Hogyan lesz a szószéki beszédből igehirdetés?*

Brandt Györgyi: *A hungarológia intézményrendszerének létrehozása. Gragger Róbert a berlini egyetemen*

Simon Gabriella: *A mentorálás elmélete és gyakorlata. A mentori kompetenciák attitűdelemei és a kezdő pedagógusok mentormodellek szerinti támogatása*

Legénydy Kristóf: *A természettudományos és a teológiai megismerés modelljei*

Siba Balázs: *Pasztorálteológia* (Második, javított kiadás)

Szabados Ádám: *Az apostolok hagyománya*

Lukács Olga: *Az erdélyi egyházak ezeréves együttélésének szinopszisa*

Literáty Zoltán: *Homiletika és retorika*

Toókos Péter János: *A III. szibillakönyv. Irodalmi és teológiai bevezetés*

Borsi Attila János: *Elhívástól kihívásig. Vázlatok az egyház és a keresztyén gondolkodás megértéséhez*

Szalma József: *A biztosítási szerződés. A biztosítói kárfelelősség az európai és a magyar magánjogban*

Kövi Zsuzsanna: *Az alternatív ötfaktoros személyiségmodell és a személyiségklaszterek*

Nemeshegyi Péter SJ: *A kelet-ázsiai vallások története*

Bethlenfalvy Ádám: *Dráma a tanteremben. Történetek cselekvő feldolgozása*

Sólyom Réka: *Szaknyelvi szemantika. Funkcionális kognitív elemzések*

Dér Csilla Ilona: *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*

Csontos Nóra: *Szakszöveg-tipológia. Szakszövegtípusok vizsgálata társas-kognitív keretben*

Visky András: *Mire való a színház? Útban a theatrum theologicum felé*

Kovács Dóra: *Az empátia tudománya és művészete*

Korpics Márta: *A késő modern vallásosság közösségi mintázatai*

Fóris Ágota: *Fordítás és terminológia. Elmélet és gyakorlat*

Gálffy László: *Anjou és grófjai. A politikai területformálódás útjai és sajátosságai Franciaországban (9–13. század)*

Szabados Ádám: *Az apostolok hagyománya* (Második, javított kiadás)

Csűrös András: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos korszakban*

Nagy József: *Élet és halál, örök élet és örök halál a Jelenések könyvében*

Boros Gábor: *Georg Misch és az önéletírás*

Karasszon István: *Az ószövetségi teológia üzenete*

Birher Nándor: *Értékalapú (köz)igazgatás*

Jakab Éva: *Állam és demokrácia: törvényhozás és törvénykezés az ókori Athénban*

Nagy József: *Élet és halál, örök élet és örök halál a Jelenések könyvében*

Bölcskei Andrea: *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben*

Szontagh Pál: *Miért (nem) leszek pedagógus? Hivatás- és pályamotiváció a Kárpát-medencei pedagógusjelöltek körében*

Mészáros László: *Az ókori Európa nevelésiügye*

László Emőke: *Kiválasztás Krisztusban*

Szűcs Ferenc: *Az imago Dei értelmezése a barthi és a Barth utáni teológiában*

Németh László: *Vidéki ellenségképek a Szabad Népből*

Frazer-Imregyházi Monika: *Életmód, asztrológia és mágia a reneszánszban*

Schmidt Ildikó: *A sikeres iskolai inklúzió tényezői*

G. Komoróczy Emőke: *Földbolygó szívmagasságban*

Váradai Ferenc: *Krúdy keresése*

Szalma József: *A kárfelelősség alapelvei*

Prontvai Vera: *Költészet és ritualitás a kortárs magyar színházban*

Nyomdai előkészítés: Károli Könyvműhely
Szakmai koordinátor: Krizsai Fruzsina
Műszaki szerkesztő: Kardos Gábor
Borító: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter